

Feleségemnek, Csillának

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

TANULMÁNYOK 30.

Sorozatszerkesztő: *Szabó István*

FRIVALDSZKY JÁNOS

TANULMÁNYOK A JOG
ERKÖLCSI ALAPJAIRÓL

*emberi méltóság, szabad vasárnap,
uzsora, pénzügyi világválság*

PÁZMÁNY PRESS

Budapest

2015

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatása keretében
valósult meg: Központi Alapok Program KAP-1.5-14/005 azonosítószámon.

Lektorálta:
Prof. Dr. KARÁCSONY András, egyetemi tanár

© Szerző, 2015
© PPKE JÁK, 2015

ISSN 2061-7240

ISBN 978-963-308-245-4

Kiadja: a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.
www.jak.ppke.hu

Felelős kiadó: Dr. Varga Zs. András dékán

Szerkesztés, nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Nyomás: Mondat K.ft.
www.mondat.hu

TARTALOM

Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai megközelítésben

1. Az emberi méltóság helyes és helytelen kortárs jogfilozófiai értelmeiről, valamint az abból fakadó alapvető jogi követelményekről... 7
2. A méltóság fogalmának eszmetörténete jogfilozófiai szempontból 12

A vasárnapi kötelező pihenőnap természetjogi alapjai és közpolitikai lehetőségei

1. A 'szabad vasárnap' természetjogi alapjai..... 43
2. A szabad vasárnap intézményesítése a teoretikus közpolitikai megfontolások szempontjából..... 59

Az uzsora és a kamat megítélése Arisztotelésznél, Aquinói Szent Tamás és némely neotomista természetjogász gondolataiban

1. Miért az uzsora az egyik leginkább tárgyalt témája a természetjogi gondolkodásnak?..... 93
2. Arisztotelész a pénzről és az uzsoráról – a közösségiség léte a tét 94
3. Aquinói Szent Tamás jog- és morálfilozófiai elmélete az uzsoráról 98
4. A kamat és az uzsora egyes neotomisták természetjogi nézőpontjából..... 112
5. A gazdasági és pénzügyi élet jogviszonyait a klasszikusok nyomdokán kellene újragondolni a gazdasági világválság tanulságai nyomán 123

A pénzügyi világválságból a klasszikus természetjogi elvek újbeli érvényesülése felé

1. A piac autoreferenciális rendszerré válása felé.....	127
2. Modern kor: a társadalmi viszonyok a ‘status’-tól a ‘contractus’ felé haladtak.....	130
3. Egyre inkább a tőzsde válik közvetített és személytelen jellegében a piaci működés prototípusává.....	132
4. A nemzetközi pénzügyi rendszer diszfunkciói: a túlburjánzó derivatívák idő- és térbeli zavaraiiban „légneműsödik” az alapul fekvő ‘dolog’	139
5. Derivatívák csábítása: alacsonyabb kockázat mellett magasabb hozam?	143
6. Hogyan próbálták meg uralni a kiszámíthatatlan kockázatot a nagyobb profit érdekében?.....	147
7. Kalkulálható profit az időben kitolva: a kockázat csökkentésére létrejött határidős ügyletek.....	150
8. Hitelderivatívák: hova tűnt a jelzáloghitel alapjául álló fedezeti ‘dolog’?.....	155
9. A vagyoni érték nyomában: van-e valaki, aki felelősen viseli a kockázatot? Avagy az ‘ <i>originate and manage</i> ’ modelltől az ‘ <i>originate-to-distribute</i> ’ modellig.....	157
10. Derivatívák és a kockázatviselés – kritikai megközelítésben.....	167
11. A virtuális spekulatív értékektől vissza kell térni a klasszikus természetjogi szerződési szemlélethez és elvekhez.....	173
12. A pénzügyi világválság után legitimitását veszítette a piaci fundamentalizmus.....	177
13. A derivatív ügyletekben a pénz már nem a valós gazdasági folyamatokat indexálja	182
14. Végezetül: mi a teendő a pénzügyi rendszer által vezérelt gazdasági rendszer válsága után?.....	188

AZ EMBERI SZEMÉLY ÉS ANNAK MÉLTÓSÁGA JOGFILOZÓFIAI MEGKÖZELÍTÉSBEN*

1. Az emberi méltóság helyes és helytelen kortárs jogfilozófiai értelmeiről, valamint az abból fakadó alapvető jogi követelményekről

Jelen tanulmányban az emberi személy méltóságából fakadó legalapvetőbb jogi követelményeket vizsgáljuk jogfilozófiai szempontból. Ezen legalapvetőbb jogi előírások egyrészt a jogalanyiség elismeréséhez, az emberi méltósághoz és az emberi élethez való elidegeníthetetlen jog. Ezek az emberi méltóságból fakadó *legalapvetőbb alanyi jogok*. Másrészt az emberi méltóság minden emberi *élet objektív védelmének* állami (politikai közösség által való) védelmét írja elő. Ez az objektív (tárgyi) oldala az objektív emberi méltóságon nyugvó, így feltétlen értékű emberi élet védelmének. Ennek jegyében a politikai közösség erre irányuló hatalommal rendelkező szerveinek minden körülmények között és minden esetben tiltania és megakadályoznia szükséges a jogtalan emberölést, ideértve az öngyilkosságban való közreműködést is.¹

A kortárs jogi gondolkodásban helytelenül sokszor az állami *intézményes védelem relatív és részleges* kötelezettségét állapítják meg a még meg nem született emberi személy, jogalany vonatkozásában. Ez úgy válik lehetségessé számukra, hogy elvitatják – életkori diszkriminációval – az életének korai szakaszában levő emberi személy *ember* jellegét s ezáltal *jogalanyiségát*, ami által tagad(hat)ják a magzati korú személy *élethez való elidegeníthetetlen alanyi jogát*. Ennek egyik eszköze (házánkban) a pandektisztikából örökölt, állami juttathatóságot

* E fejezet ezen alábbi tanulmány első két fejezetének javított, kiegészített változata: FRIVALDSZKY János: Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire. *Acta Humana*, 2014/1. 7–33.

¹ FRIVALDSZKY János – FRIVALDSZKYNÉ JUNG Csilla: Az öngyilkosság és az abban való közreműködés a természetes erkölcsi törvény és természetjogi gondolkodás szempontjából. *Jogelméleti Szemle*, 2013/3. 7–33.

kifejező ‘*jogképesség*’ fogalom, amelyet a ‘jogalanyiség’ helyett, azt kiváltó módon használnak – nézetünk szerint helytelenül.

Mint hogy a már megszületett emberi személy ‘ember’ jellege már nem vitatható el, ezért a kisgyermek ‘*erkölcsi személy*’ voltát kérdőjelezzük meg sajnos korunkban meghatározó gondolkodók. Azt állítják, hogy csak a mentálisan súlyosan nem sérült felnőtt korú ember a *teljes jogú erkölcsi személy*, a többiek pedig kategóriáik szerint „potenciális”, „probabilis”, „jövőbeli”, „társadalmi” stb. személyek, *feltételes*, társadalmilag juttatott és ezért *korlátozott jogokkal*. Így ezen *kisgyermek* korú, illetve mentálisan/központi idegrendszerileg súlyosan sérült emberi személyek alapvető jogai, azoknak a léte és tartalma a teljes értelemben vett ‘erkölcsi személyek’ – azaz a mentálisan/központi idegrendszerileg súlyosan nem sérült, vagyis az *egészséges felnőttek – juttatásainak*, illetve *ingatag jótéteményeinek* lesznek *alárendelve*. Ezzel szemben azt kell mondanunk, hogy *minden ember egyenlő méltósága* azt az egyetemes jogi kötelezettséget támasztja mindenkivel (egyénnel és politikai közösségekkel) szemben, hogy ezen egyenlő, feltételen és el nem vitatható méltóságot mindenkiben *kivételesen nélkül kötelező módon elismerjék*. Senki, semelyik emberi „kategória” nem vonható ki ezen *abszolút érvényű jogi kötelezettség* alól, mert ellenkező esetben ezen embercsoportokkal szemben nem az ‘*alapvető jogviszonyban*’ maradunk – ami az *egyetemes és kötelező elismerő viszony*² minden ember tekintetében –, hanem a kizáró, illetve adott esetben a megsemmisítő „háborús viszonyba”³ helyezkedik a jogsértő emberi közösség azokkal szemben, akiknek emberi méltóságát s így jogalanyiségét és élethez való jogát nem akarják elismerni. (Nem is véletlen, hogy akit meg akarnak semmisíteni, annak olyan nevet adnak, amely nem utal az ember emberi személy jellegére, hanem az ember el tárgyiasító, *eldologiasító*⁴ megnevezéseivel találkozunk a különböző tárgyterületeken: „terhesség” megszakítása, „célpont” likvidálása stb.) Nagyon reméljük, hogy nem csupán a ‘faj’ terminus kerül ki végérvényesen a jogászok szótárából, minthogy minden emberi személy kivétel nélkül *egyugyanazon ‘emberi nem’-hez* tartozik, hanem a ‘méhmagzat’ terminus is. Hiszen ez utóbbit arra használják sokan, hogy ezen korú emberi személy élethez való jogát elvitas-

² FRIVALDSZKY JÁNOS: A jogalanyiség és a jog mint egyetemes elismerő viszony, a legújabb olasz jogfilozófiai eredmények tükrében. *Iustum Aequum Salutare*, V., 2009/2. 11–54.

³ Vö. FRIVALDSZKY JÁNOS: Politikai barátság és jogi viszony. *Iustum Aequum Salutare*, V., 2009/4. 5–52.

⁴ Az eldologiasító viszonyulás nem az emberi és nem a jogi *elismerő* viszony jellemzője. MARTIN BUBER: *Én és Te*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1994. különösen: 15., 23., 31., 62. Lásd továbbá a neves olasz jogfilozófus, Bruno Romano teljes munkásságát.

sák, mivel valamiféle „emberi minőséget” is hordozó, de voltaképpen *tárgynak*, értékes közjogi jogtárgynak tekintik a méhmagzatot, tehát nem személynek. Nézetünk szerint ugyanilyen sorsra kellene jutnia az ‘erkölcsi személy’ kategóriának is, ha azt meghatározó véleményformálók továbbra is arra használják, hogy kitzsítsák belőle az újszülötteket, a kisgyermeket, illetve a súlyos mentális (vagy idegrendszeri) sérülteket.⁵ Az ‘erkölcsi személy’ kategória használata a jogi szóhasználatban csak akkor és annyiban létjogosult, ha annak *minden emberi személy feltétlenül*, azaz *objektív méltósága* okán automatikusan, megfoszthatatlan módon tagja. De milyen specifikus tartalma lehet annak ilyen esetben? Például az, hogy az ember élete objektív és feltétlen méltósága révén *minden körülmények között* védendő ‘büntetőjogi jogtárgy’, amely jó érv, ha az *öngyilkosságban való közreműködés jogtalanságát* kell megalapozni, s így *minden emberi élet objektív (állami) intézményes védelmét* kell *kötelezően* előírni. Helytelen az a megközelítés, amely az öngyilkosságot elvégezni kívánó saját, *szubjektív* értelmű, *önrendelkezési jogaként* tekintett emberi méltóságára apellálva *jogként igényli az öngyilkosságban való segédkezést*, az abban való segítségnyújtást. Az *anya saját teste feletti önrendelkezési jogaként* tekintett, *abszolútizált* – mert a magzatkorú személy emberi méltóságát és élethez való jogát nem tekintő – *emberi méltóságára* való hivatkozás nem foszthatja meg az édesanyja hasában növekedő, magzati korú emberi személyt az *élethez való elidegeníthetetlen emberi jogától*. Hasonlóképpen az emberi méltósághoz való jog egyik megfogalmazásaként, sőt már-már szinonimájaként szereplő – korunkban immáron végletesen – *szubjektívizált és relativizált tartalmú önrendelkezési jog* sem formálható meg úgy, hogy az jogos igényt tartalmazzon az (ön)gyilkosságban való közreműködésre. Az állam ugyanis sohasem tekinthet el a *gyilkosság* (emberölés) és az *öngyilkosságban való közreműködés tiltásától*, minthogy az *tartalmilag jogellenes*. Egészen döbbenetesek azon legújabb híradások, amelyek a súlyosan beteg *kisgyermekek legális megöléséről*, „eutanáziájáról”, pontosabban meggyilkolhatóságáról szólnak.⁶ Minden emberi élet védelme, az ember feltétlen és objektív méltósága okán, egyrészt *élethez való elidegeníthetetlen jogot* fed – ez az érv az „abortuszhoz való jog” ellen, az anyai emberi méltóság szubjektív, önrendelkezési jogként vett ilyen értelme el-

⁵ Lásd különösen H. Tristram Engelhardt Jr. munkásságát.

⁶ Rendkívül döbbenetesek a belgiami fejlemények, ahol már a gyerekeutanázia legalizálásáról olvashatunk. <http://www.lalibre.be/actu/belgique/le-roi-a-signe-la-loi-sur-l-extension-de-l-euthanasie-531057e535708d729d84c1ab>
<http://www.magyarKurir.hu/hirek/belga-kiraly-alairta-gyermekek-aktiv-eutanaziajat-lehetove-tevo-torvenyt>
http://index.hu/kulfold/2014/02/13/belgium_elfogadta_a_gyerekeutanaziat/

lenében. Másrészt feltétlen állami kötelezettséget takar minden emberi élet védelmére – ez az érv az öngyilkosságban való közreműködésre jogot formáló igénybejelentésekkel szemben, azaz az emberi méltóság szubjektivizált értelme ellenében, tudván, hogy nincsen „emberhez méltatlan emberi élet”, még akkor sem, ha a szegény szerencsétlen ember nagy fájdalmában esetleg úgy is érzi.⁷ A kisgyermek „eutanáziája” esetében még öngyilkosságról sem lehet szó, mint-hogy azt – ha bekövetkezik – a gyermek beszámítási képessége híján egyszerű (gyerek)gyilkosságként lehet csak értelmezni.

Ha tehát – ismételjük – a magzatkorú emberi személy élethez való jogáról van szó, akkor jogosulatlan az (anyai) emberi méltóság szubjektív értelmű, ezzel való szembeállítás a egyfajta abszolutizált *önrendelkezési jogként*. Hasonlóképpen, ha adott esetben a súlyosan sérült kisgyermek élethez való joga a szóban forgó kérdés, akkor az nem tehető függővé a szülők készségétől, attól tehát, hogy fel kívánják-e nevelni a gyermeküket, vagy sem. Ugyanis kivétel nélkül minden emberi személynek joga van méltósága okán életéhez, függetlenül egészségi, mentális vagy akár erkölcsi állapotától is. Ez utóbbi tekintetében szükséges elmondani, hogy a *halálbüntetés önmagában jogellenes*, mivel az az embert öli meg; csak önvédelem esetében lehetne jogos, de ilyen eset szinte alig képzelhető el jelen körülményeink között. Vagyis a halálbüntetés *nem a jogos önvédelem esetkörébe* tartozik, ezért ma már sehogyan sem igazolható.⁸ A „minőség” és boldog élet lehetőségének hiánya miatt szokták bizonyos sérült személyek életének „emberi értékét” elvitatni. Ezzel szemben azt kell mondanunk, hogy minden ember egyenlő, és feltétlen értékű emberi méltósága okán mindenkinek joga van emberi életéhez, amely – mivel ‘emberi’ – objektív és *feltétlen értéket hordoz minden körülmények között*,⁹ akár érzi ezt az érintett személy vagy az őt körülvevő közösség, akár nem. Általánosságban is kimondható: az emberi méltóságnak semmiféle *szubjektív értelmű, önrendelkezési jogként* értett fogalma nem fordítható szembe az *emberi személy objektív értelmű emberi méltóságával*.

⁷ Az öngyilkosságot elkövetni szándékozó „értelemproblémával” küszködik, ezért segítségre szorul. Viktor E. Frankl egész munkássága ezt nézetünk szerint megfelelően tárgyalja.

⁸ Vö.: FRIVALDSZKY János: Az emberi személy Szent Tamás és szellemi követői politikakoncepciójában – halálbüntetés kérdése. In: FRIVALDSZKY János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 139–143.

⁹ Az imént már említett Viktor E. Frankl élete és munkássága, úgy hisszük, önmagában elegendő bizonyíték lehet erre. Alapvető könyvként lásd: Viktor E. FRANKL: *...Mégis mondj igent az Életre. Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. Budapest, Pszichoteam Mentálhigiénés Módszertani Központ, 1988.

Kizárólag az *emberi nem* állatokkal szembeni megkülönböztetésénél lehet létjogosultsága esetleg az ‘emberi faj’ kifejezés jogászai használatának, mint-hogy az ember az állatoknál *magasabb ontológiai szinten* helyezkedik el, éppen emberi méltósága okán, amivel *csak ő* rendelkezik, s az állat nem. Ez nem diszkriminatív fajelmélet (‘fajsovinizmus’), ahogy azt Peter Singer sérelmezően titulálja.¹⁰ A jogász igazi, gyakorlati filozófiai feladata éppen az, hogy az egyenlőt egyenlően, s a különbözőt a különbözőség mértéke szerint kezelje különbözően, megállapítva és megadva mindenkinek az őt jogosan megilletőt.¹¹ Ehhez azonban előbb szükséges tudnia, hogy ki az ‘ember’ és jelen esetben azt, hogy mi az ‘állat’.¹² Az ember az, akinek feltétlen, elidegeníthetetlen és egyenlő

¹⁰ Singer szerint nem lehet olyan kritériumot találni, amely az ember és az (emlős) állat közötti fajai egyenlőtlenséget legitimálná. Az emberi méltóság sem ilyen fogalom, mert az szerinte üres frázis. Peter SINGER: Minden állat egyenlő. In: LÁNYI András – JÁVOR Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest, L’Harmattan, 2005. 52–53.

¹¹ Vö.: Dig.1.1.1.1 Ulpianus 1 inst. „*Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes.*” Vö.: FRIVALDSZKY János: A római jogi örökség: a jog mint a „jó és a méltányos művészete”. In: FRIVALDSZKY János (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei. A kezdetektől a XIX. század végéig*. Budapest, Szent István Társulat, 2013². 19–51. [A továbbiakban: FRIVALDSZKY (2013a)]

¹² A dialektika platóni értelme a valóság szerkezetén alapuló distinkciókkal operál, hogy meghatározza a dolgokat jellemzőik alapján magukban és a többi létezőhöz való viszonyukban ‘nem’-ek és az azokba tartozó ‘faj’-ok alapján, ez utóbbiakat a megfelelő *differentia specificat* szem előtt tartván létrehozva. A distinkció legrégebbi alkalmazása, mint a megismerés általános eszköze, egészen Platónig nyúlik tehát vissza, aki a szétosztás, szétválasztás eszközének alapvető szerepet juttatott, amellyel a tudás bármely területén elmélyült és teljes ismeretet lehet szerezni. Ez a *felosztás (divisio)* vagy a megkülönböztetés, azaz a *distinkció (distinctio)* Platónnál a dichotómia technikájának episztemológiai hatásosságán alapult, vagyis azon művelet heurisztikus erejében rejtett, amellyel egy általános fogalom (*genus*, nem) partikuláris, egymással ellentétes fogalmak fogalompárjára felosztásra kerül (*species*, faj). A fajok közötti ellentétesség egy megosztó jellemző, egy különbség meghatározásával jön létre, amely lehetetlenné teszi, hogy a nemet alkotó elemek egyszerre tartozzanak mindkét, egymással antinomikus kapcsolatban levő fajhoz. E felosztó kritérium megléte vagy hiánya az adott tárgyban határozza meg azt, hogy az a nemet alkotó melyik fajhoz tartozik. Erre példa a halandó–halhatatlan egymást kizáró kettősség, mely kizárja, hogy ami ezen antinomikus ellentétesség révén való jellemzője alapján az egyikhez tartozik, az egyszersmind a másikhoz is tartozzon. E dichotomikus módszer tehát lehetővé teszi, hogy a *genus* alkotó elemekről, amelyek a distinkció technikája révén alkotnak egymással ellentétes fajokat, minél pontosabb és részletesebb tudást, ismeretet lehessen szerezni. Ez a tudás áthagyományozódott a középkorba is. Lásd például: Gerberto d’AURILLAC: *Libellus de Rationali et Ratione Uti*. In: Fabio SIGISMONDI: *Gerberto d’Aurillac, il trattato De Rationali et Ratione Uti e la Logica del X secolo*. Roma, Ateneo Pontificio Regina Apostolorum, 2007.: „Csakugyan, amiként a racionalitás elválaszt minket a többi állattól, amelyek nem racionálisak, úgy az észhasználat is különbözővé tesz minket ezen állatoktól, akik nem élnek észhasználattal.” 99. A dialektika ilyen értelme és technikája hatott a korai glossátorokra is Porphyrioszon keresztül (*arbor Porphyriana*): FRIVALDSZKY János: *Jogtudomány és diszkurzivitás a középkorban, a kortárs olasz jogfilozófiai*

emberi méltósága van, következésképpen jogtalan minden, az emberi méltóságot érintő, az sértő (jogi) megkülönböztetés, s így a ‘faj’ szó használata is jogtalan az egyetlen ‘emberi nem’-en belül. Viszont az állat nem ‘ember’, így nincsen emberi méltósága, akkor sem, ha van önértéke, önmagában vett értéke, azaz értékessége is. Ebből kifolyólag speciális tartalmú *etikai viszony* kell hogy jellemezze az ember viszonyát természeti környezetéhez s benne különösen az állatokhoz.

2.A méltóság fogalmának eszmetörténete jogfilozófiai szempontból

2.1. Görög mondavilág: a hősök erényes méltósága

A görög mondavilágban az ember mindenekelőtt akkor méltó, ha erényes, s azon jó arányában erényes, amilyen mértékben jót tesz a többiekkel.¹³ Ezen méltóság nem statikus, nem az ember ember voltából fakad, hanem dinamikus, ami a többiekkel való erkölcsi kapcsolatban jön létre, s a családtól kezdve a közösség minden tagjára kiterjed, minthogy az a méltó ember, aki *erényes tetteket* hajt végre mindenki vonatkozásában. *Méltó a bátor harcos* és hadvezér, aki kötelességét teljesíti. A görög nyelvben az *axia* és az *axioma* szavak ‘méltóság’-ot és ‘erényt’ jelentenek, és az *axios* a méltó és erényes ember.¹⁴ Az ilyen ember az így, azaz *kötelességének teljesítésével* elért egyéni előnyöket, jótéteményeket, például a *dicsőséget* és a tiszteletet azon kisebb-nagyobb közösség érdekével tekinteti egybeesőnek, ahova tartozik.¹⁵ A család java, például a királyi családé is,

kutatások fényében. In: FEKETE Balázs – KÖNCZÖL Miklós – H. SZILÁGYI István (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a jog és irodalom köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 2009. 229–270. A dialektika görög értelmeinek elemzését és annak aktuális alkalmazási lehetőségeit, illetve szükségességét lásd: FRIVALDSZKY János: Jog és igazságosság a Caritas in veritate enciklikában. In OROSZ András Lóránt – ÚJHÁZI Lóránd (szerk.): *Szerzetesi fogadalmak kánonjogi szempontból*. [Sapientia Iuris; 4.] Budapest, L'Harmattan, 2012. 157–202.

¹³ Umberto VINCENTI: *Diritti e dignità umana*. Bari, Laterza, 2009. 7–10.

¹⁴ VINCENTI i. m. 8.

¹⁵ Különbséget kell azonban tennünk a hérosz egyéni dicsősége és a közösség dicsősége között, hiszen az utóbbi csak az előbbi bizonyos tekintetű korlátozása révén tud csak érvényesülni, ami pedig a hős fogalmával összeegyeztethetetlen: „A későbbi nemzedékeknél, amikor a területi közösség lassan központi szerephez jut a görögök életében, a hérosz gyorsan eltűnik a színről, mivel a hősi dicsőség merőben személyes ügy volt, önmagáért igyekeztek megszerezni [...]. A közösség dicsősége egészen másfajta dolog volt, más képességeket és erényeket kívánt meg: valójában csak azáltal bontakozhatott ki, hogy megfékezte a héroszt, korlátozta vitézségének szabad gyakorlásában, márpedig a domesztikált hős éppenséggel ellentéte a hősnek.”

nemes és egyének feletti, s minden generációét magába öleli, a hajdanvoltakét, a jelenlegiekét, de az eljövendőekét is. A görög eposzok világában a *hős* jelleme – így például Hektoré, ahogy azt Homérosz megrajzolja – az arisztotelészi legfőbb erényhez, a *nagylelkűséghez* társítható, mivel az a nagylelkű, aki a leginkább *áxios*.¹⁶ Az tehát, aki erényes életet él, nem menekül el megrettenve, nem követ el igazságtalanságot, nagy (vég)veszélyben nem fél a haláltól, igyekszik a jóban kitűnni, mert az *megbecsüléssel, tisztességgel* jár.

Egy realiztikusabb megközelítésben, s talán már a mai értékrendet szem előtt tartva, el kell azonban mondani, hogy a legfőbb cél, a dicsőség hajszolása e primitív társadalmi viszonyok között a *harcban való emberölés* magától való értetődését implikálta. Az emberi élet egyértelműen alárendelt szerepet játszott a legfőbb méltóság mint elérendő cél, azaz a *dicsőségre törekvés*¹⁷ korabeli *harcos* és ezért *véres ethoszában*.¹⁸

Moses I. FINLEY: *Odüsszeusz világa*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1985. 172. Az egyéni hőroszi dicsőséget így felváltotta a közösség, a polisz dicsősége, amellyel a jutalmazás mikéntje is megváltozott: „Később, amikor a közösség eszméje uralkodóvá vált, a dicsőség a poliszra szállt, amely cserében győzelmi dalokkal, sőt köztéri szobrokkal emlékezett meg a diadalról, amit a város valamelyik kiváló atlétájának köszönhetett. A hősi dicsőség úgyszólván tökéletes önzése a polisz-polgár büszkeségévé hígult, s ezzel párhuzamosan végbement egy olyan változás is, amelyhez a homéroszi világ még szintén nem jutott el: a győztes díja immár nem arany, vörösréz vagy rabnó volt, hanem olajág és babérkoszorú.” FINLEY i. m. 177.

¹⁶ VINCENTI i. m. 10.

¹⁷ A hön áhitott dicsőség hajszolása lázas küzdelmet indukált és tartott fenn a versengés természeténél fogva, különösen, hogy a versengők harcosok voltak: „A dicsőség természetéből következik, hogy keveseknek jut ki, vagy legalábbis nem egyenlő mértékben jut mindenkinek. Ha mindenki a dicsőség ugyanazon fokára hágna, akkor senki nem válhatna dicsővé. Ezért aztán Odüsszeusz világa szükségképpen a lázas versengés világa volt, minden hőrosz azon buzgólkodott, hogy túlszárnyalja a többieket. És mivel ezek a hőroszok harcosok voltak, a versengés ott éleződött ki a legjobban, ahol a legnagyobb dicsőség forgott kockán: a harctéri párvíadalban.” FINLEY i. m. 174. Majd Finley Thorstein Veblent idézi, miszerint az „érdem és a tisztesség e mindennapi barbár felfogásában az élet elvétele [...] a legtisztéletreméltóbb dolog”. Majd Finley hozzáteszi: „Az Illiász csöpög a vértől.” FINLEY i. m. 174.

¹⁸ „A »harcos« és a »hőrosz« rokon értelmű szavak, s a katonai kultúra két alapfogalom – bátorság és dicsőség – köré épül. Az első a legfőbb tulajdonsága, a második a legfőbb célja a hőroszoknak. Minden érték, minden döntés, minden cselekedet, minden tudás és tehetség a dicsőség meghatározására vagy megszerzésére szolgál. Maga az élet sem lehet akadály. A homéroszi hőroszok feltétel nélkül szerették az életet; mindent szenvedélyesen csináltak vagy éreztek, és semmi nem állt tőlük távolabb, mint a mártíromság: de a dicsőség kedvéért még az életről is le kellett mondani.” FINLEY i. m. 166. Később úgy fogalmaz Finley, hogy a „dicsőség hívó szavára habozás és kételkedés nélkül engedelmeskedtek a hőroszok magatartási kódexének.” FINLEY i. m. 167.

2.2. Arisztotelész: nemes becsvágy és társadalmi fokozatbeli különbségek abban, ki mire érdemes, méltó

A méltóság Arisztotelész koncepciójában – amelyet implicit módon a homéroszi felfogás jegyében alakít ki¹⁹ – fokozatai vannak. Ebben a megközelítésben minden ember méltó lehet, akkor is, ha nem egyforma mértékben. A méltóság ugyanis az érdemekhez társul, az *erényes tettekhez*, s az a helyes, ha mindenki akkora *becsvággal* van, amekkora az *érdeme*, tehát az *erénye*. A legnagyobb az érdeme annak, akiben *nemes becsvágy* van, s azon *dolgokra érdemes* is, amelyekre *nemes érzülettel* törekvően vágyik. Aki *érdemességét* elvétí, rosszul értékeli, az – a helytelen megítélés jellegétől függően – felfuvalkodott vagy kishitű.²⁰ A valamirevaló érdemesség, értelemszerűen, csak *külső javakhoz viszonyítható* – írja Arisztotelész –, s a *megtisztelő kitüntetés* a legnagyobb külső jó.²¹ Ezen erényalapú meritokratikus rendben a „kitüntetés az erény jutalma, s csak erkölcsös embereknek jár ki”,²² így a „becsvágyó ember, ha valóban a legnagyobb dolgokra méltó, akkor egyúttal a legjobb is, mert a nagyobb jutalomra mindig a jobb ember méltó, tehát a legnagyobbra a legjobb.”²³

A becsvágyó ember szívesen tesz jót másokkal, de restelli, ha ő maga részeseül másoktól jótéteményekben, mert „aki jótéteményben részesül, az mindig hátrányban van azzal szemben, aki a jótéteményt nyújtja”, márpedig „a becsvágyó ember mindig mások felett akar állni.”²⁴ Az erkölcsi kiválóság tehát társadalmi presztízzsel jár, amely az elismerésreméltóság kifejeződése.

A nemes becsvágy tekintetében elmondható továbbá, hogy a nemes származású, gazdag és hatalmas embereket általában „kitüntetésre érdemesnek tartják”,²⁵ minthogy kiemelkedő helyzetben vannak, viszont nagyobb megbecsülést érdemel az erényben való kitűnés. A nemes mivolt becsvágyóbbá teszi az embert, mert némelyek tiszteletben részesítik a gazdagságot és a hatalmat megjelenítő, képviselő személyt. Azonban „csak az erkölcsös ember méltó a tiszteletre”.²⁶

¹⁹ VINCENTI i. m. 10.

²⁰ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. 7. 1123b. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1997. 122. o.

²¹ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. 7. 1123b. i. m. 123. o.

²² ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. 1124a. i. m. 124. o.

²³ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*, 7. 1123b. i. m. 123. o.

²⁴ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. 1124b. i. m. 126–127. o.

²⁵ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. 8. 1124a. i. m. 125. o.

²⁶ Uo.

Akinek persze „mindkét jogcíme megvan, azt annál méltóbbnak tartjuk a ki-tüntetésre.”²⁷

Az illő magatartás tanúsítása az, ami *méltó*, miközben semmi sem illő, ami nem méltó. Minden egyes dolognak „alkalomhoz illőnek, azaz a cselekvőhöz, a körülményekhez és a módhoz méltónak kell lennie”.²⁸ A legjobb lelkiakat a nemes becsvágy (de nem a vagyontárgyakkal kapcsolatban), mivel ezen alkat a *középút*, márpedig a közép a leginkább méltó a dicséretre. Ennek ellentétei a kishitűség és a felfuvalkodottság.²⁹ Ez utóbbi nagy javakra tartja magát érde-mesnek, miközben nem érdemi meg őket, míg az előbbi lelkiakat bár érdemes nagy dolgokra, nem tartja magát arra érdemesnek, méltónak. A nemes becs-vággal tehát nem az áll szemben, aki „kicsiny javakra érdemes és ezt is tart-ja magáról”, hiszen az értelem szerint viselkedik. Így természete szerint azonos a nemes becsvágyóval, hiszen „mindkettő arra tartja érdemesnek magát, amire valóban érdemes.”³⁰ Így nem kishitű az, aki polgárjog nélküli jövevény lévén nem tartja magát méltónak állami tisztségre, hanem engedelmeskedik, miköz-ben kishitű az, aki bár előkelő nemzetiség sarja, de úgy véli, hogy erejét megha-ladó dolog állami tisztség vállalása.³¹ Arisztotelész konklúziója az, hogy azon ember dicséretre méltó – mert a közepet valósítja meg –, aki nagy javakra ér-de-mes, és ilyennek is tartja magát, tehát olyan, amilyenek magát tartja.³² Az ilyen nemesen becsvágyó, erényes ember azért kapja a *megtiszteltetést*, a *meg-becsülést* – aminek mindenekfelett örvend –, amiért az jár neki, s azokénak ör-vend, akik maguk is tiszteletre méltóak.³³ Mert „fájdalmas volna számára, ha nem becsülnék meg és érdemtelen ember uralkodnék rajta.”³⁴ A dolgok termé-szete, azaz a társadalmi hierarchikus rend adta előkelőség és az erényben való kiválóság adta megbecsülés együtt, de főként ez utóbbi adja a méltóság és az ér-demesség arisztotelészi koncepciójának lényegét, ahol mindenki akkor cselek-szik illőn, helyesen, ha azt teszi erényesen, amire *érdemesen hivatott*. Aki tehát kis dolgokra vágyik, mivel tudatában van annak, hogy méltósága ennek meg-felelő, az önmagában nem kevésbé méltó a nagylelkű becsvágyónál, és az ér-

²⁷ Uo.

²⁸ ARISZTOTELÉSZ: Eudemoszi etika. In: ARISZTOTELÉSZ: *Eudemoszi etika. Nagy etika*. Budapest, Gondolat, 1975. 1233b. 80. o.

²⁹ ARISZTOTELÉSZ: Eudemoszi etika. i. m. 1233a. 78. o.

³⁰ ARISZTOTELÉSZ: Eudemoszi etika. i. m. 1233a. 79. o.

³¹ Uo.

³² ARISZTOTELÉSZ: Eudemoszi etika. i. m. 1233a. 78. o.

³³ ARISZTOTELÉSZ: Eudemoszi etika. i. m. 1232b. 77. o.

³⁴ Uo.

térbeli különbség nem a személyminőségek közötti különbségtől függ, hanem a cselekvéstől. Ami a személy értékét meghatározza, az azon képesség, hogy helyesen tudja értékelni képességeit, ami által nem lesz sem felfuvalkodott, sem kishitű. Ezen méltóságfelfogás nyomán a *képességek hierarchiája* által uralt intézményi rend képe tárul elénk, amelynek a tetején nagy dolgokra képes, *méltó emberek* helyezkednek el. Azonban *dinamikus rendről* van szó, hiszen a kis dolgokra képes, azokra méltó s ennek tudatában levő ember, minthogy (potenciális) értékében nincs lejjebb a becsvágyónál, a nagy dolgokra képesnél (azokra méltónál), az ész által vezérelve, s gyakorolva az erényeket ő is szert tehet nagyobb méltóságra. (A gyakorolt, megvalósított *erények fokozatai* ugyanis nagyjából a *méltóságok fokozatainak* felelnek meg.) Azonban az önnön méltóság fejlesztése csak akkor lehetséges, ha az ember pontosan tudatában van saját képességeinek, adottságainak, hiszen mindig *arra tartja magát méltónak, ami, se nem többre, se nem kevesebbre*. Az a leginkább méltó ember, aki nagy dolgokra képes, s azokat meg is valósítja. Így a *kiérdemelt* tisztesség és megbecsülés azon jótétemények jogos viszonzása, amelyekben cselekedetével ő maga részeltette a közösségét, amelyhez tartozik, kezdve a családtól, amely generációk közössége, egészen az államig bezárólag, amely pedig (állam)polgárok közössége.

Az *érdem* által szerzett és fémjelzett méltóság azonban az igazságosság egyik fajtájához, az *osztó igazságossághoz* vezet el minket Arisztotelésznél, s ez a hagyomány átvezetődik a római politikai és jogi gondolkodásba is.³⁵ Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* ugyanis kifejti, hogy az igazságosságnak az *egyenlőséghez* van köze, ez utóbbi pedig a dolgok emberek közti elosztását jelenti. Nincsen egyenlőség, ha egyenlő embereknek egyenlőtlenül juttatják a dolgot, de az ellenkező esetben sem, ha egyenlőtlen személyeknek egyenlő mértékben juttatják azokat.³⁶

³⁵ VINCENTI i. m. 14.

³⁶ „Az egyenlőség pedig ugyanaz lesz a személyek és a szóban forgó dolgok közt, mert amilyen viszonyban vannak egymással azok a dolgok, amikben az egyenlőség érvényesül, ugyanazon viszonyban vannak a személyek is; ha ez utóbbiak nem egyenlők, akkor nem is kaphatnak egyenlő részeket, viszont éppen ebből származik a háborúság és a vádaskodás, hogy vagy az egyenlők nem egyenlő részeket kapnak osztályrészüll és élveznek. Egyébként nyilvánvaló ez az érdemesség szempontjából is; ti. abban mindenki egyetért, hogy az igazságos eljárásnak a javak kiosztásában bizonyos érdemesség szerint kell történnie; csakhogy persze nem mindenki ugyanazt az érdemességet tartja irányadónak: a demokrácia hívei a szabadságot, az oligarchia hívei a gazdagságot vagy a nemesi származást, az arisztokrácia hívei az erényt.” ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. i. m. 1131a. 6. 154. o. „[...] az igazságosságban első helyen áll az érdem szerinti egyenlőség, s csak második helyen a mennyiség szerinti mért egyenlőség [...]” ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. i. m. 1158 b. 9. 273. o.

2.3. Cicero és a *dignitas* fogalma

A *dignitas* Cicerónál az 'érdem' fogalmának felel meg a leginkább. Jelent még megbízatást és rangot is. A latin kifejezés szerint a *dignus* az, aki méltó apjához, őseihez, elődjeihez, s aki dicséretre érdemes, s arra, hogy megemlékezzenek róla. A méltatlan (*indignus*) mindenekelőtt az, aki nem méltó felmenőjéhez, nem érdemel tiszteletet és megemlékező említést.³⁷ A *De re publicában* Cicero megerősíti a *dignitas* erényhez kötött jellegét, amely fokozatokba szerveződik, s amelyet az intézményeknek méltányosan le kell képezniük, ki kell fejteniük, nem pedig tagadniuk. Cicero realizztikusan rámutat arra, hogy a *jogok abszolút egyenlősége* olyan, ami *nem tartható*, minthogy mindig hatalmat és előjogokat juttatnak egyeseknek másokkal szemben, a *homines* és a *dignitates* számos különbségtevéseit létrehozván így: „Azt a jogegyenlőséget ugyanis, amelyet a szabad népek oly szenvedélyesen igényelnek, nem lehet megőrizni, mivel a népek maguk is, legyenek mégoly zabolátlanok és féktelenek is, sok személyre sok előjogot ruháznak át, és náluk maguknál is az embereknek és a méltóságoknak nagy választéka található meg [...]”³⁸ Továbbá a *res publicának* nem lehet olyan racionális berendezkedése, a legszabadabbnak és a legdemokratikusabbnak sem, ahol mindig elismernék minden polgár számára az ő *érdeme* szerint való *dignitasát*, méltóságát, azaz a különböző méltóságokat: „[...] ha mindenről a nép dönt, legyen bár az mégoly igazságos és mérsékelt is, az egyenlőség mégis méltánytalanságot szül, mivel a személyek méltóságára nincs tekintet.”³⁹ A *demokratikus egyenlőség* tehát nincsen tekintettel az *érdem* szerinti *kiválóságra* s az így vett *méltóságokra*, azok *különbségeire*: „S végül, amikor az athéniek az areopagus felszámolást követően meghatározott időszakokban mindenről néphatározat és rendelet formájában döntöttek, államuk, mivel figyelmen kívül maradtak a polgárok méltóságának különböző fokozatai, nem őrizte meg igazi szépségét.”⁴⁰

A mondottak jegyében így határozza meg Cicero a méltóságot, azaz a *dignitast*: „a méltóság becsületesen szerzett, tiszteletre, megbecsülésre és elismerésre méltó tekintély.”⁴¹ Az *igazságosság* pedig – írja ugyanott, kicsit ko-

³⁷ VINCENTI i. m. 12.

³⁸ CICERO: *Az állam*. Fordította Hamza Gábor. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. I, 34. (53). 95. o.

³⁹ CICERO: *Az állam*. i. m. I, 27. (43) 90. o.

⁴⁰ Uo. Vö. VINCENTI i. m. 12–13.

⁴¹ CICERO: A feltalálásról. In: ADAMIK Tamás (szerk.): *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Pozsony, Kalligram, 2012. 55., 166., 195. o.

rábban Cicero – „olyan lelki magatartás, amely a közösség javát szem előtt tartva érdeme szerint juttat mindenkinek.”⁴² Az igazságosság erénye tehát a köz javát szem előtt tartva mindenkinek az *érdeme szerint juttatja az őt megilletőt*. Itt kell megemlítenünk, hogy a – más szerzőiségű – *C. Herenniusnak ajánlott retorikában* még pontosabban találjuk megfogalmazva mindezt, hiszen azt olvashatjuk benne, hogy „az igazságosság méltányosság, amely érdeme szerint juttat jogot mindennek”⁴³

Csak hogy a sztoikus Cicero talán legfontosabb elméleti újdonsága az, hogy *ő minden ember egyenlő emberi méltóságának* tekintetében is állást foglalt. Cicero ugyanis kétféle, természet által rendelt szerepet különböztet meg az emberben: „Az egyik mindenkivel közös, amennyiben mindnyájan részesei vagyunk az észnek és azoknak a jeles tulajdonságoknak, melyekkel az állatokat fölülmüljük. Ebből ered minden erkölcsiség, illendőség, s benne kereshető a kötelesség kifejtésének helyes módszere. A másik egyéni adomány. Ugyanis valamint a testek nagyon különbözhetnek egymástól [...], úgy a lelkek is ép oly nagy, sőt még nagyobb változatosságot tüntetnek fel.”⁴⁴ Az embert tehát racionális-lelki (erkölcsi) természete teszi az állatnál, minden élőlénynél magasabbabbá, olyannyira, hogy az emberi létmódot tárgyalva Cicero az *isten* élettel (az istenek életével) von párhuzamot, s ez *közös minden emberben*.⁴⁵ Az viszont, hogy a konkrét emberek ezen emberi természettel miként élnek, az egyedileg változó – s ez a második természet, az erkölcsi értelemben vett társadalmi szerepek különbözősége.⁴⁶ Az „érzéki kék nem igen illik az emberi méltósághoz”⁴⁷ – írja Cicero. Az emberi természetre, az ember *erkölcsi méltóságára* való

⁴² CICERO: *A feltalálásról*. i. m. 53. 160. 193. o.

⁴³ *A szónoki mesterség. Cornificius A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Fordította Adamik Tamás. Magyar Könyvklub, 2001. III, II. 3. 56. o. A passzus elemzését lásd: FRIVALDSZKY János: *A római jogi örökség: a jog mint a „jó és a méltányos művészete”*. In: FRIVALDSZKY (2013a) i. m. 42–44.

⁴⁴ CICERO: *A kötelességekről*. Fordította: Csengeri János. [A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa. Kiadja a M. Tud. Akadémiának Classica-Philológiai Bizottsága] Budapest, Franklin-Társulat, 1885. 30., 107., 40. o.

⁴⁵ „Mindezeket szemlélve, fogan meg az emberi lélekben az istenek képzete, s ebből származik a jámborság, amihez az igazság és más erények kapcsolódnak. Ezekből fakad az istenekével egyenrangú és az övékéhez hasonló boldog élet, amely semmiben sem marad el az égiekétől, csak a halhatatlanságban, ami viszont mellékes a boldog élet szempontjából. Mindezeket előadva, úgy tűnik számomra, hogy már kellőképp kifejtettem: mennyire felülmúlja az ember természete az összes többi élőlényét.” Marcus Tullius CICERO: *Az istenek természete*. [Prométheusz Könyvek 9.] Budapest, Helikon, é. n. 123. o.

⁴⁶ A cicerói különböző ‘személyiségi’ szintek elemzését lásd: BARCSI Tamás: *Az emberi méltóság filozófiája*. Typotex, 2013. 28–33.

⁴⁷ CICERO: *A kötelességekről*. i. m. 30. 106. 40. o.

reflexió kell indítsa az egyént az erkölcsös és mértéktartó, illő életre: „Valóban, ha fontolóra vesszük, mily jelesség és méltóság van az emberi természetben, át fogjuk látni, mily gyalázatos a kéjben úszó, elkényeztetett, elpuhult életmód, ellenben mily tisztességes dolog takarékosan, mértékletesen, szigorúan s józanul élni”.⁴⁸

2.4. Boethius: a méltóságok, tisztségek önmagukban nem jelentenek valódi méltóságot, sőt...

A most vázolt cicerói klasszikus ideálra, amikor is a társadalmi tisztesség és erény egymással találkozik, csattanós választ ad egy másik kor tapasztalataira alapozva Boethius: ő úgy tartja, hogy gyakran, az esetek többségében a leghitványabb gazfickók kerülnek a társadalmi tisztségekbe, s ezáltal egyáltalán nem járnak együtt az *erkölcsi erény fémjelezte méltóság* és az egyes *társadalmi tisztségek, méltóságok*. A társadalmi tisztségekre, megbízatásokra méltatlan, hitvány alakok nemhogy nem válnak méltókká e tisztségeikhez, hanem ocsmányságukkal még meg is fertőzik e hivatalokat. Ráadásul méltatlan voltuk még jobban a napvilágra kerül hivatalviselésük révén.⁴⁹ Hogyan lehetne azokat *tisztelni*, akik eleve *méltatlanok* a tisztségekre?⁵⁰ A méltóság és az ezzel járó tisztelet az erénynek lehet csak velejárója: „A méltóság ugyanis velejárója az erénynek, s az erény nem szűnik meg méltósággal felruházni követőjét.”⁵¹ Csakhogy mivel „az állami tisztségek erre képtelenek, világos, hogy nincs meg bennük a mélt-

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ „Ha ugyanis annál megvetendőbb valaki, minél alávalóbbnak tartják a többiek, akkor a méltóság, sokak szeme elé állítva, de tiszteltté tenni nem tudva a gazembereket, csak fokozza a megvetettségüket. De nem büntetlenül. A gazemberek ugyanis, saját ocsmányságukkal megfertőzve a méltóságokat, visszaadják a kölcson.” BOETHIUS: *A filozófia vizsgálása*. Ford. Hegyi György. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1979. 59–60.

⁵⁰ „De a méltóságok tiszteletre méltóvá és nagyra becsültté teszik viselőiket! Nos, nézzük, képesek-e arra a hivatalok, hogy betöltőik lelkéből kigyomlálják a rossz hajlamokat, s helyükbe plántálják az erényeket? Épp ellenkezőleg! Nemhogy elűznék, inkább kidomborítják a hitványságot; ezért nem győzünk felháborodni azon, hogy a leghitványabb gazfickók kaparintják meg őket [...]. Nem látod, hogy a méltóságok micsodás gyalázzal tetézik viselőik gonoszságát? Hiszen méltatlan voltuk, ha nem állítanak őket a tisztségek fényébe, legalább nem volna annyira szembeszökő! [...] Hogyan is tekinthetnénk a tisztségek okán tiszteletre méltóknak azokat, akiket magukra a tisztségekre méltatlanoknak tartunk? Ezzel szemben, ha valakit bölcs embernek ismersz, vajon elvitathatod-e tőle, hogy méltó a tiszteletre vagy épp a bölcseségre, amivel meg van áldva? Ugye, hogy nem!”

⁵¹ BOETHIUS i. m. 59.

tóság eredendő nagyszerűsége.”⁵² Ha arra méltatlan gazemberek bitorolják az állami tisztségeket, akkor nemcsak megvetik őket, de besározzák a tisztségek méltóságát is. A látszattméltóságokból igazi tisztelet sohasem fakadhat – írja. Elválasztja tehát a *méltóságok mint tisztségek* és a *tiszteletreméltóság* fogalmait, azt állítván, hogy e kettő *lényegileg* nem tartozik össze, nem jár szükségképpen együtt:

„Mert ha a tiszteletszerzés a méltóságnak lényegéből fakadó velejárója volna, akkor sehol a világon el nem maradna mellőle, amiként a tűz sem szűnik meg sohasem és sehol a föld kerekén melegíteni; de mivel a méltóság s tisztelet esetében ez nem áll fenn, nem is kapcsolja őket össze más, csak az emberi tévhit, s olyan népek körében, ahol az illető méltóságok semmit se mondanak, híre-hamva sincs a tiszteletnek se”.⁵³

A társadalmi tisztségek, hivatalok és méltóságok tehát pusztán formalitások, s *önmagukban nem tiszteletre méltóak*, s „fény csak aszerint hull vagy nem hull rájuk, hogy éppen miként vélekednek felőlük”⁵⁴ – s ezt történelmi példákkal is alátámaszt Boethius. Ha lényegileg összetartozók lennének az állami hivatalok, méltóságok és a méltóság, akkor „ezekben a méltóságokban és hatalmokban volna valami természetükből folyó, sajátjuknak mondható jó, sosem ülnének beléjük gazemberek.”⁵⁵

Mi tehát a társadalmi méltóságok valódi természetrajza? Mi a lényegük és mozgatórugójuk, ha nem az erény kiérdemelte méltóság és érdem? A gyönyörűség – írja Boethius –, amit bírni és élvezni akarnak azok, akik méltóságokra, vagyonra, uralomra, dicsőségre és élvezetekre sóvárognak, minthogy azt hiszik, hogy „ezek révén osztályrészükül fog jutni az elégség, a tisztelet, a hatalom, a hírnév és a gyönyör.”⁵⁶

Mi akkor a helyes szemléletmód a méltóság és a társadalmi tisztség vonatkozásában? Boethius az *igazi méltóság* fogalmából indul ki, amelyről a hallgatóságnak – írja – fogalma sincs.⁵⁷ Ki is jelenti a döntő szentenciát: „megbecsült-

⁵² Uo.

⁵³ BOETHIUS i. m. 60.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ BOETHIUS i. m. 42.

⁵⁶ BOETHIUS i. m. 55.

⁵⁷ BOETHIUS i. m. 40.

té nem a méltóság teszi az erényeket, hanem az erényesség a méltóságokat.”⁵⁸

A realitáselvű megközelítésmódja viszont összességében azt mondhatja vele, hogy „többnyire az aljasoknak jutnak a méltóságok.”⁵⁹ A társadalmi méltóságok és az azokra való érdemességben megnyilvánuló érdem és tisztelet, megbecsülés így immáron, legalábbis empirikus síkon, azaz leíró szociológiai módon, elválnak egymástól.

Amit viszont még meg kell említenünk, az a ‘személy’ fogalmának jól ismert boethiusi meghatározása: „*persona est definitio: »rationabilis naturae individua substantia«*”.⁶⁰ Ez az emberi személynek egy olyan meghatározása, amely nagy karriert futott be az egész középkorban, de később is érezte a hatását.

2.5. A kereszténység az emberi méltóságról – Aquinói Szent Tamás elméletén keresztül

Nézetünk szerint a nyugati civilizációban az emberi méltóság abszolút értelmű értékének elterjedéséhez a kereszténység járult hozzá a legnagyobb mértékben. A Biblia tanúsága szerint az ember méltóságát az adja, hogy *Isten képmására és hasonlatosságára teremtett*.⁶¹ Aquinói Szent Tamás volt az, aki a leginkább kimunkálta az emberi méltóság elméletét, így most érdemes lehet néhány ez irányú alapvető gondolatára rámutatnunk.

Az ember társadalmi lényével nem úgy része a társadalomnak, hogy a társadalom vagy az állam eszközként használhatná rajta kívülálló célokra. Minden ember – mint gondolkodni és szeretni, a lét teljességére nyitottnak lenni képes teremtmény – ontológiája okán valamiféleképpen metafizikai ‘egész’-nek, *végtelennek* tekintendő.⁶² Ez alapozza meg filozófiai antropológiai oldalról a minden emberi személyben egyaránt meglévő és mégis minden konkrét egzisztencia egyedi *méltóságát*. Ebből is következik, hogy más teremtményekkel ellentétben

⁵⁸ BOETHIUS i. m. 41.

⁵⁹ BOETHIUS i. m. 42.

⁶⁰ BOETHIUS: *Contra Eutychen et Nestorium*. III., idézi Mario A. CATTANEO: *Dignità umana e pace perpetua: Kant e la critica della politica*. Padova, CEDAM, 2002. 17.

⁶¹ „Isten újra szólt: „Teremtsünk embert képmásunkra, magunkhoz hasonlóvá. Ők uralkodjanak a tenger halai, az ég madarai, a háziállatok, a mezei vadak és az összes csúszómászó fölött, amely a földön mozog.” Ter 1.26, „Isten megteremtette az embert, saját képmására, az Isten képmására teremtette őt, férfinek és nőnek teremtette őket.” Ter 1. 27

⁶² Gabriel CHALMETA: *Introduzione al personalismo etico*. Roma, Edizioni Università della Santa Croce, 2003. 76. ill. Javier HERVADA: *Introduzione critica al diritto naturale*. Milano, Giuffrè Editore, 1990. 59.

az ember nem más teremtményért van, hanem önmagáért, *önmaga javáért van*. (A többi teremtmény pedig az ő javára van.)⁶³

A személyi méltóság alapozza meg az ember végső transzcendenciáját a politikai társadalommal szemben. A Szent Tamásnál politikai értelemben kifejezetten még nem szereplő,⁶⁴ de a neotomista gondolkodók által már annyira hangsúlyozott természetes emberi jogok végeredményben az Isten képmására és hasonlatosságára való teremtettségből,⁶⁵ az emberi személy méltóságából fakadnak.⁶⁶ Oly nagy ezen méltóság, hogy az ember felett csak Isten áll – olvassuk Szent Tamásnál.⁶⁷ Az ember sajátos, minden mást meghaladó méltósága következtében a társadalom alá való rendeltsége csak relatív lehet, s ebből fakadóan nem oldható fel a társadalomban teljes lényével. Az ember objektív *emberi méltósá-*

⁶³ Vö. AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Contra Gentiles*. III, 112. 1. és 3.; valamint AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologica*. II–II, q. 64, a. 2, ad 3.

⁶⁴ CHALMETA i. m. 77.

⁶⁵ „Respondeo dicendum quod, cum homo secundum intellectualem naturam ad imaginem Dei esse dicatur, secundum hoc est maxime ad imaginem Dei, secundum quod intellectualis natura Deum maxime imitari potest. Imitatur autem intellectualis natura maxime Deum quantum ad hoc, quod Deus seipsum intelligit et amat. Unde imago Dei tripliciter potest considerari in homine. Uno quidem modo, secundum quod homo habet aptitudinem naturalem ad intelligendum et amandum Deum, et haec aptitudo consistit in ipsa natura mentis, quae est communis omnibus hominibus. Alio modo, secundum quod homo actu vel habitu Deum cognoscit et amat, sed tamen imperfecte, et haec est imago per conformitatem gratiae. Tertio modo, secundum quod homo Deum actu cognoscit et amat perfecte, et sic attenditur imago secundum similitudinem gloriae. Unde super illud Psalmi IV, »signatum est super nos lumen vultus tui, domine«, Glossa distinguit triplicem imaginem, scilicet creationis, recreationis et similitudinis. Prima ergo imago invenitur in omnibus hominibus; secunda in iustis tantum; tertia vero solum in beatis.” AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologica*. I, 93, 4, c. http://monumenta.ch/latein/text.php?tabelle=Thomas_de_Aquino&rumpfid=Thomas%20de%20Aquino,%20Summa%20Theologiae,%201,%20%20%202093,%20%20%20%204&nf=1

Lásd még: „Respondeo dicendum quod res exterior potest dupliciter considerari. Uno modo, quantum ad eius naturam, quae non subiacet humanae potestati, sed solum divinae, cui omnia ad nutum obediunt. Alio modo, quantum ad usum ipsius rei. Et sic habet homo naturale dominium exteriorum rerum, quia per rationem et voluntatem potest uti rebus exterioribus ad suam utilitatem, quasi propter se factis; semper enim imperfectiora sunt propter perfectiora, ut supra habitum est. Et ex hac ratione philosophus probat, in I Polit., quod possessio rerum exteriorum est homini naturalis. Hoc autem naturale dominium super ceteras creaturas, quod competit homini secundum rationem, in qua imago Dei consistit, manifestatur in ipsa hominis creatione, Gen. I, ubi dicitur, »faciamus hominem ad similitudinem et imaginem nostram, et praesit piscibus maris,« et cetera.” AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologica*. II–II, 66, 1, c. http://monumenta.ch/latein/text.php?tabelle=Thomas_de_Aquino&rumpfid=Thomas%20de%20Aquino,%20Summa%20Theologiae,%2022,%20%20%202066,%20%20%20%201&nf=1

⁶⁶ Ld. Jacques MARITAIN: A személyi jogai. In: FRIVALDSZKY János (szerk.): *Természetjog, szöveggyűjtemény*. Budapest, Szent István Társulat, 2006, 81–103.

⁶⁷ AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Contra Gentiles*. IV, c. 54.

ga abban áll, hogy *természerszerűleg szabad és önmagáért létezik*: „*homo est naturaliter liber et propter seipsum existens*”⁶⁸ – hangzik az emberi méltóságról szóló tamási hitvallás. Az *emberi személy (persona)* ésszel bíró, szabad és hatékony akarattal rendelkező lényként, azaz racionális természetként az univerzumban létező legnemesebb és legtökéletesebb dolog.⁶⁹ Az ember tehát természete és képességei révén, lényege szerint ura önmagának.

Az így tekintett embert, méltóságát és jogait tiporva nem lehet *eszközként használni*, sem a többiek javára, sem a köz javára hivatkozva. Így tehát „senki sem károsíthat meg igazságtalanul senkit, hogy ezáltal a közjót előmozdítsa.”⁷⁰ Arra van szükség, hogy a közösség erkölcsi tekintetben szemlélt java – ami pedig az igazi boldogság, s amelynek elérésének módját az isteni törvény tartalmazza – egybeessen az egyén erkölcsi értelemben vett helyes céljával, ami szín-

⁶⁸ AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologica*. II–II, q. 64, a. 2, ad 3. A vonatkozó szövegrész a teljes egészében így hangzik: „Ad tertium dicendum quod homo peccando ab ordine rationis recedit, et ideo decidit a *dignitate humana*, prout scilicet homo est naturaliter liber et propter seipsum existens, et incidit quodammodo in servitutum bestiarum, ut scilicet de ipso ordinetur secundum quod est utile aliis; secundum illud Psalm., »homo, cum in honore esset, non intellexit, comparatus est iumentis insipientibus, et similis factus est illis«; et Prov. XI dicitur, »qui stultus est serviet sapienti«. Et ideo quamvis hominem in sua dignitate manentem occidere sit secundum se malum, tamen hominem peccatorem occidere potest esse bonum, sicut occidere bestiam, peior enim est malus homo bestia, et plus nocet, ut philosophus dicit, in I Polit. et in VII Ethic. (kiemelés tőlem: F. J.)” http://monumenta.ch/latein/text.php?tabelle=Thomas_de_Aquino&rumpfid=Thomas%20de%20Aquino,%20Summa%20Theologiae,%2022,%20%20%202064,%20%20%20%202&nf=1

Angol fordításban ld.: „Reply to Objection 3: By sinning man departs from the order of reason, and consequently falls away from the dignity of his manhood, in so far as he is naturally free, and exists for himself, and he falls into the slavish state of the beasts, by being disposed of according as he is useful to others. This is expressed in Ps. 48:21: »Man, when he was in honor, did not understand; he hath been compared to senseless beasts, and made like to them,« and Prov. 11:29: »The fool shall serve the wise.« Hence, although it be evil in itself to kill a man so long as he preserve his dignity, yet it may be good to kill a man who has sinned, even as it is to kill a beast. For a bad man is worse than a beast, and is more harmful, as the Philosopher states (Polit. i, 1 and Ethic. vii, 6).”

<http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa/SS/SS064.html#SSQ64OUTP1>

⁶⁹ AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologica*. I, q. 29, a. 3. „Respondeo dicendum quod persona significat id quod est perfectissimum in tota natura, scilicet subsistens in rationali natura.” http://monumenta.ch/latein/text.php?tabelle=Thomas_de_Aquino&rumpfid=Thomas%20de%20Aquino,%20Summa%20Theologiae,%201,%20%20%20%2029,%20%20%20%20%203&nf=1

Angolul: „I answer that, »Person« signifies what is most perfect in all nature--that is, a subsistent individual of a rational nature.” <http://www.ccel.org/ccel/aquinas/summa/FP/FP029.html#FPQ29A3THEP1>

⁷⁰ „Nullus autem debet alicui nocere iniuste ut bonum commune promoveat.” AQUINÓI Szent Tamás: *Summa Theologica*. II–II, 68, 3, c. http://monumenta.ch/latein/text.php?tabelle=Thomas_de_Aquino&rumpfid=Thomas%20de%20Aquino,%20Summa%20Theologiae,%2022,%20%20%20%2068,%20%20%20%20%203&nf=1

tén az említett boldogság elérésére irányul.⁷¹ A köz java, amire az egyes egyének partikuláris törekvései, javai irányulnak, semmiképpen nem indokolhatja mások – modern kifejezéssel élve – alapvető jogainak sérelmét,⁷² mivel ez nemcsak a szóban forgó egyén, hanem az egész társadalom java ellen való lenne. Szent Tamás figyelmezteti tehát a potenciális zsarnokokat, akik tevékenységüket esetleg az *‘államérdek’* csábító fogalmával igazolnák,⁷³ hogy

„aki kifoszt egy embert vagy rabszolgává teszi vagy megöli, a legnagyobb büntetést érdemli, amely az emberek ítéletét tekintve a halál, az isteni ítéletet tekintve pedig az örök kárhozat [...]”⁷⁴

A *halálbüntetést* érdemli tehát az a zsarnok, aki akár egy ember életét is önkényesen, (államérdekre hivatkozva) elveszi, vagy bárkit önkényesen megfoszt a szabadságától.

Az ember azonban nemcsak magáért való személy, hanem mint természetől fogva politikai lény, tökéletlen személyként *része* a politikai közösségnek mint *egésznek*. A rész a *természet rendelkezése szerint* – állítja Szent Tamás – az ‘egész’-et szolgálja. Ez nem jelenti azonban azt, hogy az egyes ember pusztán *funkcionális* lenne a társadalom mint egész java érdekében, aminek „részét” képezi, s amelynek így feláldozható lenne, ezért az organicista modell nem alkalmazható egy az egyben a Szent Tamás-i politikafelfogásra.⁷⁵

2.6. Giovanni Pico della Mirandola: Az ember méltóságáról

Igazi korszakos fordulatként tartatik számon a reneszánsz irodalomból Giovanni Pico della Mirandola írása „Az ember méltóságáról”. Irodalmi stílusban fogalmazott filozófiai jellege okán most nem tárgyaljuk alaposabban, mert nem visz minket közelebb a méltóság jogfilozófiai értelméhez. Viszont két idézet szere-

⁷¹ AQUINÓI Szent Tamás: *De regno* I, 15. Tommaso Di AQUINO: *De regimine principum*. Lanciano, R. Carabba Editore, 2010. 145–146.

⁷² Ebből következik, hogy a bizonyos *nem* alapvető jogok korlátozhatóak a köz java érdekében, ahol a köz java az egyének igazi java, minthogy az egyének szüksége van társadalomra. Vö. CHALMETA i. m. 123. Ekkor is szükség van azonban a „szükségességi és arányossági” teszt használatára.

⁷³ CHALMETA i. m. 77.

⁷⁴ AQUINÓI Szent Tamás: *De regno* I, 11. Tommaso Di AQUINO: *De regimine principum*. i. m. 133.

⁷⁵ CHALMETA i. m. 77. és különösen: i. m. 123.

peltetése indokoltnak tűnik, hogy láthatóvá váljon, miként tekinti a legnagyobb csodának és bámulatra méltónak Pico della Mirandola az embert. Az embert Isten a világmindenség közepébe helyezte, s az ember *szabad akarata* révén szinte bármivé alakíthatja önmagát:

„Hitnél és csodánál nagyobb dolog, de hát miért is ne, hiszen nyilván emiatt mondják és tartják az embert joggal a legnagyobb csodának, minden bámulatra méltónak”. „Így hát az ember megkülönböztető jegyek nélküli teremtményként fogant meg benne, majd őt [Isten] a világ közepébe helyezve így szólt hozzá: »Sem biztos helyet, sem sajátos arcot, sem pedig semmiféle, csak téged illető szerepkört nem adtunk neked, Ádám, hogy amely helyet, amely szerepkört óhajtasz, azt birtokold kívánságodnak megfelelően. A többi teremtmény a maga meghatározott természete folytán az általunk előírt törvények közé kényszerül, örökre meghatározva. Téged nem fékez semmi kényszer, téged szabad akaratodra bízlak, az fogja természetet megformálni. A mindenség közepébe helyeztelek, nézz körül, hogy mi a legkedvedszerintvalóbb a világban. Nem alkottunk sem éginek, sem földinek, sem halandónak, sem halhatatlannak, hogy önmagadat amilyennek csak akarod, döntésed és rangod értelmében magad alakítsd ki, s mint a fazekas, abba a formába gyúrd át, amelyik inkább tetszik. Lelked végzéséből lesüllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjászülethetsz a felsőbb, az Isten világába.«”⁷⁶

Egy másik munkájában viszont nyomatékosan rámutat arra, hogy az ember csak akkor teljesíti ki önmagát, ha az Isten által rendelt *erkölcsi törvényt betartja*, mert csak ez *illik méltóságához*. Az ember méltóságát az *Isten képmására* és *hasonlatosságára* alkotott jellege adja. Ehhez erényes cselekvései révén hűnek kell lennie, egyébként, ha tehát nem él az Istenképmás-mivoltából fakadó méltósága szerinti életet, a jó dolgok a kárára lesznek, s Isten, illetve a megsértett *teremtett rend szankciójára* számíthat. Az ember számára saját méltósága a *felelős* erkölcsi cselekvés *kötelezettségét* teremti meg. A döntéseinek tehát következményei vannak, minthogy *Isten törvénye* érvényes, ezért a *bűnök sú-*

⁷⁶ Giovanni Pico della MIRANDOLA: Az ember méltóságáról. In: VAJDA Mihály (szerk.): *Reneszánsz etikai antológia*. Budapest, Gondolat, 1984. 213–214.

lyos szankciót vannak maguk után. A bűn tehát megsérti Istent, a világegyetem Teremtőjét és *Urát*, de az *embert önnön méltóságában* is, hasonlóképpen az egész teremtett rendet is:

„Azonban ügyelnünk kell, nehogy alábecsüljük a méltóság fokát, amelyre helyeztünk; mindig szem előtt kell tartanunk mint eldöntött, bizonyított s kétség kívüli igazságot, a következő dolgot: ahogy minden dolog kedvez a számunkra, amikor tiszteletben tartjuk a számunkra elrendelt törvényt, úgy, ha a törvényt valamely vétséggel megsértve eltávolodunk attól, minden dolog ártalmas és ellenséges lesz velünk szemben. Ugyanis érthető, hogy amiként mi megsértjük nemcsak magunkat, de a világegyetemet is, amelyet magunkba foglalunk, s Istent is, a világegyetem mindenható alkotóját, úgy azt is megtapasztaljuk, hogy a világon minden dolog, és elsősorban Isten, hatalmasan megbüntet és szörnyen megbosszulja az elszenvedett sérelmet. Ennek alapján felmérhetjük, milyen büntetések és kínok várnak arra, aki megsérti az isteni törvényt. [...] Bűnösök ugyanis, akik megsértették a világegyetemet, az isteni méltóságot, melynek képmását homályba borították vétkük rút foltjával. [...] Minden örültséget felülmúl, ha valaki lassanként elhiszi, hogy egy magas méltóságokkal kitüntetett állampolgár büntetlenül vétkezhet az Uralkodó ellen, melyhez súlyos kötelességek fűzik [...]”⁷⁷

Az embert, az emberi természete okán büszkeség tölti el: büszke lehet az ember névre, s „semmilyen teremtett szubsztancia nem tartja méltatlannak, hogy szolgáljon neki.”⁷⁸ Következésképpen hierarchia létezik az ember és a többi teremtett lény és dolog között, ahol az *ember fölérendeltsége nem méltatlan a nem emberi létezők számára, így az ember szolgálata sem az.*

⁷⁷ Giovanni Pico della MIRANDOLA: *Heptaplus avagy a teremtés hat napjának hétszeres magyarázata*. Budapest, Arcticus Kiadó, 2002. 64–65.

⁷⁸ MIRANDOLA i. m. 64.

2.7. Kant: az ember mindig csak objektív értelemben vett cél lehet, és sohasem eszköz

Időrendileg nem itt, hanem később kellene tárgyalnunk Kantnak az emberről alkotott felfogását, azonban mivel az ezt követő fejezetek szerves logikai folyamatot mutatnak, ezért most érintjük röviden a vonatkozó kanti gondolatokat. A kanti szellemi örökség a méltóság gondolat tekintetben olyannyira gazdag, hogy kifejtése önálló tanulmányt kívánna meg, amire most nincsen módunk, így csak néhány központi jelentőségű kanti gondolatra mutatunk rá.

Amikor Kant egyetemesen érvényes, kategorikus gyakorlati alapelvet (törvényt) keres, akkor rámutat arra, hogy az csak akkor lehet érvényes, ha van valami, aminek létezése *önmagában abszolút értékkel bír*: ez az eszes természet, vagyis az ember, amely *objektív értelemben vett öncélként* létezik:

„Feltéve azonban, hogy van valami, aminek *létezése önmagában abszolút értékkel bír*, ami mint *önmagában vett cél*, meghatározott törvények alapja lehet, nos, akkor ebben, és csak is ebben lehetjük fel egy lehetséges kategorikus imperatívusz, azaz gyakorlati törvény alapját. Azt mondom tehát: az ember és általában minden eszes lény *öncélként létezik, s nem pusztán eszközként*, amely egy másik akarat tetszés szerinti használatára szolgál; mindegyiket, akár magára, akár más eszes lényekre irányuló cselekedetében mindenkor *együttal célnak* is kell tekinteni.”⁷⁹

Ezt követően nyomatékosítja, hogy az ember objektív értelemben cél, s nemcsak *számunkra* az, s ez alapozza meg az ember objektív értelemben vett méltóságát:

„A személy tehát nem pusztán szubjektív cél, azaz cselekedetünk hatásaként való egzisztenciája nemcsak számunkra érték; hanem *objektív cél*, vagyis olyan dolog, amelynek létezése önmagában cél, méghozzá olyan, amely helyett nem tételezhető másik cél, hogy annak *pusztán* mint eszköz álljon a szolgálatában,

⁷⁹ Immanuel KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. In: Immanuel KANT: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Fordította Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 1991. 60.

mert ha nem így lenne, akkor egyáltalán nem beszélhetnénk *abszolút* értékről [...].⁸⁰

Ha tehát léteznie kell – írja – egy „legfőbb gyakorlati elvnek, s az emberi akaratra vonatkozó kategorikus imperatívuszak”, amely általános gyakorlati törvényül szolgál, akkor ennek az elvnek alapja az, hogy „*az eszes természet öncélként létezik*”. Ekkor a gyakorlati imperatívusz a következőképpen hangzik:

„*Cselekedj úgy, hogy az emberiségre, mind a saját személyedben, mind bárki máséban mindenkor mint célra, sohasem mint pusztára eszközre legyen szükséged.*”⁸¹ Az emberiségnek s általában az eszes természetnek mint objektív öncélnak ezen elve nem a tapasztalásból ered, hanem a *tiszta észből* kell erednie. Ezen elv az emberiséget nem az ember szubjektív céljának, azaz tárgynak tekinti, hanem objektív öncélnak, amely törvénynek „minden szubjektív cél legfőbb korlátozó feltételének” kell lennie.⁸²

Felbecsülhetetlen ennek a jogfilozófiai hozadéka, hiszen minden törvényhozás külső érvényességi feltétele így az ember, az emberiség kell legyen öncélként, amely nem tehető szubjektív (törvényhozási) célok eszközévé: az ember, az emberiség nem tárgyasítható, hanem minden törvényalkotás alapja és végcélja. Kant volt az első, aki az emberi méltóságot nemcsak erkölcsi, hanem *jogi értelemben*, jogi terminusként is megfogalmazta.⁸³ Kant kifejezetten ‘*velünk született méltóságunk*’-ről,⁸⁴ illetve ‘*elvezíthetetlen méltóságunk*’-ről (*dignitas interna*)⁸⁵ ír. Ebből az emberi méltóságból fakad a *tisztelet kötelezettsége* önmagunk és minden eszes lény iránt, de ez *megkövetelhető* az összes többi embertől is.⁸⁶

⁸⁰ KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 61.

⁸¹ KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 62.

⁸² KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 64.

⁸³ VINCENTI i. m. 28.

⁸⁴ KANT: Az erkölcsök metafizikája. In KANT i. m. II, I, 4. §. 2. 535. o.

⁸⁵ KANT: Az erkölcsök metafizikája. II, II, III, 11. §. 552. o.

⁸⁶ „A személyében lévő emberiség a tárgya annak a tiszteletnek, amelyet az összes többi embertől megkövetelhet, de amelytől önmagát sem szabad megfosztania.” KANT: Az erkölcsök metafizikája. II, II, III, 11. §. 550. o. vö.: i. m. 552. o.

Ezen köteles tisztelet jegyében például érvényes az, hogy „ne hagyjátok, hogy mások büntetlenül lábbal tiporják jogotokat.”⁸⁷

Az embernek mint eszes lénynek a méltósága abban áll – írja Kant –, hogy „csak annak a törvénynek engedelmeskedik, amit egyúttal maga ad önmagának”.⁸⁸ Ez távolról sem jelent önkényt vagy partikularizmust, hiszen

„minden eszes lénynek mint öncélnak egyúttal általános törvényhozónak is kell tekintenie magát valamennyi törvény szempontjából, amelynek valaha is alá lehet vetve, mert éppen maximáinak ez az általános törvényhozásra való alkalmassága tünteti ki mint öncélt.”⁸⁹

Az eszes lény kiváltsága, méltósága éppen abban áll, hogy saját maximájának érvényességét így mindenkor le kell mérnie az *univerzális érvényesség* tesztjén. Az előbbi idézet ugyanis így folytatódik:

„Ugyanígy, ez a méltósága (prerogatívája) [...] azt hozza magával, hogy maximáját mindenkor a saját nézőpontjából, egyúttal azonban minden más eszes, tehát törvényhozó lény (akik ennélfogva személyek) szempontjából is meg kell fogalmaznia.”⁹⁰

Az öntörvényhozás tehát így, általános érvényű értelmében értendő, amely optika gyakorlását el kell sajátítania mindenkinek, ha valóban eszes lényként akar cselekedni. Tehát ezt az elvet kell szem előtt tartania: „cselekedj úgy, mint ha maximáidnak egyúttal (az összes eszes lény) általános törvényéül kellene szolgálnia.”⁹¹ Ezen kategorikus törvény érvényességének belátásában – mivel ez akaratot kötelezően, tisztán beláthatóan, érvényesen fennáll – ragadható meg az eszes természet méltósága, érdemessége.⁹²

Az „emberi és minden eszes természet méltóságának alapja”⁹³ az *autonómia*. A célok birodalmában mindennek vagy *ára*, vagy *méltósága* van. Aminek „ára van, annak helyébe *egyenérték* gyanánt másvalami is állítható; ami vi-

⁸⁷ KANT: Az erkölcsök metafizikája. II, II, III, 12. §. 552. o.

⁸⁸ KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 68.

⁸⁹ KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 72.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 73.

⁹³ KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 70.

szont minden ár fölött áll, tehát aminek egyenértéke sem lehet, annak méltósága van.”⁹⁴ Az embernek mint objektív értelemben vett célnak méltósága van, így nem lehet – egyenértékű kicserélhetőséget, helyettesíthetőséget kifejező – ára. Az embernek, az emberiségnek nem pusztán viszonylagos értéke, azaz ára van, hanem belső értéke, vagyis *méltósága*.⁹⁵ Csak a moralitás azon „egyedüli fel-tétel, amelynek megléte egy eszes lényt öncéllá tehet, mert csakis általa vál-hat valaki törvényhozó taggá a célok birodalmában.”⁹⁶ Ennélfogva „egyedül az erkölcsiségnek és az emberiségnek – amennyiben erkölcsiségre képes – van méltósága”.⁹⁷ A méltóság alapját adó autonómia és az egyetemesen érvényes maximák érvényesítendősége egyszerre vannak jelen az erkölcsi cselekvésre képes emberben és az emberiségben úgy, hogy az ember és az emberiség méltósága éppen ezen *általános érvényű öntörvényhozás* lehetőségében ragadható meg, ami egyszersmind az így értett törvénykövetés kötelezettségét is megalapozza. Bár a kötelesség fogalmát hallva rögtön a törvénynek való alávetettségre gondolunk, érvel Kant, mégis bizonyos „*méltóságot* tulajdonítunk annak a személynek, aki valamennyi kötelességét teljesíti”.⁹⁸ Csakhogy így többről és másról van szó, hiszen „abban ugyan nincs semmi emelkedettség, hogy *alá van vetve* az erkölcsi törvénynek, de abban már nagyon is van, hogy egyúttal *törvényhozó* is, s csakis ezért van alárendelve a törvénynek.”⁹⁹ Az emberiség „méltósága éppen abban a képességben rejlik, hogy általános törvényhozó tud lenni, ámbár csak azzal a feltétellel, hogy egyúttal alá is van vetve ugyanennek a törvényhozásnak.”¹⁰⁰

Azt kell mondjuk, hogy az emberi méltóság abszolút értelemben vett, objektív, minden embert egyaránt megillető kanti értelme igazából csak a második világháború borzalmai után nyert tapasztalat után köszön vissza általános meggyőződésként. A modern kor emberfelfogása inkább a tulajdonosként vett ember koncepciójából indul ki, amely hajlamos voltaképpen csak a tulajdonost jogalanynak tekinti. Az emberfelfogás ezen kettőssége egyébként jól megmutatkozik egyetlen szerző, Fichte felfogásában, munkásságában is.¹⁰¹

⁹⁴ KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 68.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ KANT: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. i. m. 74.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ FRIVALDSZKY János: *Johann Gottlieb Fichte: A jog kölcsönös elismerő viszony vagy a tulajdonosok egyezsége?* In: FRIVALDSZKY (2013a) i. m. 268–283.

2.8. A felvilágosodás kori természetjog ‘saját személyünkön való joga’ mint a tulajdonos önrendelkezési joga

A felvilágosodás korának természetjogi elméleteiben a ‘*saját személyünkön való jog*’ valósággal megfordította a korábbi politikai, közjogi rendet, amely a politikai hatalom isteni eredetére alapozódott a köz- és szakirodalmi felfogásban. Ez azonban már nem a harmonikus középkori rend, amelyben az emberi személynek jobbra nem kellett tartania a közhatalomtól. Először is, mert a királyi hatalom az állam modern formájához képest a középkorban gyenge volt, másrészt mert a fejedelem a XIII. századig szigorúan alá volt vetve a keresztény isteni és természeti törvényeknek. Ezen túlmenően számos ‘fejedelmi tükör’ igazította el a királyokat és a fejedelmeket azt illetően, hogy miként kell kormányozniuk igazságosan és méltányosan, nem sanyargatva az alattvalókat.¹⁰² A kora újkorban, az abszolutizmus időszakában az uralkodók úgy értelmezik át az isteni jogalapú kormányzást, hogy gyakorlatilag nincsenek semmilyen törvény alá vetve – bár találunk bizonyos kivételeket ez alól, legalábbis az elméletalkotás szintjén. Az alattvalók engedelmeskedési kötelezettsége csaknem teljes. Ezzel szemben a felvilágosodás kori természetjogi elméletek idején az állam szuverenitása voltaképpen a ‘saját személyünkön való jog’¹⁰³ kiterjesztése, vagyis annak folyamánya, amelynek az alapja a természetjog mint az emberek *természetes jogosultsága*. Gondoljunk itt különösképpen John Locke elméletére, amelyben az ember természetes jogosultságként vett ‘tulajdona’ tág értelmében magában foglalja az élet, a szabadság és a magántulajdon javait.¹⁰⁴ Az állam szuverenitása, pontosabban a kormányzati hatalom a polgároktól származik, *megbízási szerződés* révén.¹⁰⁵ A ‘saját személyünkön való jog’ felett senki más nem rendelkezhet, hanem éppen ezen jogból lett létrehozva a kormányzati hatalom is, mégpedig a ‘*nemo plus iuris*’ elv közjogi átírata szerint, amelynek értelmében csakis arra lehet hatalma az állami hatalomnak, amire a megbízási

¹⁰² Ld. John of SALISBURY: *Policraticus. Az udvaroncok hiábavalóságairól és a filozófusok nyomdokairól*. Budapest, Atlantisz, 1999.; FRIVALDSZKY János: A fejedelem és a méltányosság a középkorban. In: FRIVALDSZKY (2007) i. m. 176–195.

¹⁰³ „Bár a föld és az összes alacsonyabb rendű teremtmény közösen minden emberé, mégis mindenkinek *tulajdona a saját személye*. Ehhez senkinek sincs joga, csak magának.” JOHN LOCKE: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról*. Budapest, Gondolat, 1986. 58.

¹⁰⁴ LOCKE i. m. 51., 133–134., 200.

¹⁰⁵ FRIVALDSZKY János: John Locke: a kormányzat a tulajdonjog biztosítására jött létre megbízási szerződéssel. In: FRIVALDSZKY (2013a) i. m. 211–240.

szerződéssel a polgárok felhatalmazták, vagyis fogalmilag jogtalan az önkényes zsarnoki hatalom.¹⁰⁶

A természetes jogok sokasága a ‘saját személyünkön való jog’-ban nyer összefoglalást, amelynek igazából mind a specifikációi. Ezen elv olyannyira központi volt e korban, hogy, mint látható, nem csupán a személyközi relációkban vált meghatározóvá, hanem az állammal való viszonyban is, hiszen alapvetően határozza meg az ahhoz való viszonyt.

A modern korban a ‘saját személyünkön való tulajdon’ az *önrendelkezéssel* jelentett egyet, minthogy a ‘tulajdonost’ és a ‘személyt’ azonosították e korban.¹⁰⁷ A felvilágosodás korában továbbá a jogot mint az alanyi jog szabályozását tekintették. Az alanyi jog e korban egészen a *Begriffjurisprudenz* koráig jórészt mint *facultas agendi*, mint az akarat hatalma szerepel, először etikai értelemben annak alanyi képességeként, hogy az alany kötelezettséget vállaljon, tehát erkölcsileg elkötelezze magát, s utána pedig pszichikai értelemben vett képességet jelentett az akarásra, az intenciókra.¹⁰⁸ E szempontból érdekes, hogy Jhering-elemzésében Ernst Bloch – egy baloldali kritikai, mégis, egyfajta természetjogi alapállásból – úgy fogalmazott, hogy az alanyi jog maga a *jogképesség*, azaz gyakorlatilag egy dolog feletti *rendelkezési*, illetve annak követelési képessége. Ez a *facultas agendi*, avagy a jogképesség, a német *Vermögen*, amiben nem véletlenül benne rejlik – írja Bloch – a jogképesség alapja, a pénzben kifejezhető *vagyon* mint „tehetőség”.¹⁰⁹ Az így értett *facultas agendi* mint jogképesség az alanyi jog lényege. Vagyis az jogképes, akinek *lehetősége* van a cselekvésre (hitelezőként, kereskedőként), s ez a lehetőség a *tehetőséggel*, a *vagyonnal való rendelkezéssel* van szoros kapcsolatban. Természetesen a gazdasági értelemben gyenge alannak is van érdeke, de az a hitelező helyzeté-

¹⁰⁶ „Senki sem adhat át ugyanis másnak nagyobb hatalmat, mint amekkorával ő maga rendelkezik; és senkinek sincs teljesen önkényes hatalma önmaga vagy másvalaki fölött, hogy elpusztítsa saját életét, vagy elvegye másnak az életét vagy tulajdonát.” LOCKE i. m. 134., 181–213. Vö. FRIVALDSZKY János: John Locke: a kormányzat a tulajdonjog biztosítására jött létre megbízási szerződéssel. In: FRIVALDSZKY (2013a) i. m. 211–240.

¹⁰⁷ SÓLYOM László: *A személyiségi jogok elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983. 123.

¹⁰⁸ Massimo LA TORRE: *Disavventure del diritto soggettivo. Una vicenda teorica*. Milano, Dott. A. Giuffrè Editore, 1996. 60.

¹⁰⁹ „Das subjektive Recht, das einer in dieser Fassung hat, ist das Recht, das einer auf etwas hat, der Anspruch, die Forderung, die Berechtigung. Es ist facultas agendi oder rechtliches Vermögen, wobei nicht ohne Grund jenes Vermögen, das in Geldwert ausdrückbar ist, anklingt.” Ernst BLOCH: *Naturrecht und menschliche Würde*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1961. 239.

ben csak rendkívüli esetben található – írja Bloch,¹¹⁰ akinek elemzéseiből az derül ki, hogy Jhering koncepciójából kiindulóan a *norma agendi* szabja meg a *facultas agendi* valódi terepét, vagyis a tárgyi jog az alanyi jogot, amelynek az kényszerrel szerez érvényt. Fontos továbbá azon meglátás, hogy a ‘személyiség’ e felfogásban nem jelent önmagában vett alanyi jogképességet, hanem csak egy – ‘tisztelőt tartott akaratot’ – ‘védett érdeket’.¹¹¹ A jogképesség jogpozitivistá és voluntarista-etatista pandektista hagyományát – ahogy azt nem sokára látni fogjuk – így e felfogás lényegében az érdekmomentummal nem haladja meg. De előtte tekintsük át nagyon röviden Rudolf von Jhering önérdékre alapított elméletének főbb elemeit, kiemelve emberképének újszerűségét. Míg a klasszikus természetjogi tanok az ókorban és a középkorban alapvetően az ember *társas-szociális* természetéből indultak ki, ahol a felek meg tudják és akarják adni egymásnak az őket jog szerint megilletőt,¹¹² addig a modern kor természetjogi tanaiban már (egy mérsékeltébb) individualizmusról adhatunk számot,¹¹³ ami Jheringnél immáron egoizmussá sarkosodik.

2.9. Jhering érdekelt egoista emberképének problémái: minden az ‘én’ javára létezik

Rudolf von Jhering elméletében az az eszköz, amelyen keresztül az objektív jog, azaz az állam lehetővé teszi az egyének fizikai és a gazdasági önmeghatározását, az *alanyi jog*. A jog nélkül ugyanis nem lenne biztosítva sem az élet, sem a vagyon. Az a forma, amelyben az objektív értelemben vett jog biztosítja mindkét érdek védelmét, nem más, mint a jog szubjektív értelemben.¹¹⁴ Egy joggal rendelkezni annyit jelent, mint van valami a mi javunkra, amit az állam elismer és védelmez.¹¹⁵ Az alanyi jogok tehát a *tárgyi jog által védett érdekek (Rechte*

¹¹⁰ BLOCH i. m. 240.

¹¹¹ „[...] Persönlichkeit is hier nicht »rechtliche Macht« sondern nur »beachtetes Wollen«, »gewährleistetes Interesse.«” Uo.

¹¹² FRIVALDSZKY JÁNOS: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 2013². 12–16.

¹¹³ Lásd Grotius, Locke és Hobbes elméleteit. Grotius az önszeretet törvényéről ír, amely az egyik, még csak mérsékelt individualista álláspont, a másik Hobbesé, amely már az embert ordas vadállatnak tekinti. Vö. FRIVALDSZKY JÁNOS: A modern axiomatikus rendszer-központú természetjog atyja: Hugo Grotius. In: FRIVALDSZKY (2013a) i. m. 171–178.

¹¹⁴ Rudolph von JHERING: *Der Zweck im Recht*. I. Leipzig, Breitkopf & Härtel, 1884. 65–66.

¹¹⁵ JHERING (1884) i. m. 66.

sind rechtlich geschützte Interessen).¹¹⁶ A jogok tehát csak pozitív normákban jelennek meg objektíve, és nyernek alakot, jogi relevanciát. A jogok tehát *érdekek*, többé-kevésbé objektív valóságok, azonban ahhoz, hogy *jogok* legyenek, az állami jogrend elismerésére és védelmére van szükségük. Ez utóbbinak konstitutív, nem pedig deklaratív szerepe van a jog létének tekintetében. Mivel a jog lényegi jellemzője itt a *kikényszerítő* erő, s mivel a kikényszerítéshez való jog az állam abszolút monopóliuma, ezért az állam a jog egyedüli forrása, mint-hogy egyedül az képes és jogosult arra, hogy kikényszerítse a jogi normáit. Az alanyi jog Jheringnél – szívésségi használatként vett értelmében – az állam *engedménye*, s csak akkor és annyiban létezik, ha azt az állam juttatja.¹¹⁷

Az egyén helyzete a világban az *Interessenjurisprudenz* szerint három elven nyugszik: 1. én a magam javára létezem; 2. a világ az én javamra létezik; 3. te az én javamra létezel.¹¹⁸ Ezen elveken nyugszik az egész jogrend, de az erkölcsi rend is. Jhering fogalmi rendszerében az ember saját személyén való joga a személyiségi jog (*Recht der Persönlichkeit*), aminek etikai alapja abban áll, hogy az ember *önmagában vett cél* (*der Mensch ist Selbstzweck*).¹¹⁹ Az ember mint ‘önmagában vett cél’ kanti értelmében – mint láthattuk – azt jelenti, hogy *minden ember csak cél lehet*, sohasem eszköz. Az öncél jheringi értelme pedig Kanttal ellentétben nézetünk szerint abban áll, hogy minden cselekvő ember önmagát tekinti *érdekeivel öncélnak*.¹²⁰ Jheringnél is az ember önmagában cél tehát, de mint láthattuk, ezen elvet az önérdék-érvényesítő alany *önmagára* vonatkoztatja oly módon, hogy a másik ember is az ő javára létezik, ezáltal relativizálva, sőt, instrumentalizálva a másik ember önértékét. Jhering az ember személyiségének „ontológiáját” továbbá voltaképpen materiális módon, az *önző* önfenntartási és gyarapodási érdekek ténylegességein keresztül határozza meg. Ebben a koncepcióban az alanyi jog létrehoz egy kötelezettséget, mert csak azon keresztül tud érvényesülni azon hasznosság megszerzése, amely a jogosult önmeghatározásához szükséges. A jogosultsággal szemben tehát a kötelezettség áll. Az előbbi azt jelenti, hogy van valami a mi javunkra, az utóbbi pedig azt, hogy mi valakinek a javára vagyunk. Az alanyi jog így egy jogviszony, jog és

¹¹⁶ Rudolf von JHERING: *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*. V. kiad. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1906. 339.

¹¹⁷ Alberto DONATI: *Giusnaturalismo e diritto europeo, Human Rights e Grundrechte*. Milano, Giuffrè Editore, 2002. 156.

¹¹⁸ JHERING (1884) i. m. 67.

¹¹⁹ JHERING (1884) i. m. 66.

¹²⁰ Jhering nyomatékkal bírálja Kant etikáját, különösen annak alapkövét, a kategorikus imperatívuszt. Ld. különösen: JHERING (1884) i. m. 49–51.

kötelezettség együttese, amelyben az utóbbi az előbbinek rendelődik alá.¹²¹ Az alanyi jog, legyen az abszolút vagy relatív, egy egyén (egy testület stb.) érdeké-
ként határozódik meg, amely jogviszonyba foglaltatik, s amelynek kielégítése a
másik ember szabadságának korlátozásán, annak alávetésén keresztül történik.

A jheringi egoizmusok tanában nem világos az, hogy mit tartalmaz azon ki-
tétel, miszerint a többiek a javunkra, mi pedig az ő javukra létezőnk, miközben
az „altruista” tett mindig az ember önérdeke is egyben.¹²² Kérdés, hogy az ego-
izmusok ezen kvantitatív értelme miként képes egyrészt minden ember *objektív*
értékét (érdekét) védeni, másrészt az individuális önzések harmonikus egyen-
súlyát biztosítani a jogviszonyokban. Úgy tűnik, hogy a jogviszonyok *ratiója* e
korban még a relatív szerkezetű jogviszonyokban is az aktív fél jogának érvé-
nyesítése érdekében a passzív fél szabadsága korlátozásának igazolásában áll.¹²³
A kötelesség, az tehát, hogy mi mások javára vagyunk, eszközjellegű azon jog
vonatkozásában, hogy mindenki a saját érdekének javára van.

2.10. A pandektisztika ‘személy’ nélküli, absztrakt ‘jogképesség’ – fogalma

A *Common Law* területein nem találhatjuk meg a ‘személyiségi jog’ megne-
vezést, de a jogképesség fogalmát sem. Mindkettő a pandektisztikából ered.¹²⁴
Vizsgáljuk meg tehát röviden e fogalmak valódi jelentését a német jogtudo-
mány néhány jeles gondolkodóját alapul véve.

A modern ‘személyiségi jog’ a XVIII. századi német jogtudomány terméke,
amelynek fejlődése a „tudománynak összes lényeges jegyét magán viseli” – írja
Sólyom László.¹²⁵ A leginkább szembetűnő ismérv ezek közül az, hogy a sze-
mélyiségi jog kizárólag *elméleti*, s így *rendkívül általános* kategória lett.¹²⁶ A
modern természetjogi felfogásokkal ellentétben a személyiségi jogot immáron
nem az *ember lényegéből* vezetik le – nincs is „személy az államon kívül, ezt a
minőséget az állam adja”.¹²⁷ Ezen etatizmus – írja Sólyom László – jelentős mér-
tékben „elősegítette a személy jogállásának teljes formalizálását, a »politikai«

¹²¹ DONATI i. m. 157.

¹²² JHERING (1884) i. m. 56.

¹²³ Vö. DONATI i. m. 219–220.

¹²⁴ DONATI i. m. 110.

¹²⁵ SÓLYOM i. m. 225.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ SÓLYOM i. m. 226.

és a »polgári társadalom« szétválasztását», amit a „polgári és az emberi becsület éles megkülönböztetése, és az előbbinek a polgári jogi jogképességgel való azonosítása fejez ki a század első felében”.¹²⁸ A személy absztrakt fogalommá lesz, „a személyiségi jog semmilyen materiális erkölcsi vagy társadalmi minőséget nem tartalmazhat: a becsületesség annyit tesz, mint jogszerű magatartás”.¹²⁹ A romanisták személyiségi jogai – szögezi le Sólyom László – „megfeleltek a polgári jogi jogképességnek – de semmi többnek”.¹³⁰ Lényegében tehát a ‘személyiségi jogot’ az ‘általános jogképességgel’ azonosították.¹³¹ A XIX. század első felében közhellyé vált az, hogy a modern polgári jog szétválasztja az ‘emberi’ és a ‘polgári becsületet’, miközben a „jogra csakis a polgári becsület tartozik, ez viszont kizárólag jogi kategória: gyakorlatilag a jogképességet jelenti”.¹³² A XVIII. század végi német természetjogi iskola – mutat rá Sólyom László – az ember értelmes lény voltából vezette le az emberi becsületet, éppen ezért az abszolút kategória, amely független az egyén konkrét magatartásától, másrészt elidegeníthetetlen, így az „állam sem vonhatja el”.¹³³ Így összegzi Sólyom László a becsület ezen korábbi, természetjogi értelmét: „Voltaképpen ez a becsület, mint emberi méltóság, a természetes, a társadalmon kívüli ember attribútuma.”¹³⁴ Így foglalhatnánk tehát össze a természetjogi iskola becsület-fogalmának lényegét: az emberi természeti lényeg, azaz az ember racionalitása alapozza meg az emberi becsületet, amely az emberi méltósággal voltaképpen azonos, s amely az *államot megelőzően* létezik, így az nem az állam – pozitív jog általi – juttatása, s ekképpen nem is fosztható meg tőle az ember állami akarattal. Ezzel szemben a ‘polgári becsület’ a „felsőbb hatalom” ajándékaként – írja Sólyom László – az, amellyel „kinek-kinek a rendi vagy hivatala szerint kijáró tiszteletet megszabja és biztosítja”.¹³⁵ Sólyom László még hozzáteszi, hogy a „természetjogászok szerint a közvélemény értékelése még kihathat a polgári becsületre, azaz alapja lehet a polgári becsülettel járó (rendi) jogképesség korlátozásának vagy elvesztésének”.¹³⁶ A társadalmi státusszal járó társadalmi megbecsüléshez tehát – állapíthatjuk meg – egyfajta társadalmilag megkí-

¹²⁸ SÓLYOM i. m. 227.

¹²⁹ Uo.

¹³⁰ Uo.

¹³¹ Ld. SÓLYOM i. m. 228.

¹³² SÓLYOM i. m. 233.

¹³³ SÓLYOM i. m. 234.

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Uo.

vánt erkölcsös magatartás is hozzátartozott, amelynek meg nem valósulása esetén következik az be, amit az imént idéztünk. Ezen természetjogi koncepcióhoz képest azonban később változás áll be – tárja fel a fordulatot Sólyom László –, hiszen például az 1820-as években ugyan még hangsúlyozzák az emberi méltóságot a becsületvédelem alapjaként, de immáron ez a méltóság nem valóságos, hanem *vélelmezett*.¹³⁷ Ezen méltóság nem az ember természeti lényegéből származik, hanem a „társadalmi életből”, amelynek „a kölcsönös megbecsülés és egymás jogi és erkölcsi igényeinek tiszteletben tartása az alapja. Az említett megbecsülést ki kell érdemelni”.¹³⁸ Csakhogy az állam nem képes ezt vizsgálni, ezért az állam minden polgáráról azt vélelmezi, hogy az becsületes, s ha a polgár megfelel ennek a vélelemnek – írja Sólyom László¹³⁹ –, az állam elismeri és védi az ő jogait. Most érkezik el véleményünk szerint a döntő mozzanat, hiszen így a becsület *jogképessége* válik, amely az „ember *vélelmezett méltóságán* alapszik (kiemelés tőlem: F. J.)”.¹⁴⁰ A polgári becsület ezen új attribútumai tulajdonképpen tehát az „*általános és egyenlő polgári jogi jogképesség tulajdonságai*” (kiemelés tőlem: F. J.).¹⁴¹ A német jogtudomány XIX. századi fejlődése folyamán a ‘személy’ jogi fogalma megszabadul az ‘ember’-től, mind az „ember eredendő méltóságára vagy értékére vonatkozó tanoktól, mind pedig a konkrét ember tulajdonságaitól”.¹⁴² Az embernek vannak tulajdonságai, a személynek nincsenek – idézi Puchtát Sólyom László.¹⁴³ Az *emberi méltóság vélelme* így *feleslegessé* válik, s a század második felében már a jogalanyisággal fejezik ki a személyt, s ez a szóhasználat kerül be a BGB-be is.¹⁴⁴ Alberto Donati markánsan fogalmazva fejezi ki a törvénykönyv újdonságát s lényegét, amikor azt állítja, hogy a BGB egy olyan gondolati vonulat eredménye, amely *tagadja* a ‘saját személyünkön való tulajdonjog’-ot, s így következésképpen a *veleszületett jogok* tanát, minthogy ezeknek a helyébe a *jogképességet* állítja mint az alanyi jogok s köztük különösen a ‘személyiségi jogok’ közvetítőjét.¹⁴⁵ Ez utóbbiak ‘saját személyünkön való jogokként’ vannak meghatározva, azonban megalapozásukat *nem* magában az *emberi természetben*, hanem az *állami aka-*

¹³⁷ SÓLYOM i. m. 235.

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Uo. Lásd még a becsület és a jogképesség viszonyát a ZGB megalkotásánál: SÓLYOM i. m. 300.

¹⁴² SÓLYOM i. m. 237.

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ DONATI i. m. 305.

ratban nyerik.¹⁴⁶ A természetes emberi jogok természetjogi megalapozásának hiánya a BGB-t olyan törvénykönyvvé teszi, amelyben az egyének érdekeit szabályozzák.¹⁴⁷

A 'személy' tehát absztrakt és elvont, „dezanropomorfizált” fogalom, immáron lényegi emberi ismérvek nélkül, így előbb csak vélelmezik az emberi méltóságot, utána pedig a 'jogképeség' formális kategóriájának középpontivá válásával elhagyják.¹⁴⁸ Csakhogy figyeljük meg, hogy a jogalanyiség fogalma sem a materiális értelemben vett – azaz a méltósággal rendelkező, azaz a saját személyén joggal rendelkező – személyre irányul, hanem a jogképeséggel válik azonossá, s ezáltal a személynek a méltóságából fakadó személyiségvédelme elerőtlenedik. Sólyom László pedig úgy fogalmaz, hogy a személyt, a jogalanyt, a személyiségi jogot és a jogképeséget azonosították, ami a polgári átalakulás elengedhetetlen feltétele volt, de az önálló személyiségvédelem számára zsákutcának bizonyult.¹⁴⁹ A német polgári jogfejlődés a személyiségi jogot a jogképeséggel kötötte tehát össze, s ily módon szükségképpen absztrahálta is. Emblemikus e tekintetben, hogy a „becsülethez és jó hírnévhez való jog is, amely a természetjogi személyiségi jogok sokaságából konkrét jogként fennmaradt, inkább a jogképeség, illetve a »személy« elvi megalapozásában játszott szerepet, mintsem eredeti értelmében és a joggyakorlatban.”¹⁵⁰

Alberto Donati pedig rámutat arra,¹⁵¹ hogy a német jogtudományban e korban a személyiség, avagy a jogképeség mint 'saját személyünkön való jog' (*Recht an der eigenen Person*), illetőleg mint 'személyiségi jog' (*das Recht der Persönlichkeit*) jelenik meg. Csakhogy a 'saját személyünkön való jog' e korban – például Puchtánál – nem más, mint a jogképeség. Puchta – szögezi le Alberto Donati¹⁵² – következképpen összekeveri a jogképeséget a 'saját sze-

¹⁴⁶ Uo.

¹⁴⁷ DONATI i. m. 307.

¹⁴⁸ Sólyom László megjegyzi, hogy a becsület, a személy és a jogképeség relációjára vonatkozó fejtegetések még szerepelnek elméleti munkákban, „amelyek azonban egyáltalán nem is tették kérdésessé azt a tényt, hogy e három fogalom gyakorlatilag ugyanazt jelenti”. Ezeknek csupán annyi „érdemük volt, hogy a személy fogalmát nem hagyták teljesen kikopni a használatból.” SÓLYOM i. m. 237.

¹⁴⁹ SÓLYOM i. m. 238. „A modern személyiségi jogok ugyanis a germanista iskola »szerves« társadalomfelfogásából bontakoztak ki, amely kezdettől az ellen a »baljós fordulat« ellen harcolt, hogy az egyént mint a jogok hordozóját a »személyiség gondolatától« elvonatkoztatják.” SÓLYOM i. m. 238. A „germanisták tehát [...] a teljesen elvonatkoztatott személy mellett megőrizték az »ember« konkrét jogi kategóriáit is.” SÓLYOM i. m. 255.

¹⁵⁰ SÓLYOM i. m. 258.

¹⁵¹ DONATI i. m. 148.

¹⁵² DONATI i. m. 149.

mélyünkön való jog'-gal. Ezen összemosást a későbbi jogtudományban kiküszöbölik – írja Donati –, amikor már kiemelték azt, hogy mivel a jogképesség egy *puszta előfeltétele* az alanyi jogok megszerzésének, ezért maga nem lehet egy alanyi jog. Puchta azonban nem erre alapozza a 'személyiségi jog'-ot, hanem a jogképesség szinonimájaként kezeli. Puchtának tulajdonítható az az „érdem”, hogy elsődlegességet biztosított a *jogképességnek* mint *minden ember elsődleges jellemzőjének*, mint az *állam által juttatott* olyan jognak, amelyet az azon céllal juttat, hogy specifikus alanyi jogok további juttatásait legitimálja.¹⁵³ A 'saját személyünkön való jog' – vagy másképpen: a 'személyiségi jog' – a személyiség jogainak összefoglaló megnevezése. A 'személyiség jogai' – amelyek az alanyi jogok piramisának csúcsán helyezkednek el – önállóan nem léteznek, hanem minden más alanyi joghoz hasonlóan *előfeltételezik a jogképesség* megszerzését.¹⁵⁴ A jogképesség az – szögezi le Donati¹⁵⁵ –, amely az embert 'személlyé', 'jogalannyá', jogi személyiséggel rendelkező alannyá teszi. Ezen képesség fejezi ki az emberi személy arra való alkalmasságát, hogy jogok és jogi kötelezettségek alanya legyen. Következésképpen *jogi értelemben* a jogképesség megszerzése révén válik az ember *személlyé*, vagyis ezáltal válik a jogrendszer alanyává.¹⁵⁶ A jogképesség tehát az a kategória, amelyen *keresztül* lehetővé válik az, hogy az emberi lény belépjen a *jogi közösségbe*, hogy *jogalanyiságot nyerhessen*. Ennek megtörténte előtt az emberi lény 'ember', de *nem 'személy'*.¹⁵⁷

Alberto Donati plasztikusan fogalmazza meg a pandektista hagyomány személy-fogalmának jellemzőjét, amikor a jogképesség valódi jelentőségére mutat rá a modern s különösen a német jogtudományban. Nyomatékosítja ugyanis azt az egyébként közkeletű ismeretet, miszerint a 'személy' eredeti ókori értelmében – az egyik jól ismert etimológiai hipotézis szerint – a *színházi maszkon keresztül* *beszélést* jelentette a közönség felé, ezáltal alkalmassá tett szerepjátszással megjelenítve egy *személyiséget*, és egyben elég messzire hallatva a hallgatóság felé a színész hangját.¹⁵⁸ A modern s leginkább a német jogtudományban a

¹⁵³ DONATI i. m. 149–150.

¹⁵⁴ DONATI i. m. 192–193.

¹⁵⁵ DONATI i. m. 305.

¹⁵⁶ DONATI i. m. 111.

¹⁵⁷ Uo.

¹⁵⁸ Giambattista Vico nem osztja ezt az etimológiai hagyományt, mert úgy tartja, hogy a „»persona« nem származtatható a »personare« igéből, amelynek jelentése »visszhangozni mindenünnen«. Az első városok nagyon kicsiny színházaiban (Horatius szerint a nézők oly kevesen voltak, hogy meg lehetett volna számlálni) nem volt szükség álarcok használatára, mert ezzel

személy fogalmának ezen hagyománya érhető tetten – írja Donati –, s így ez a meghatározó, s nem a másik hagyomány, amely szerint a személy hős, felsőbb lény, nemes stb., ahogy azt az eszmetörténeti fejezetben mi is láthattuk. Ezen német jogi kulturális hagyomány úgy ragadja meg a személyiséget, mint egy *jogi maszkot*, amelyet a jog minden polgárnak (*civis*) juttat, annak státusza szerint. A személy azon ember, amelyet a társadalomban elfoglalt státusa szerint tekintenek, voltaképpen a társadalomban megjelenített személyiség, amelyet az egyénből absztraháltak.¹⁵⁹ A személy ezen konstrukciója *összeegyeztethetetlen a felvilágosodás kori természetjogi tannal*, amelynek jegyében a személy azért minősül annak, mert *ab origine* címzettje a *veleszületett*, azaz az *inherens jogoknak*.¹⁶⁰

Figyelemre méltó Sólyom Lászlónak az egyik összegző megállapítása a most tárgyalandó, német jogtudományban foglalt személyiségi jogok valódi természetét illetően: „[...] a 19. századi Németországban a személyiségi jogok mindig csak integrálták a személyt a – liberálisan, vagy szerves rend részeként felfogott – államba, de sosem szolgáltak az egyéni szabadság biztosítékául az állam ellen.”¹⁶¹ Donati pedig megközelítésében – a jogképesség hierarchikusan juttatott állami jellegéből fakadó elméleti következményekre helyezve a hangsúlyt – azt állítja, hogy mivel a jogképességet az *állam juttatja*, ebből következik, hogy az állam az *ember fölé rendelt*, így az embert mintegy megelőző létmóddal bír, s hogy az *embernek nincsen természetes joga a jogképesség megszerzésére*.¹⁶²

Az emberi személynek tehát nem természetes alanyi jogai vannak, amelyeket az állam annak méltósága okán elismer, hanem minden személyhez fűződő alapvető jog a jogképesség kategóriáján keresztül végül is az *állami akaratól függ*. A polgári törvénykönyv pedig egyéni érdekeket szabályoz. De kinek az érdekét, és milyen tartalmi megalapozás alapján? Az erősebbekét, a birtokon belüliekét, illetve a tulajdonosokét? Másutt már elemeztük a jheringi tanban rejlő ez irányú problémákat,¹⁶³ hiszen ebben a koncepcióban nem is annyira az érdek kvalifikált, igazolható volta, hanem végül is a mögöttes politikai (ál-

a hang oly erős lett volna, hogy megtölthetett volna egy nagy színházat.” Giambattista Vico: *Az új tudomány*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 576.

¹⁵⁹ DONATI i. m. 307.

¹⁶⁰ Uo.

¹⁶¹ SÓLYOM i. m. 228.

¹⁶² DONATI i. m. 111.

¹⁶³ FRIVALDSZKY János – KARÁCSONY András: Jog, jogosultság, erőszak. Jogfilozófiai kérdésfelvetések Jhering tanai nyomán. In: FRIVALDSZKY János – POKOL Béla (szerk.): *Rudolf von Jhering és jogelméletének hatása*. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei – Tanulmányok 2.] Budapest, PPKÉ JÁK, 2011. 81–114.

lami) akarat a meghatározó, a konstitutív és a lényegi mozzanat. A jogképeség tehát az állami akarattól függ, de így az alanyi jogok tartalmai is. A *politikai akarattól* függene tehát, hogy ki lesz a jogban, a jog számára személy, és hogy így lesznek-e jogai? Hova tűnt az ember eredendő és elvitathatatlan (természetjogi) személyi méltósága a jogi gondolkodásból? Különösen veszélyessé, sőt, adott esetben tragikussá vált a helyzet, amikor a jelzett etatizmus totalitárius diktatúrák rendszereivel találkozott.

A második világháború embertelen borzalmi eredményezték azt, hogy az emberi méltóság immáron elidegeníthetetlen és sérthetetlen alapvető jogként biztosítva lett mind a nemzeti alkotmányokban, mind nemzetközi dokumentumokban. Ennek története és tartalma – ismertsége okán – különösebb kifejtést nem igényel, így most nem térünk ki rá.

Ennél fontosabb kérdés most az, hogy meghatározott alanyi körök ember voltak és így méltóságát s ennek elismeréséhez való jogát nemcsak meghatározó gondolkodók, hanem hatályban levő jogi normák, rendelkezések is elvitatják, s ez egy egyre eszkalálódó általános jelenség. Manapság a még meg nem született emberi személyek és a kisgyermek, valamint a súlyos mentális/központi idegrendszeri betegségben, illetve állapotban levő személyek élethez való jogát, pontosabban – ez utóbbiak esetében – *életük értelmességét, értékességét* vitatják el sokan, amikor a „halálba segítés” mellett érvelnek, és azt törvénnyel joggá formálják. Sokszor úgy teszik ezt, hogy ‘*emberi személy*’ voltukat s így *jogalanyiságukat* vitatják el. Ahogyan kétségbe vonják a méhmagzat korú személyeknek vagy a már megszületett kisgyermeknek, illetve a mentálisan/központi idegrendszerükben súlyosan sérült személyeknek – akiknek ember voltát már nem lehet tagadni – a teljes értelemben vett ‘*erkölcsi személy*’ voltát. Ezért szükséges az ‘*emberi személy*’, az ‘*emberi méltóság*’, a ‘*jogalanyiság*’ s az ezekből fakadó alapvető jogok, így mindenekelőtt az élethez, az emberi méltósághoz, valamint a jogalanyiság elismeréséhez való jog fogalmát, illetve mindezeknek egymáshoz való viszonyát tisztázni. Ezen fogalomtisztázó és elemző munkát másutt már igyekeztünk elvégezni.¹⁶⁴

¹⁶⁴ FRIVALDSZKY János: Az emberi személy és annak méltósága jogfilozófiai perspektívában – különös tekintettel a jogalanyisághoz és az élethez való jog aktuális kérdéseire. *Acta Humana*. 2014/1. 34–73. A kötet jelen fejezete ezen tanulmány első két fejezete, az ezen jegyzetben hivatkozottak pedig a III–VI. fejezetek.

A VASÁRNAPI KÖTELEZŐ PIHENŐNAP TERMÉSZETJOGI ALAPJAI ÉS KÖZPOLITIKAI LEHETŐSÉGEI*

1. A ‘szabad vasárnap’ természetjogi alapjai

1.1. A heti pihenőnap, mint az emberi személy munkához való természetes jogának része

A munka *alanyi* dimenziójának elsődlegessége a munkát végző ember *méltóságából* fakad, ezért a munkásnak mindig ontológiai elsőbbsége van a munka objektív, tárgyi és intézményi dimenziójával szemben.¹⁶⁵ Aquinói Szent Tamás¹⁶⁶ szerint nem csak a kéz dolgozik, hanem az *egész személy*, minthogy az egész személy kifejeződik a munkatevékenységben. A munka így *emberi, személyes* jelleget hordoz. Az ember ily módon nem tárgya, hanem alanya a munkájá-

* Jelen tanulmány elkészültét az „Oktatói kiválósági ösztöndíjak és díjak” című pályázati felhívás eredményeként a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar (PPKE JÁK) KAP–3.6–14/003. sz. pályázati projektje támogatta. A tanulmány megjelent: *Iustum Aequum Salutare*, XI., 2015/1. 59–99.

¹⁶⁵ „A szubjektív oldal a munka különleges méltóságát ragadja meg, azt, ami megtiltja, hogy a munkát úgy tekintsék, mint egyszerűen bérért végzett tevékenységet vagy személytelen rész-elemet a termelés szervezetén belül.” „A munka szubjektív dimenziójának elsőbbséget kell élveznie az objektív dimenzióhoz képest, mert ez a munkát végző ember dimenziója, meghatározza a munka minőségét és magasabb rendű értékét.” Az IGAZSÁGOSSÁG ÉS BÉKE PÁPAI TANÁCSA: *Az Egyház társadalmi tanításának kompendiuma*. [a továbbiakban: *Kompendium*] Budapest, Szent István Társulat, 2007. 271., 150.

¹⁶⁶ A középkorban természetes volt, hogy a rendi társadalom keretein belül mindenki a hivatásának megfelelően valamiképpen végzi a feladatát, azaz dolgozik. Szent Tamás a munkát az ember erkölcsi cselekvésvilágához tartozónak tekinti. A bencések, domonkosok, valamint Szent Tamás munkát érintő felfogásának elemzését lásd: TARJÁNYI Zoltán: A munka Aquinói Szent Tamás gondolkodásában. In: *Erkölcsteológiai Tanulmányok*13. – *A munka*. (sorozatszerkesztő: TARJÁNYI Zoltán) Budapest, Jel, 2012. 65–78. A munka problémaként a XIX. században jelent meg, amikor az Egyház dokumentumaiban reagált is rá. Vö. Antonio Maria BAGGIO: *Lavoro e cristianesimo*. Roma, Città Nuova, 1988. 64.

nak,¹⁶⁷ s ekképpen a munkát, s különösen a munkaszervezés munkást érintő kérdéseit, mint mélyen személyes (perszonalisztikus) értéket hordozó valóságot kell tekintenünk.¹⁶⁸

A munkavégzés kötelezettsége természeti törvényen alapul, minthogy a másokért (családért, a társadalomért) végzett munka kreatív és személyes jellegében alapvetően járul hozzá a munkát végző ember személyi kiteljesedéséhez. Az ember erkölcsileg helyesen nem dönthet úgy, hogy nem dolgozik, ha egyébként dolgozni tudna, mert ez önmagát visszavetítő erkölcstelen döntés lenne önmagával, családjával és a társadalommal szemben, ezért az embernek ahhoz, hogy emberhez méltó életet éljen, dolgoznia kell (*sollen*). Másrészt az embernek el kell tartania magát és családját, ezért szükséges (*müssen, muszáj*) is dolgoznia. Ezért kell a megfelelő szerveknek, alanyoknak – legyen az állami szerv vagy munkáltató – biztosítani, hogy a személy ezen természeti törvényen alapuló kötelezettségét teljesíthesse, s így a munka révén személyi önkifejlesztéshez való joga alapján kifejlészhesse önmagát, természetesen az adott munka jellegét és a munkakörülményeket is tekintetbe véve. Az emberre olyannyira jellemző munkának azonban mindig emberi minőségűnek, azaz hozzá méltónak kell lennie a munkakörülményeket, a munkafeltételeket tekintve is. Az emberi személy kibontakoztatásának erkölcsi kötelezettsége, és így a másik oldalról pedig természetes joga alapozza meg a munkavégzés természeti törvényen alapuló voltát, voltaképpen minden ember munkához való természetes, alanyi jogosultságát.¹⁶⁹ Ez nemcsak azt jelenti, hogy minden személynek joga van a munkanapokon végzett tisztességes megélhetést biztosító munkához a maga, családjá és a társadalom javáért,¹⁷⁰ hanem azt is, hogy joga van a folyamatos munkavégzéshez szükséges munkaképesség fenntartásához is, vagyis ahhoz, hogy a regenerálódjon.¹⁷¹ Ezért minden embernek joga van tehát a munkavégzéstől mentes rendszeres pihenő időre.¹⁷² Ez utóbbi része a rendszeres heti pihenőnap. Ki kell jelentenünk,

¹⁶⁷ II. JÁNOS PÁL pápa: *Laborem exercens*. [a továbbiakban: *Lab. ex.*] III., 27. In: TOMKA Miklós – GOJÁK János (szerk.): *Az egyház társadalmi tanítása*. Dokumentumok. Budapest, Szent István Társulat, é. n. 378.

¹⁶⁸ *Lab. ex.* IV., 71. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 394.

¹⁶⁹ *Lab. ex.* V., 72. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 394. A „teljes foglalkoztatottság”-ra való törekvés szükségyszerűsége így fogalmilag szükségyszerűen adódik: „288. A munka a mindenkit megillető javak közé tartozik, elérhetőnek kell lennie mindazok számára, akik képesek munkavégzésre. Ennyiben a kötelező távlati cél minden igazságosságra és közjóra irányuló gazdasági rendszer számára: a teljes foglalkoztatottság.” Ld. *Kompendium* i. m. 157.

¹⁷⁰ *Lab. ex.* V., 73. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 395.

¹⁷¹ XXIII. JÁNOS pápa: *Pacem in Terris*. II., 18–19. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 166.

¹⁷² JOSEPH HÖFFNER: *Keresztény társadalmi tanítás*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 132.

hogy az „*ünnep- és pihenőnap megtartása – jog*”.¹⁷³ Enélkül a személy nem tud dolgozni, következésképpen nem tudja önmagát személyként kiteljesíteni.¹⁷⁴ Sőt, többről van szó: enélkül fizikai és mentális egészségében károsodik. A dolgozónak tehát a *munkások emberi jogaként a pihenéshez való jog* keretén belül a *rendszeres heti pihenőnapra*, legalább a *vasárnapra alanyi (természetes) jogsultsága* van.¹⁷⁵ Hogy miért éppen a vasárnapra, arról később lesz szó.

A heti pihenőnap alanyi jogáról *lemondani sem lehet*, minthogy az a dolgozó ember *egészségének megőrzéséhez feltétlenül szükséges*. De a végső eredményeket keresve meg kell állapítani, hogy a pihenőnap nem csak munkavégzéstől mentes szünnap, hanem ‘*ünnepi munkaszünet*’ is, amelynek *szükségessége az ember méltóságából, azaz lényegi természetéből fakad*, s így arról le sem mondhat.¹⁷⁶

Némely jogeset elbírálásából az derül ki,¹⁷⁷ hogy egyes bírói fórumok helyesen úgy tartják: ha valaki bizonyítani tudja, hogy például közalkalmazottként, közfoglalkoztatottként (pl. az állami vasúttársaság dolgozójaként) abból érte egészségügyi (esetleg mentális) károsodás, hogy huzamos időn keresztül nem adták ki neki a kötelező heti pihenőnapot, akkor az az egészséghez való jog megsértése miatt kártérítésre jogosult. A heti pihenés olyannyira szüksé-

¹⁷³ *Kompendium* i. m. 284., 155.

¹⁷⁴ *Lab. ex.* 38., 39. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 383.

¹⁷⁵ *Lab. ex.* V., 92. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 400.

¹⁷⁶ „Az *emberi méltóságot*, amiről Isten maga oly nagy tisztelettel rendelkezik, senki ember büntetlen meg nem sértheti, s nem akadályozhatja meg a törekvést arra a tökéletességre, amely a mennyei örök életnek megfelel. Sőt, az ember a maga jószántából még csak bele sem egyezhet abba, hogy vele ebből a szempontból természetének meg nem felelő módon bánjanak, azaz hogy lelkét rabszolgasorban tartsák, mert itt nem jogokról van szó, amelyekkel az ember szabadon rendelkezik, hanem Isten iránti kötelességekről, amelyeket szentül kell betölteni. Ebből következik az *ünnepi munkaszünet szükségessége* (kiemelések tőlem: F. J.)” XIII. LEÓ pápa: *Rerum Novarum*. [a továbbiakban: *Rerum Nov.*] 2., 32. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 45. Később XXIII. János pápa a „*Mater et Magistra*” kezdetű enciklikájában (1961) szintén az emberi méltóságból eredezteti a heti ünnepnap (vasárnap) megtartásának kötelezettségét: „249. Az emberi méltóság védelmében, amellyel az ember azért van felruházva, mert Isten teremtménye, mert Isten saját képmását, a lelket teremtette belé – tehát az emberi méltóság védelmében az Egyház mindig azt tanította, hogy mindenkinek rendesen meg kell tartania a harmadik parancsolatot: „Emlékezzél meg róla, hogy a szombatnapot megszenteljed.” <http://tarsadalomformalas.kife.hu/xxiii-janos-papa-mater-et-magistra/>

¹⁷⁷ Marco PROIETTI: Il danno per mancato riposo settimanale nel pubblico impiego. *Il Sole 24 Ore*. 08. 07. 2013. <http://www.diritto24.ilssole24ore.com/lavoro/primiPiani/2013/07/il-danno-per-mancato-riposo-settimanale-nel-pubblico-impiego.php?preview=true>
Lucia NACCARONE: Prescrizione decennale per il danno subito dal dipendente pubblico che non ha usufruito del riposo settimanale. *diritto.it*. 10. 05. 2013. <http://dirittodellavoro.diritto.it/docs/5089576-prescrizione-decennale-per-il-danno-sub-to-dal-dipendente-pubblico-che-non-ha-usufruito-del-riposo-settimanale?source=1&tipo=news>

ges tehát a testi és a mentális egészséghez, hogy arról kategorikusan (szerződésben) lemondani sem lehet érvényesen, s ezen jog sérelméből fakadó egészségügyi károsodás kártérítésre jogosítja a munkavállalót. De tekintsünk vissza a történeti gyökerekre: hogyan vált a szabad vasárnaphoz való jog a munkások jogává?

1.2. A munkásmozgalmak a szabad vasárnapért küzdöttek

Azzal szeretnénk kezdeni e probléma tárgyalását, hogy talán az sem tekinthető véletlennek, hogy a munkásmozgalmak éppen a vasárnapot kívánták szabadnappá tenni,¹⁷⁸ akkor is, ha ahhoz vallási tartalom számukra már nem fűződött. Mégis úgy tűnhet, hogy az abban rejlő bölcsességet hallgatólagosan vallották a kereskedelmi dolgozók.¹⁷⁹ Elsődlegesen a kereskedelmi dolgozók szakszervezeteinek történeti hagyományai között kell kutakodnunk, ha a mai vasárnapi üzletbezárások legitimitását kívánjuk történelmi optikából megítélni. Például – hogy hazánk helyzetét tegyük vizsgálat tárgyává – a Kereskedelmi Alkalmazottak Szakegyletének tagjai az 1900-as évek legelején százezerszám,¹⁸⁰ *legelső követelésükként* terjesztették elő *a szabad vasárnapot*,¹⁸¹ azaz a vasárnapi boltbezárásokat: „A bolti alkalmazottak 1895-ben tették meg a szakegyleti szervezkedés első lépéseit. 1895 augusztusában az Akácfa utcai Trieszt kávéházban tartották az üzleti alkalmazottak első gyűlését. A bérek és a munkaidő szabályozását, a vasárnapi munkaszünet bevezetését követelték. Kugler Gyula – szociáldemokrata kereskedelmi dolgozó – volt a szónok.”¹⁸² A még korábbi történeti előzményeket firtatva megállapíthatjuk, hogy már jóval koráb-

¹⁷⁸ „A nyolcvanas évek folyamán [...] a zürichi munkásgyűlés (1883) a németországi szociálpolitikai egyesület (1885) és a német katolikusok nagygyűlése (1887) sürgette a vasárnapi munkaszünet nemzetközi szabályozását.” GIESSWEIN Sándor: *Keresztény szociális törekvések a társadalmi és gazdasági életben*. Budapest, Stephaneum Nyomda, R. T. 1913. 84.

¹⁷⁹ „„6 napot dolgozzál, a hetediken pihenjél – ez volt az Úr szava. 6 napot dolgozzál és ne pihenjél – ez a kalmár szava.»” KASZ (Kereskedelmi Alkalmazottak Szakszervezete) 1900 – 2000 Szakszervezetünk első 100 évének rövid összefoglalása. http://www.kasz.hu/system/printer2.php?file=html/1/1_1/tortenet.html [a továbbiakban: KASZ]

¹⁸⁰ „1890 és 1910 között a munkások kivívták, hogy a hatóságok engedélyezzék a helyi szakegyletek országos szakszervezetekké alakulását. A szakszervezetek taglétszáma gyorsan növekedett: a századfordulón még alig 10 ezer munkást tömörítettek, 1906-ra a létszámuk meghaladta a 150 ezret.” Uo.

¹⁸¹ „1900. november 4-én, vasárnap este 9 óraker a Teréz körüti Merán kávéházban létrehozták a Kereskedelmi Alkalmazottak Szakegyletét (KASZ). A gyűlés fő témája a vasárnapi munkaszünet követelése volt.” Uo.

¹⁸² Uo.

ban megtörténtek az első ezirányú kezdeményezések: „1848. április 27-én [...] a pesti boltoslegények gyűlést tartottak a vasárnapi 10 órai üzletzárás érdekében”, és „ugyanez év május 7-én benyújtották a kereskedőtestülethez a kívánságukat a vasárnapi munkaszünetről és a munkaidő szabályozásáról.”¹⁸³ Azt láthatjuk tehát, hogy a munkások, *mint munkások* igényelték és ezért *követelték* egészségmegőrzésük miatt, a munkavállalás igazságossági tényezőjeként, mint legfontosabb és *elsőrendű* követelést, a *vasárnapi munkaszünetet*.¹⁸⁴

A mentális (pszichés, idegrendszeri) regenerálódáshoz bizonyítottan nélkülözhetetlen a heti pihenőidő, mégpedig annak *vasárnapi* formájában, minthogy az *évezredek hagyomány* azt bizonyítja, hogy speciális tartalmával ez biztosítja a valódi regenerálódást a személyek (munkások) számára. Ezt bizonyítja, hogy a szabad vasárnap munkások számára való – 1900-as évek elején megfogalmazódó – követelése független volt attól, hogy ennek követői keresztényszociálisok¹⁸⁵

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ „Ilyen mozgalmas előzmények után a kereskedelmi miniszter 1903 júniusában kiadta új rendeletét, hogy vidéken minden üzlet, Budapesten a fűszerboltok vasárnap délelőtt 10 órától kötelesek zárva tartani, a budapesti iparcikk kereskedők pedig vasárnap nem is nyithatják ki üzletüket. A miniszter beismerte, azért döntött így, mert félt a kereskedelmi alkalmazottak mozgalmának újabb nagyobb hullámától. 1905-ben a fűszeresegedek az alábbi követeléseket fogalmazták meg nagygyűlésükön: – a teljes vasárnapi munkaszünetet [...]” Uo. A későbbiekben is a legelső követelés volt a vasárnapi szünnap: „A KAOSZ 1923 februárjában ülésező közgyűlése az alábbiakban fogalmazta meg a bolti dolgozók követeléseit: 1. A teljes vasárnapi munkaszünet [...]”. Uo. A magyar Katolikus Egyház legfőbb vezetője és a püspöki kar is támogatta a dolgozókat a szabad vasárnapért való törekvésükben: „A bolti dolgozók vasárnapi munkaszünetének kivívásáért folyó harcban a Szövetség vezetősége még *Serédi Juszticián* bíboros hercegprímás segítségét is igyekezett igénybe venni: 1931. szeptember 6-án a KAOSZ 25 tagú küldöttséggel kereste fel az esztergomi érseket. A püspöki konferencia foglalkozott az ügygel és egyhangúlag elfogadta azt a határozatot, hogy a kereskedelmi alkalmazottaknak is szükségük van a vasárnapi pihenőre.” Uo.

¹⁸⁵ Wilhelm Emmanuel von Ketteler püspök (1811–1877) már az 1870-es években a munkásosztály jogos követeléseként említi a munkásvédelmi intézkedések között a vasárnapi munkaszünetet. Giesswein Sándor (1856–1923) azt állítja, hogy ez a jogos igény Ketteler mintegy végrendelete egyik elemeként tekintendő. GIESSWEIN (1913) i. m. 50. Amikor a munkások jogos igényeinek megfogalmazását olvassuk nála, érdemes szem előtt tartani azt, hogy Ketteler mielőtt pap lett, jogászként dolgozott, de különösen azt, hogy tanításának jelentős részét XIII. Leó pápa belefoglalta a *Rerum novarum* kezdetű, a munkáskérdéssel foglalkozó nagyhatású enciklikába. Az említett enciklika, amint azt az előbb idéztük, az emberi méltóságból eredezteti az „ünnepi munkaszünet” szükségességét. *Rerum Nov.* 2., 32. In: TOMKA-GÓIÁK i. m. 45. Megemlítendő végül, hogy Magyarországon a keresztényszociális mozgalom 1905-ben követelte a „legalább 36 órás vasárnapi munkaszünetet”. *Magyar Katolikus Lexikon*. Keresztényszociális szakszervezeti mozgalmak Magyarországon. <http://lexikon.katolikus.hu/K/kereszt%C3%A9nyyszoci%C3%A1lis%20szakszervezeti%20mozgalmak%20Magyarorsz%C3%A1lgon.html>

A magyar keresztényszociális mozgalom dokumentumait áttanulmányozva láthatjuk, hogy számos dokumentum követeli a vasárnapi szünnapot, a munkavégzés tilalmát, vagy annak nagyon erős korlátozását.

vagy éppen szociáldemokraták vagy esetleg szervezetlen kereskedelmi alkalmazottak voltak.¹⁸⁶ De az egyes történelmi élethelyzetektől is független volt a szabad vasárnapért való küzdelem a XX. században, mivel úgy érezték, hogy *alapvető emberi szükségletről* és jogról van szó.¹⁸⁷

1.3. A szabad vasárnap évezredes hagyománya önmagában legitimálja ezen intézményt

Úgy véljük, hogy pusztán már a *bizonyított funkcionalitású* hagyomány ereje nyomán¹⁸⁸ is az lenne a helyes, hogy annak kelljen bizonyítania azt, hogy nem a vasárnapi heti pihenőidő jelenti a valódi regenerálódást az ember számára, aki ezt állítja, vagy aki a vasárnapot ebbéli minőségében megkérdőjelezi. Mi mégis megpróbáljuk több érveléssel is igazolni azt, hogy miért éppen a *vasárnap* jelenti és jelentheti csak a *valódi* heti pihenőidőt. Újból szükséges azonban leszögezni

„Az Országos Keresztény-Szociálista Párt Programja és Szervezeti Szabályai (1907)” 19 §.: „követelünk teljes, legalább 36 órás, vasárnapi munkaszünetet, ennek kevés kivétellel minden foglalkozásra s a kereszténység ünnepeire való kiterjesztését [...]”. Ld. GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 308.

„A Székesfővárosi Keresztény Szociális Községi Párt Programja (1912)” 15. pontjában így fogalmaz: „Kívánjuk a vasárnapi munkaszünetnek az egész vonalon való életbe léptetését [...]” Uo. 315.

„A Keresztény Szociális Gazdasági Párt Programja (1919)” 51. „Követeljük a testi és szellemi munkások részére a teljes 36 órás vasárnapi [...] munkaszünetet [...]” Uo. 323. A 44. pontban ezen túl még „kívánják” a „vasárnapi tanoncoktatás megszüntetését.” Uo.

„A Keresztényszocialista Párt Választási Felhívása (1922)” tartalmazza a vasárnapi munka „erős korlátozásának” követelését. Uo. 341.

„A Keresztény Földműves és Iparos Párt Programja (1922)” 41. pontjában munkáskövetelésként találhatjuk meg azt, hogy a vasárnapi munka „csak a feltétlenül szükségesre szorítandó, s minden munkásnak egy heti 36 órás megszakítás nélküli pihenés biztosítandó”. Ezen kívül az iparosköveteléseknél a 39. pontban „kívánják” még a „vasárnapi tanoncoktatás megszüntetését”. Uo. 343.

¹⁸⁶ „A korábbi esti záróra, a vasárnapi teljes munkaszünet követelése terén az MKAOSZ együtt tudott működni más szervezetekkel, és harcukat támogatták a szervezetlen kereskedelmi dolgozók is.” KASZ i. m.

¹⁸⁷ „1945 augusztusában ismét megjelent a »Kereskedelmi Alkalmazott«; első vezércikkének címe: »És mégis vagyunk!« volt. Még nem épült ki a közigazgatás, nem jöttek létre a bolti dolgozók érdekeit figyelembe vevő rendeletek, utasítások. A Szövetség kezdeményezésére a kereskedelmi miniszter elrendelte a teljes vasárnapi munkaszünetet, a szombati weekend-et és a szabályozott 8 órás napi munkaidőt.” Uo.

¹⁸⁸ Vö. „A vallási ünnepek munkaszüneti nappá nyilvánítása hosszú történeti folyamat eredménye, és jórészt a hagyományok befolyásolják.” Illetve még: „A vasárnapi pihenőnap szokása a hagyományokon alapul, s ez ma már a világ nagy részén egységes gyakorlat; [...]” 10/1993. (II. 27.) AB határozat

azt, hogy a (kereső) munkavégzéstől mentes vasárnap személyes, családi, közösségi és így összetársadalmi fontosságát és ebbéli értékes minőségét az *évszázados hagyomány ereje* már akár önmagában is elégségesen igazolja, bizonyítja. A hagyomány ugyanis ebben az esetben több, mint rendszeresen ismétlődő magatartásforma, vagy valamiféle egyezményes szokvány, minthogy valódi mély *emberi értelmet*, s így *erkölcsi normativitást* hordoz.¹⁸⁹ Ez a normativitás alapozza meg a *szabad vasárnaphoz való jogot*, s annak társadalmi *intézményesítésének kötelezettségét*. Ennek igazolására törekszünk majd a továbbiakban, amikor alább a szabad vasárnap (és „vásárnap”) hagyományának elemzésére röviden kitérünk.

Az Európai Bíróság (European Court of Justice - ECJ) 1996. november 12-i döntésével¹⁹⁰ – Nagy-Britannia ezirányú keresetére – megsemmisítette a Tanács 1993. november 23-i 93/104/EK irányelvében azon rendelkezést, miszerint a heti pihenőidő „elvbén a vasárnapot is magában foglalja”¹⁹¹ (5. cikkely 2. bekezdés), minthogy a Bíróság úgy találta, hogy ez nem volt kellően alátámasztva.¹⁹² A Bíróság szerint a Tanács ugyanis elmulasztotta kifejtetni, hogy a *vasárnap*, mint heti pihenőnap, *szorosabb kapcsolatban van a dolgozók egészségével és biztonságával*, mint a hét többi napja.¹⁹³ Mi éppen ezt igyekszünk igazolni jelen tanulmányban.

¹⁸⁹ Lásd a ‘szokás’ különböző jelentéseit, formáit és tartalmait jogfilozófiai perspektívában: Pierluigi CHIASSONI: Tre buoni filosofi contro i cattivi costumi. (Giurisprudenza analitica e teoria della consuetudine). In: Silvia ZORZETTO (szerk.): *La consuetudine giuridica. Teoria, storia, ambiti disciplinari*. Pisa, Edizioni ETS, 2008. 96.

¹⁹⁰ Judgment of the Court of 12. November 1996. United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Council of the European Union. Council Directive 93/104/EC concerning certain aspects of the organization of working time – Action for annulment. Case C–84/94. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61994CJ0084>

¹⁹¹ *Council Directive 93/104/EC of 23. November 1993 concerning certain aspects of the organization of working time*: „Article 5. Weekly rest period. Member States shall take the measures necessary to ensure that, per each seven-day period, every worker is entitled to a minimum uninterrupted rest period of 24 hours plus the 11 hours’ daily rest referred to in Article 3. The minimum rest period referred to in the first subparagraph shall in principle include Sunday (kiemelés tőlem: F. J).” *Official Journal* L 307, 13/12/1993 P. 0018 – 0024. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31993L0104>

¹⁹² Vö. Kiss György: A munkaidő megszervezésének egyes kérdései. In: Kiss György (szerk.): *Az Európai Unió munkajoga*. Budapest, Osiris, 2001. 374.

¹⁹³ „[...] the Council has failed to explain why Sunday, as a weekly rest day, is more closely connected with the health and safety of workers than any other day of the week.” Judgment of the Court of 12. November 1996. Case C–84/94.

1.4. A vasárnap megünneplése az embernek, mint természeténél fogva vallásos lénynek a joga

Az ember természeténél fogva *szellemi*, illetve mindenki – meghívottsága értelmében – *vallásos lény*,¹⁹⁴ így a heti kötelező pihenőnap csak azon napként kerülhet meghatározásra, amely lényegénél fogva *senkinek sem munkanap*, mely nem lehet más, mint a vasárnap. A vasárnap helyes megünneplése tehát valamilyen az emberek szívébe írt egyetemes *természetes erkölcsi törvényen* alapszik.¹⁹⁵ A specifikusabb teológiai tartalmakat ebben a tanulmányunkban nem tárgyaljuk, de arra azért szükséges rámutatni, hogy az ember természeténél, azaz belső irányultságánál fogva vallásos lény is, s ez rögvest involválja a vasárnap mint munkaszüneti ünnepnap intézményének szükségességét. Ehelyütt elégségesnek tűnik e tekintetben néhány filozófiai érvet hoznunk.

Ami az emberi személy *igazi* java, az a társadalom java is egyben, márpedig az ember nemcsak dolgozó lény, hanem a *teljes* önkifejlesztésre hivatott, családban és társadalomban élő, a *transzcendensre* nyitott *személy* is. Az így felfogott mivoltaiból származnak a fent kifejtett és még alább kifejtendő joga-

¹⁹⁴ Ld. a KUMINETZ Géza: Az emberi önrendelkezés szükségszerű és ünnepélyes aktusa: személyes világnézet (vallás) alkotása. Kísérlet az emberi jogok egy lehetséges megalapozására. *Iustum Aequum Salutare*, XI., 2015/1. 125–144.

¹⁹⁵ „A szombat parancsa tehát, mely az első szövetségben előkészíti az új és örök szövetség vasárnapját, Isten tervének mélységében gyökerezik. Éppen ezért nem a többi kultikus rendelkezés között – mint annyi más parancsolat –, hanem a Tízparancsolatban, a »tíz szó« között található, melyek megjelölik az *emberi szívbe egyetemesen beleírt erkölcsi élet pilléreit* [kiemelés tőlem: F. J.]. Amikor Izrael s később az Egyház e parancsolatot a legalapvetőbb erkölcsi szabályok közé sorolja, tanújelét adja, hogy nem a vallásosság közösségi megnyilvánulásának egyszerű fegyelmi szabályáról van szó, hanem az Istennel való kapcsolat – bibliai kinyilatkoztatás által hirdett és fölkinált formájának – elengedhetetlen és meghatározó kifejezéséről. Napjainkban a keresztények is fölfedezik a vasárnap parancsának e távlatát. S ha van is természetes irányultsága az ember pihenési szükségletére, még inkább irányulnia kell a hitre, és ezt kell első helyre tenni, hogy mély értelmét megérthessük, s el ne silányítsuk, el ne áruljuk.” *Dies Domini. II. János Pál pápa apostoli levele a vasárnap megszenteléséről*. [a továbbiakban: *Dies Dom.*] 13. <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=70#DD24>
Ld. még: „A kötelező pihenőnap erkölcsi kötelességének emberi tapasztalatra építő megalapozását az erkölcssteológia régóta a vasárnap természetjogi megalapozásaként tárgyalja. Az emberi ön- és identitástudat tükröződik a vasárnap előképének tekinthető természetes pihenőnapban, amely a munkától való távolmaradást, mint az ember világban betöltött különleges helyzetének, szerepének és küldetésének jeleként fogta fel. Erre a természetes tapasztalatra építettek a vallások a maguk hittartalmi és rituális tanításukkal, gyakorlataikkal. Ugyanakkor ezt a természetes alapot használja fel a kinyilatkoztatás is, amely az őszvetségi szombat napban a teremtés és az Isten és választott népe közötti szövetség jele volt, az Újszövetségben Krisztus feltámadásának napja volt, az Egyház életében pedig a feltámadásra irányuló megemlékezés ünnepnapja.” TAKÁCS Gábor: *Dies Dominica. A keresztény vasárnap erkölcssteológiai vonzatai*. In: *Erkölcssteológiai Tanulmányok I.* (sorozatszerkesztő: TARIJÁNYI Zoltán) Budapest, Jel, 2002. 95.

sultságok is, amelyek mind a *vasárnapi pihenőnaphoz való jogban* foglalhatóak össze.

Az ember *szellemi lényként* érteni kívánja önmagát és a világot, s ezen teljes és végső *értelem keresése* az emberen és a világon túli világ felé irányítja őt, vagyis Isten felé. A boldogulás és a tökéletesedés, ha helyesen keresi azokat, szintén Isten felé irányítja.¹⁹⁶ Ehhez azonban erre való odafigyelést, az Istenre talált számára pedig imádságot és az istentiszteleti cselekményt¹⁹⁷ is lehetővé tevő *heti rendszerességgel visszatérő* időre van szükség, amikor is ezt a vallásos valóságot *meg lehet élni*, mégpedig nem is akárhogy, hanem *vallási közösségben*,¹⁹⁸ hiszen a ‘személy’ – mint már szóltunk róla – természete szerint közösségi és a transzcendensre nyitott lény. Ezért a személynek joga van ahhoz, hogy heti rendszerességgel *ki tudjon lépni* a munka világából, annak idejéből és az említett dimenzióra, valóságra figyelve tudjon élni. Ez csak olyan napon lehetséges, amely nem munkanap senkinek, hanem mindenki számára legitim módon adott, hogy ne kelljen dolgoznia, hanem az emberi értelem szempontjából *valóban lényeges lelki* dolgokra tekintve tudjon egy napot eltölteni az övéivel. Filozófiai antropológiai értelemben tehát a rendszeres heti – mint látni fogjuk a vasárnapi – pihenőnap, lényegi jelentéssel és igazsággal bír.

Általános érvénnyel állítható, hogy az embernek, mindenkinek lelki igénye van a közös és közösségi intencióval *ünnepként* megélt vasárnapra. Ily módon kifogásolható az *általánossá tett rugalmas munkahét* ideológiája, illetve gyakorlata, mert az az ‘ünnepnap’ és ‘hétköznap’ között nem tesz különbséget, márpedig ez a különbségtétel az ember belső pszichés igényéből (is) fakad.¹⁹⁹ Nem csak azért pihenünk vasárnap, hogy a munkaszünet után újult erővel dolgozhassunk, hanem vasárnap tekintünk az élet igazi értelmére, céljára és ebből a *logos*-ból töltekezve dolgozunk a hétköznapokon.²⁰⁰ Ha az ember a *mentális/ lelki összeszedettségében* egzisztenciális középpontjára, azaz *létének értelmé-*

¹⁹⁶ Vö. SCHÜTZ Antal: *A bölcsélet elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 1940. 440.

¹⁹⁷ Uo. 436.

¹⁹⁸ Uo. 437.

¹⁹⁹ H. A. DIEDERIKS (és mások): *Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó államig*. Budapest, Osiris, 1995. A preindusztriális Európában az „ünnep az egész közösség ünnepi voltak, ezért a közösség egységét is jelképezték.” Uo. 150–151.

²⁰⁰ „De a vallás már önmagában is egészségesebb életvitelt teremthet, mert fegyelmezettséget és önkormánytolt kíván, és a vasárnap, mint pihenőnap megtartása is a testi-lelki egyensúlyt szolgálja.” KOVÁCS Bernadett – NAGY Beáta: A kiegészítés és a spiritualitás összefüggésének vizsgálata prevenció szempontból. In: BALOGH László – KONCZ István – MEZŐ Ferenc (szerk.): *Pszichológiai metszetek*. Debrecen, Professzorok az Európai Magyarországiért Egyesület, 2010. 76.

re fókuszálva megtartja az ünnepet, akkor az ünnep is *megtartja* az embert.²⁰¹ Mindazonáltal a hétvégéken jelenleg inkább „szétcsúsznak” az emberek, így nem is nyernek erőforrást a munkás hétköznapiakra. Némileg csattanósan fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy ha helyesen éljük meg a vasárnapot, akkor az így megélt *vasárnapból nyerik a hétköznapiok az értelmüket*. Azt is állíthatnánk, hogy az ember igazi létét középpontba állító vasárnap az igazság „pillanata”, amelyben a munka világát és annak igazságosságát is meg lehet ítélni. Aki a vasárnapot helyesen éli meg, annak lényegi üzenete szerint, az a munka valódi értékét is helyesen szemléli, s így annak időbeli kereteit is betartja. A munka az emberért van, ahogyan a vasárnap is az ember kiteljesedését szolgálja, ezért valóban emberi módon kell mindkét dimenziót megélni, hogy mindkettő kiteljesítse az embert. Korunk embere azonban jobbra nem tud a munkához helyesen viszonyulni (a pénz szerzésének szükségszerű, azaz a jelen körülményei között nem meghaladható útjaként tekinti azt), ezért nem tud mit kezdeni a vasárnaptal sem, hiszen az nem a pénzkeresésről szól. A vasárnapra ezért a pénz elköltésének napjaként tekint, amihez jól illik az egész napos „plázás-hipermarketes” vásárlás kultúrája. Avagy, ennek alternatívájaként a vasárnapot is a pénzkereséssel tölti.

1.4.1. A heti pihenőnap, mint a vallásszabadság gyakorlásához való jog időbeli előfeltétele

A heti pihenőnap tehát az emberi személy transzcendens irányultságának, az Igazra való nyitottságából fakadó *vallásgyakorlási jogának* szerez érvényt úgy, hogy lehetővé teszi azt, hogy ezzel a jogával a gyakorlatban élni tudjon.

Az ószövetségi zsidó hagyományban a szombati pihenőnap Isten igazságának szolgált *időbeli teret*, amikor az ember nem azon kell, hogy legyen, hogy az isteni parancsra átalakítsa, jobbra tegye az Istentől kapott világot, a földet, hanem magára a Teremtőre, mint a legfőbb Jóra, a Vele való kapcsolatra kell figyeljen. Ilyenkor, szombaton, Jahve emberi dimenziót és logikát messze meghaladó létezési módja, igazi szabadsága és igazi igazságossága kap teret időbeli dimenzióban az emberek között:

²⁰¹ PAPP Miklós: Az ünnep mint egyedüllet a gondolatainkkal. In: *Erkölcsteológiai tanulmányok 10. – Az ünneplés*. (sorozatszerkesztő: TARJÁNYI Zoltán) Budapest, Jel, 2010. 98., 173.

„A munkáról szóló bibliai tanítás csúcspontja a szombati nyugalom parancsa. A nyugalom a munka szükségszerűségéhez láncolt ember elé tárja a teljesebb szabadságnak, az örök szombat szabadságának perspektíváját (vö. Zsid 4, 9–10). A nyugalom napja alkalmas arra, hogy az ember emlékezzen Isten munkáira a teremtéstől a megváltásig, újra átélje és az Ő munkáiként ismerje fel ezeket (vö. Ef 2, 10), s hálát adjon életéért és Istenben, mindezek szerzőjében való létezéséért. A szombat emlékezete és tapasztalata védelmet ad a munka szolgálata ellen, legyen az önkéntes vagy kényszerű, és védelmet a kizsákmányolás minden, leplezett vagy nyílt formája ellen. A szombat ugyanis, azon túl, hogy lehetőséget ad az istentiszteleten való részvételre, a szegény ember védelmében nyert bevezetést, továbbá szabadító szerepe van, tudniillik az emberi munka antiszociális torzulásaitól. Ez a nyugalom, amely akár egy esztendeig is eltarthatott, a föld termésének a szegények javára történő kisajátítását és a földtulajdonosok tulajdonjogainak felfüggesztését is magával hozta [...]”²⁰²

Általában is elmondható, hogy a zsidók időtudatában az igazi, tartalommal kitöltött lét(ezés) éppen a szakrális ünnep volt: „Az ő számukra nem az idő volt abszolút, hanem az ünnepek jelenléte [...]”²⁰³

A keresztényeknél is a vasárnapi pihenőnap a munkavégzés hétköznapijaitól elkülönülő *ünnepnep* is egyben, amely az ember természetfelettire, az Istenre nyitott természetéből fakad.²⁰⁴

²⁰² *Kompendium* i. m. 258., 145.

²⁰³ Gerhard von RAD: *Az Ószövetség teológiája II.* Budapest, Osiris, 2001. 98.

²⁰⁴ Vö. *Rerum Nov.* 2., 32. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 45. Nem szeretnénk olyan elvi és egyben kazuisztikus kérdésekbe bocsátkozni, hogy a katolikusok számára – az Úr napjának megszentelésének kötelezettsége miatt – milyen típusú munkákat lehet (vagy kell) végezni e napon, hiszen már az Egyház is nagyon korán tisztázta ezeket és a mai napig is egyértelmű ennek indokrendszere. Bernhard HÄRING: *Krisztus törvénye II. Részletes erkölcszociológia I.* Pannonhalma–Róma, eFo, 1998. 269–274. Olyan szükséges munkák, amelyek a dolgok természete szerint feltétlenül elvégzendők e napon, nem érintik a vasárnap megszentelésének kötelezettségét (pl. főzés, a ház takarítása stb.). Carmela Ventrella MANCINI: *Il tempo festivo come 'modello' dell'identità cristiana. Il ruolo rappresentativo dei concili.* 3. – La dimensione sociale delle festività nelle fonti sinodali (secoli V e VI). Ld. a 92. jegyzetet. http://www.dirittoestoria.it/10/contributi/Ventrella-Mancini-Tempo-festivo-identita-cristiana-Concili.htm#_ftn88 Fel kívánjuk viszont hívni a figyelmet arra, hogy tilos volt vasárnap a pereskedés is. Ennek üzenete, hogy ez a nap az örök élet fényében kell, hogy teljék, s inkább a bűnbánatra kell, hogy indítsa mindenkit, az igazi igazságosság megismerésére irányulván (az ügy-

Szükséges megemlíteni, hogy a kelet-közép-európai országokban a legfontosabb keresztény vallási ünnepnapok kommunizmus utáni munkaszüneti nappá tétele jelentős eredmény volt a *vallásszabadság* gyakorlásának terén. A diktatúrák ugyanis nem túriák azt, amit egy ilyen ünnep, vagy akár a vasárnap jelent a keresztények számára: olyan nap, amikor az Isten tisztelete zajlik közösségek a templomokban, a keresztények (alternatív) társadalmába artikulálódva. A lengyel származású Szent II. János Pál pápa, aki – mint tudjuk – megélte a kommunizmust hazájában, így fogalmaz: „A keresztények számára abnormális állapot, ha a vasárnap, az öröm és az ünnep napja egyidejűleg nem pihenőnap is, és nehézséget jelent »megszentelni« a vasárnapot miközben nem rendelkeznek elegendő szabad idővel.”²⁰⁵ Nézetünk szerint nem lehet nem igazat adni II. János Pál pápának, aki a szabad vasárnaphoz való jogot a vallásszabadság egyik első elvének tekinti.²⁰⁶

1.5. Vasárnapi pihenőnap, mint a család és az ember mint ‘családi lény’ természetes joga

A tézisünk az, hogy a *heti kötelező pihenőnap vasárnapként* határozandó meg, amely az ember *családi lény* voltából fakad, s ez utóbbi az új elem, amiről még nem volt szó. A *munkavállaló jogaként* elvileg – de csak formálisan szemlél-

véd, ha ezt az előírást nem tartotta be, s mondjuk keresetet nyújtott be vasárnap, elveszítette a munkáját). MANCINI i. m. Úgy vélem, hogy a magukat Istenben nem hívőkként meghatározó személyek is találhatnak esetleg a fentiekből megszívlelésre érdemest.

²⁰⁵ *Dies Dom.* i. m. 64.

²⁰⁶ „Ezekhez a jogokhoz XIII. Leó egy másikat is hozzáfűzött a munkások helyzetével kapcsolatban, amelyre jelentősége miatt óhajtók emlékeztetni: ez a vallás előírásainak szabad megtartásához való jog. Ezt a pápa világosan kinyilvánítja a munkások egyéb jogaival és feladataival összefüggésben, annak ellenére, hogy már az ő idejében általános volt a vélemény, hogy bizonyos dolgok kizárólag a magánélet területére tartoznak. Hangsúlyozza a vasárnapi pihenő szükségességét, hogy lehetősége legyen a mennyei javakkal foglalkozni és megadni a tiszteletet az isteni felségnek. [...] Ettől a jogtól, amely alapvető parancsolatban gyökerezik, senki nem foszthatja meg az embert: »senkinek sincs megengedve, hogy büntetlenül megsértse az embernek ezt a méltóságát, amelyet maga Isten is nagy tisztelettel kezel«. Következésképpen az állam köteles biztosítani a munkásnak, hogy élhessen ezzel a szabadságával. [...] Nem téved, aki ebben a világos megnyilatkozásban a vallásszabadsághoz való jog elvének első megnyilvánulását látja, amely azóta számos *nemzetközi nyilatkozat és konvenció*, [...] valamint az ünnepélyes *zsinati nyilatkozat* és ismételt tanításaim tárgya lett. [...] Ezzel kapcsolatban fel kell tennünk a kérdést, vajon a hatályos törvényi rendelkezések és az ipari társadalmak gyakorlata napjainkban hatékonyan biztosítják-e ezt az elemi jogot a vasárnapi pihenőhöz.” II. JÁNOS PÁL pápa: *Centesimus Annus*. 9. <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=86>

ve – még csak a *heti egy pihenőnap* lenne juttatandó, amely *elvileg* lehetne a hét *bármely* napja is, de a *dolgozó ember egyszersmind családi lény* is. A vasárnap ugyanis úgy kerülhet negatív megközelítésben meghatározásra, mint azon nap, ami *'nem munkára rendelt'*. A 'munkanap' mint 'hétköznapi' tehát fogalmi ellentéte a vasárnapnak azon értelmében, amit nemsokára specifikálni fogunk. A vasárnap *több mint 'munkaszüneti' nap*, így nem lehet azonos a *hétköznapi munkaszüneti nappal* sem, amikor valaki például szabadságot vesz ki (mondjuk csütörtökön). Sőt: a vasárnap fogalmilag, azaz lényegénél fogva nem lehet hétköznapi munkaszüneti nap az alább részletezett okok miatt. A munkásnak, a dolgozó embernek joga van 'családi lény'-ként – a családi 'relacionális javak' (Pierpaolo Donati) védelme érdekében – arra, hogy a *munkáját és családi életét összhangba hozza*, így joga van a *vasárnapi pihenőnapra*.

A munkához való jogot azon *jogok rendszerében* kell vizsgálni, amelyek az *emberi természetből* következnek.²⁰⁷ A személyi mivolt kiteljesítését azonban nemcsak a munka jelenti, hanem a családi és egyéb társas kapcsolatainak megélése is (a 'személy' mivolt éppen ezen társiaságot fedi antik, klasszikus etimológiai értelmében). Így a pihenőnap nem csupán a munkavégzéshez szükséges rekreációt biztosítja, hanem az emberi személy éltető közegének, a családnak a szolgálatát is, amelyben az ember személyként, *társas lényként* kiteljesedik. Az emberi személy ugyanis nemcsak dolgozó lény, hanem a családban *apa* vagy *anya* is, ezért a *munka feltételeit a család szükségleteihez* is igazítani kell.²⁰⁸ A gyermekeknek pedig joguk van a szüleikkel való együttlétre, amely egészséges személyiségfejlődésüknek alapvető feltétele. Ezek mind családi 'kapcsolati javakat' testesítenek meg. A társadalom alappilléret jelentő család 'természetes alkotmányából'²⁰⁹ fakad, hogy létének alapvető jellegzetességeit a jogalkotó figyelembe vegye és a család intézményét eszközeivel védje. Márpedig a család nem tud létezni az azt összetartó kötelékek megélése, fenntartása nélkül. A heti (vasárnapi) pihenőnap így egyrészt a családban élő *személy alanyi jogaként* merül fel, másrészt, mint a *család kollektív joga* is. Mindkettő olyan egyéni és társadalmi értékeket képvisel, amely az állam, azaz a tárgyi jog védelme alatt kell, hogy álljon.

²⁰⁷ *Lab. ex. V., 72.* In: TOMKA–GOJÁK i. m. 394.

²⁰⁸ II. Vatikáni Zsinat *Gaudium et Spes* kezdetű konstitúciója. III., 2. In: TOMKA–GOJÁK i. m. 67., 249–250.

²⁰⁹ Vö. FRIVALDSZKY János: Szempontok a családvédelmi törvény értékeléséhez. *Iustum Aequum Salutare*, VIII., 2012/2. 57–69. <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2012sz/07.pdf>

1.6. A pihenőnap, mint az emberi személy létminőségéről való állásfoglalás: a személy minden oldalról való kifejlesztéséhez való joga

Az emberi személy nem a minél több fogyasztás által teljeseedik ki egyfajta *homo oeconomus*ként, hanem személyiségének *minden oldalú kibontakoztatása* által, amely a személy önkifejlesztéséhez való jogának fontos tartalmi eleme. A pihenőnap így hozzásegíti a személyt ezen joggal való éléséhez, ugyanis ezen a napon a közösségi kapcsolatainak, így például a közös sportolásnak, vagy a természeti környezet, illetve a kultúra élvezetének élhet megannyi kulturális kifejeződést nyert emberi társas kapcsolataiban.

A szombati, illetve a keresztény hagyományban a vasárnapi pihenőnap a *természeti környezettel* való aktív és egyben szemlélődő kapcsolatot²¹⁰ is helyreállítja, amely egyensúly folyton-folyvást *felborulni* látszik az ember természeti és épített környezetét átalakító munkatevékenysége révén.

Az ember vasárnap nem pusztán csak a következő munkahétre készül fel, hanem egy más létmódba lép át koncentráltabban: a családtagjaival és a többi emberrel való *'kapcsolatban való létébe'*. Ez a létmód nem alacsonyabb a munkakénál, sokkal inkább az ember kitejesedését alapvetően biztosító létmódus, amihez feltétlenül szükséges a megfelelő időközeg, azaz a *mindenki számára* biztosított munkától mentes nap.

A vasárnap – mint majd látni fogjuk – a *'betöltendő idő'* egzisztenciális kategóriájába tartozik és nem pedig az *eltöltendő*, vagy éppen „*elütendő*” *üres időbe*; szemben például egy vasárnap helyett kivett hétköznapi szabadnappal, amikor a munkavállaló hiába van otthon, ha a család többi tagja munkahelyén, iskolában, óvodában van. Egyedül ugyanis nem lehet családi (mondjuk hétfői vagy csütörtöki) ünnepet ülni, ez értelmetlen dolog lenne, hiszen nem lenne sem *'közös családi'* sem pedig *'ünnepi'*.

Azt hiszem minden elfogulatlan elme egyet tud érteni XXIII. János pápa a *Mater et Magistra* kezdetű enciklikájában (1961) megfogalmazott következő öszszegző állításával: „Egyben azonban emberi jog, szükségszerűség is a munka időnkénti szüneteltetése – nem csak azért, hogy az ember visszanyerje testi erejét a mindennapi fárasztó igénybevétel után, és hogy attól elvonja gondolatait valamilyen emberhez méltó kikapcsolódásban, hanem azért is, hogy családja

²¹⁰ Joseph HÖFFNER: *Keresztény társadalmi tanítás*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 133.

összetartozását erősítse: ez a család minden tagjától megkívánja az életközösség, a harmonikus együttélés ápolását.”²¹¹

1.7. A vasárnapi pihenőnap a szeretet és a szolidaritás cselekedeteinek kiemelt ideje

A vasárnapi pihenés a fizikai és szellemi regenerálódáson túl a családi közösség építésének, valamint a *rászorulóknak* szeretetből való segítségének az ideje is. A pihenés az igazságban való létezés, ami az ószövetségi (zsidó) hagyományban a szeretetben teljessé váló igazságosságot is jelenti. Az igazságos ember tevékenyen az, s azt adja meg a Másiknak, ami őt nemcsak az igazságosság, hanem a szeretet által is megilleti. Így a betegek és a börtönben levők meglátogatásának, a szegények különös módon való segítségének az ideje is kell, hogy legyen a heti ünnepnap.

A keresztények a történelemben a vasárnapot mindig az aktív szeretetgyakorlásra is szánták. Ez az a nap, amikor az ember nem a munkával való *szerezésre* irányítja a figyelmét (bár a munkanap sem feltétlenül kell, hogy csak ebben merüljön ki), minthogy a vasárnap az egzisztencialista vagy, ha tetszik, perszonalista értelemben a valóban fontosra irányítja a figyelmet: a Másikra, a másikkal való *törődésre*. Ez a ‘Másik’ elsősorban a családtag, a rokonok, de különös figyelmet igénylő módon *minden elesett ember*. Így például egyházi előírás rendelkezett arról, hogy vasárnaponként fel kell keresni a börtönben levőket. Erről az egyházi előljárók a megfelelő személy révén gondoskodtak, aki a püspöki anyagi forrásokból segítette a tömlöcben bűnhődőket.²¹²

Úgy tartjuk, hogy szükséges lenne a családi, rokon és társadalmi emberi kapcsolatokban ható *karitatív tevékenységben* rejlő *ingyenesség* kultúráját a – szünni nem akaró – birtoklásra épülő *konzumizmussal* szemben növelni. Ezen családi, rokon körökben képződő ‘relacionális javaknak’²¹³ komoly társadalmi, szociális, sőt gazdasági szerepe is van, mivel növeli a *családok jóllétét*. Mindezekre kiemelten van lehetőség vasárnap, amely az ingyenes *segítség*, a *szeretet* és a *szolidaritás* napja is.

²¹¹ XXIII. JÁNOS pápa: *Mater et Magistra*. 250. <http://tarsadalomformalas.kife.hu/xxiii-janos-papa-mater-et-magistra/>

²¹² MANCINI i. m. 88. jegyzet.

²¹³ A családi ‘relacionális javak’ ‘relacionális jogokat’ keletkeztetnek: Pierpaolo DONATI: *Manuale di sociologia della famiglia*. Roma–Bari, Editori Laterza, 2007. 190.

1.8. A gazdasági és társadalmi érvek és érdekek ütközések a filozófiai antropológiából származó erkölcsi érvek helyes rendje kell, hogy érvényesüljön

A fentiekből látszik, hogy a vasárnapi munka sem nem szükséges, sem nem szolgálja az emberi személy kiteljesedését, sőt azt kifejezetten *akadályozza*. Ha az emberi személynek járó heti rendszeres, vasárnapi pihenőnappal szembevető érdekek vagy érvek merülnének fel (pl. a multinacionális bevásárlóközpontok, hipermarkettláncok tulajdonosainak a fogyasztás korlátlan maximalizálásához fűződő érdeke), akkor azok meg kellene, hogy hátráljanak a filozófiai antropológiai és így erkölcsileg erősebb súllyal szereplő fenti érvek előtt, amelyek az ember más, nem fogyasztói minőségében tekintett érdekeiből fakadnak.

Fontos, hogy – leszámítva egy-két munkakört, illetve hivatást – mindenki számára ugyanaz legyen a heti pihenőnap (ami a vasárnap), hiszen nem csak a *munka végzése ösztársadalmi érdek a közjó* előmozdítás végett, hanem a *pihenés is az egész társadalom javát* szolgálja, minthogy a társadalom, az állam és a piac is egyaránt a *személyként* – és nem pedig csak fogyasztóként – tekintett emberért van, ami a „*societas pro persona*”²¹⁴ klasszikus elvéből fakad.

Az emberi személy ‘*családi lény*’ létéből fakadó *kötelezettségei és jogai elsőbbséget* kell, hogy élvezzenek a *fogyasztóként* tekintett ember érdekeivel, de különösen a multinacionális bevásárlóközpontok és hipermarkettláncok tulajdonosainak kereskedelmi, azaz bevétel-, és így nyereségfokozásához fűződő érdekeivel szemben, akik leginkább az emberek *fogyasztókká redukálásában* érdekeltek. Azt állítjuk továbbá, hogy ha minimális mértékben növelné is a hazai GDP-t a vasárnapi fogyasztás az említett kereskedelmi egységekben, még ezzel a gazdasági érdekekkel szemben is a vasárnap dolgozni kényszerülő családok vasárnapi pihenőidejének védelme kell, hogy abszolút elsőbbséget élvezzen. *Minden család vasárnapi pihenőidejének* védelme tehát az elsődleges érv a fentiek miatt.

Természetesen, egy *individuum*-központú, azaz nem személy- és családcentrikus társadalomfelfogásból nem következik (szükségszerűen) a szóban forgó intézmény bevezetése, sőt inkább ezzel szemben keresnek érveket ezen szemlélet képviselői – a saját szemszögükből egy bizonyos szintig logikusan. Mi azonban nem valljuk sem a módszertani individualizmust, sem az egoizmust, de a fogyasztói társadalom élvezetközpontú (hedonista) felfogását sem. Mi ugyanis

²¹⁴ Reginaldo PIZZORNI: *Il fondamento etico-religioso del diritto secondo San Tommaso D'Aquino*. Milano, Massimo, 1989. 243. és köv.

a *perszonalitás* elvéből fakadó *családközpontú* társadalomfelfogást valljuk, az annak megfelelő közpolitika-felfogással.²¹⁵

2. A szabad vasárnap intézményesítése a teoretikus közpolitikai megfontolások szempontjából

2.1. 'Társadalompolitikai cél' és 'közpolitikai eszköz' egymáshoz való viszonya

A közpolitika nézőpontjából tekintve, a boltok vasárnapi zárva tartásának jogszabályi elrendelése voltaképpen egy *'közpolitikai eszköz'*, a 'szabad vasárnap' intézményesítése pedig egy *'közbülső közpolitikai cél'*, de a voltaképpeni alapul fekvő kérdés az, hogy mi a mögöttes *'társadalompolitikai cél'*? Minden társadalompolitikai cél tekintetében az az elsődleges kérdés, hogy igazolható-e, pontosabban: helyes-e? Ha a társadalompolitikai cél helyes és igazolható, s a 'szabad vasárnap' intézményesítése társadalompolitikailag elérendő közbülső közpolitikai cél, akkor azt szükséges megvizsgálni és adott esetben indokolni vagy cáfolni, hogy helyes és szükséges eszköz-e a vasárnapi zárva tartás jogszabályban történő elrendelése? Tekintsük tehát át ezen kérdéseket azzal, hogy mi a szabályozandó alanyi körök tekintetében csupán a bevásárlóközpontokat és hipermarketeket, illetve a helyi és regionális vásárokat és piacokat fogjuk górcső alá venni.

A közpolitikai eszköz választása mögött mindig olyan helyesnek mutakozó társadalompolitikai cél kell, hogy álljon, amely viszont egy helyes vagy annak tartott *társadalomkoncepción*, továbbá egy mögöttes helyes *filozófiai antropológián* kell, hogy nyugodjon. Ez utóbbi kettőből meghatározott tartalmú *társadalometika* származik. Ez pedig bizonyos normatív tartalmakkal szolgál a közpolitika-alkotás vonatkozásában.

A társadalompolitikai, vagy közpolitikai eszköz tehát társadalompolitikai célhoz rendelhető instrumentumként sohasem *önmagában* vett cél, így nem is lehet önmagában közpolitikai vita tárgya, még kevésbé egy társadalompolitikai vita *végső értékelési* horizontja. A 'szabad vasárnap', azaz a kereskedelmi egységek vasárnapi zárva tartásának jogszabályi elrendelése hasonlóképpen egy eszköz egy megvizsgálандó legitimitású, azaz helyességű társadalompolitikai célhoz

²¹⁵ Azt a családorientált szociológiai és közpolitikaalakítás-konceptiót valljuk, ami a leginkább Pierpaolo Donati nevével fémjelzett Olaszországban.

rendelt voltában. Ezen társadalompolitikai célt pedig, mint írtuk, egy helyesnek tartott társadalomkonceptió, illetve az alapul fekvő filozófiai antropológia és az ezeken nyugvó (társadalom)etika kell, hogy igazoljon. Mindezek igazolását úgy véljük, hogy nagyjából már elvégeztük, de a továbbiakban is szolgálunk még számos érveléssel a 'szabad vasárnap' intézményesítése mellett. Csak azután térhetünk ugyanis rá a konkrét közpolitikai eszköz értékelésére, ha ez előbbi munkát már elvégzettnek tekinthetjük. A probléma az, hogy hazánkban a legtöbbször egy közpolitikai eszközről, vagy egy intézkedésről úgy vitatkoznak, sokszor még szakmai körökben is, hogy az alapul fekvő társadalomkonceptió, s a társadalompolitikai cél nem is kerül meghatározásra, kibontásra.²¹⁶ Mi ez utóbbiakat is ki kívánjuk fejteni e tanulmányban, minthogy egy közpolitikai eszközről nem lehet értelmesen ítéletet mondani úgy, hogy egy meghatározott társadalompolitikai célra tartó jellegét és magát az alapul fekvő célt ne tennék vizsgálat tárgyává.

A közpolitikai eszköznek általában és a konkrét esetet tekintve is *alkalmasnak* kell lennie a kívánt társadalompolitikai cél elérésére. A *jogszabályalkotás* csak az egyik, bár hazánkban a legtöbbet használt közpolitikai eszköz a társadalompolitikai célok elérésére. Lehetségesek azonban más közpolitikai eszközök is, amelyek nem a pozitív jog eszközeivel kényszerítve orientálják az emberi cselekvéseket a kívánatosnak tekintett irányba. A jogi eszköz főszabályként *ultima ratio* kellene, hogy legyen az említett célok elérése érdekében. Ráadásul számos esetben nem annyira a pozitív jog kényszeroldalán, hanem a jogszabály *kötelező ereje* mögött rejlő *erkölcsi racionalitás*, azaz társadalmi ésszerűség belátásán kellene, hogy alapuljon a jogszabály hatékonysága. A közpolitikai célok döntő többségében ez a helyzet, tehát hogy – legalábbis potenciálisan tekintve – az össztársadalmilag képződő racionális és erkölcsi *belátáson* kellene, hogy nyugodjon a jogszabályok *elfogadottsága* és azok nagyfokú betartása. Azonban bizonyos, a *társadalmi részvétel* és a *társadalompolitikai tudatosság deficitjében*, valamint a *szakmai közpolitikai alulfejlettség* stádiumában levő társadalmakban megszokássá vált, hogy a mindenkori kormányzásra felhatalmazott politikai elit mintegy „*felülről*”, jogszabályi eszközökkel eszközli a közjót, vagy az annak tartott politikai tartalmakat a társadalom számára. Vannak olyan korok és helyzetek, valamint olyan közpolitikai tárgyak, amikor ez nemcsak lehetséges, hanem *kívánatos* is, részben az említett hiátusok, részben a közpolitikai tárgy jellege okán (máshogy nem lehet azt bevezetni, csak jogszabályi esz-

²¹⁶ Vö. GAJDUSCHEK György – HAJNAL György: *Közpolitika. A gyakorlat elmélete és az elmélet gyakorlata*. Budapest, HVG-Orac, 2010. 56–57.

közökkel). Általában azonban igaz az, hogy egy közpolitikai eszköz hatékonysága, de annak legitimitása is – legyen az akár a jogszabályi eszköz is – korunkban mindenképpen igényli a közpolitikai tartalom *interiorizációját*, mind az érintettek csoportjai, mind általában az állampolgárok részéről. Zsinórmérték kell, hogy legyen tehát az az elv, hogy az *érintettekkel együtt* szükséges az eszközöt kiválasztani, a *közpolitikai döntést meghozni* és *végrehajtani*, akkor is, ha jogszabályalkotásról van szó. Akik nem értenek egyet a közpolitikai döntéssel, azok esetében is megvan a remény arra, hogy azt el fogják fogadni, vagy legalábbis abba bele fognak nyugodni, mert megtapasztalták azt, hogy valódi *közpolitikai párbeszéd* alakult ki az adott közpolitikai tárgyat illetően.

2.2. ‘Szabad vasárnap’: egy helyes közpolitikai döntés nem csak egy-két alkotmányjogi elvet tekint, hanem az alkotmányos rendszer egészét, benne a család kiemelt szerepét

A főáramú alkotmányjogi megközelítésben elterjedt felfogás az, hogy emberi jogi alkotmányos kérdéseknek tekintett tárgykörökben *egyetlen*, vagy *néhány absztrakt alkotmányos elv kritikátlan (doktrínér) érvényesítését* eszközlik, s legfeljebb az annak korlátozására vonatkozó „szükségességi és arányossági” mércét alkalmazzák. Ezen alkotmányos elv a szabad vasárnap esetében a *a) magánszféra szabadsága*, illetve a *magánautonómia* lehet, de megjelenik még a *b) vállalkozás szabadsága*, illetve az *c) állam és az egyház elválasztásának* elve is. A magánszféra, illetve a magánautonómia szabadsága *negatív* jellegű szabadságként az állami *beavatkozás* elé állít akadályt, míg az állam és az egyház elválasztásának elve azt írja elő lényegében erre az esetre vonatkoztatva, hogy az állam eszközrendszerével nem érvényesíthet egyházi funkciókat (az állam egy vallás ünnepeit nem nyilváníthatja államilag elrendelt kötelező pihenőnapokká). Ez a megközelítés abba a hibába eshet, hogy leegyszerűsíti egyrészt a számításba jövő alkotmányos kérdéseket, területeket, és így elveket, minthogy például a magyar alkotmány (Alaptörvény) ember- és társadalomképe, például a *családok* társadalmi szerepének meghatározásakor jóval többet és mást ír le, mint egy törölmetszett, az individualizmus talaján álló liberális alkotmány. De általában is elmondható, hogy a *közjó* és az ‘emberi személy’ mint *munkavállaló*, és mint ‘*családi lény*’ számos jogának érvényesítése is alkotmányosan figyelembe veendő, sőt, sok esetben és tekintetben előnyben részesítendő, amelyek meghatározott tartalmú állami jogalkotást, illetve közpolitikai cselekvéseket igényelnek.

Óvakodni kell azonban attól, hogy a szabad vasárnap teljes közpolitikai kérdéskörét „elalkotmányjogiasítsuk”. Az alkotmányjog a jogilag kötelező kereteket, határokat és az elveket jelöli ki. Annak megválaszolása, hogy mi a különbség a helyi és regionális piacok, termelői és kézműves-vásárok (amelyekre a vasárnapi kötelező zárva tartás esetleg nem vonatkozik), valamint a hipermarketek és a bevásárlóközpontok között (amelyek vasárnap nem lehetnek nyitva), nem alkotmányjogi feladat. Ez ugyanis sokkal inkább olyan szakmai, szociológiai kérdés, amelynek eredményét az alkotmányjog alapul veszi, hogy ne történjen önkényes, azaz jogellenes különbségtétel az alanyi körök (kereskedelmi egységek) között. Mi ebben a tanulmányban több érvet sorakoztatunk fel amellet, hogy *szociológiai* tekintetben *releváns különbség* van az érintett két kereskedelmi forma között, így azok törvényi megkülönböztetése, eltérő módon történő szabályozása nem jogszerűtlen, nem alkotmányellenes.

Nem szabad tehát az alkotmányjogi doktrínéség hibájába esni, de a vizsgálandó területet pusztán alkotmányos emberi jogi kérdésként sem szabad tekinteni, különösen nem az emberi jogokat pusztán azok negatív szabadságként vett tartalmára szorítottan, azaz csakis beavatkozás-mentességként értelmezve a szóban forgó kérdést. A család társadalomban és az emberi létben betöltött központi alkotmányos szerepe, valamint az ebből fakadó alkotmányos *családi jogok* és a vonatkozó *állami kötelességek* ugyanis nem jelennek meg ezen érvelésekben, ezért csak redukált formában közelítik meg a szabad vasárnap kérdését.

2.3. A keresztény egyházak öröksége a szabad vasárnap vonatkozásában általános társadalmi értéket képvisel a személyek és a családok számára, így az a közjót szolgálja

Nem minden vallási, azaz szűken vett teológiai kérdés az, amely témákról az egyházak állást foglalnak. Társadalmi tanításukban számos olyan *alapvető emberi igazság, bölcsesség* van, amelyeket egy elfogulatlan elme és szív nem hívőként is helyesnek gondolhat. Tehát pusztán azért elutasítani valamilyen önmagában is helyesnek tekinthető, embereket érintő normatív tartalmat, s így azokat a jogalkotásban sem érvényesíteni, mert azokat az egyes egyházak is vallják, mondván, nehogy ezáltal az állam egyházi, vallási tartalmakat tegyen kötelezővé, nem igazán bölcs alapállás. Márpedig a közpolitika a *politikai bölcsesség* művészetete. Láthattuk, hogy a munkásmozgalmak (keresztényszociálisok és szociáldemokraták) szűkebb ideológiai beállítottságuktól függetlenül követelték a vasárnapi heti pihenőnapot, ugyanis az az ember alapvető szükséglete és

így joga. A munkásember követeli, de mint *emberi* jogot, ami a munkás emberi szükségletéből származik, mindazonáltal a méltóságából is fakad, minthogy méltatlan lenne az embert megfosztani attól, ami neki emberként *feltétlenül szükséges*, azaz a pihenőidőtől, így tehát nem csak mint a munkás jogát követelték azt. A dolgok tehát a természetük alapján vizsgálандóak, márpedig a szabad vasárnap intézményesítése vallási tartalmak nélkül is fontos szereppel és megokoltsággal bír, mind az egyes családok, és azok tagjai, mind az egész társadalom számára. Mi a magunk részéről ezért jelen tanulmányunkban olykor olyan megnyilatkozásokat is hivatkozunk, amelyek a Katolikus Egyháztól származnak, s amelyek nem annyira a hitéleti tevékenységet érintik, hanem a *mély emberi, társadalmi* és általában véve az *erkölcsi dimenziót*. Tesszük ezt azért, mert azok olyan évezredes, vagy évszázados próbát kiállt érvekkel szolgálnak, amelyek *filozófiai antropológiai és morális megalapozottságukkal* nagymértékben hitelesek és alátámasztják természetjogi téziseinket, de a közpolitikai megfontolásaink helyességét is. A vasárnap jelentősége tekintetében ugyanis a Katolikus Egyháznak *két évezredes tapasztalata*, és így akár *mindenki* számára releváns mondanivalója van, amelyek nézetünk szerint a magukat nem hívőként meghatározó személyek számára is megfontolhatóak. Egy ilyen társadalmi intézmény üzenetének évezredes *időtállósága* önmagában is nyomós érv annak helyessége mellett, különösen, hogy a vasárnap ilyenképpen való megélése hiányának bizonyítottan komoly pszichés, szociális és így negatív társadalmi következménye van. Itt most elsősorban a vasárnap *valódi lelki rekreációként* való egzisztenciális megélésre gondolunk, amelyre *mindenkinek*, és nem csak a vallásosoknak van szüksége. Tanulmányunkban tehát úgy írunk a vasárnap ilyen lelki jellegű *közös családi megünneplésének* szükségességéről, hogy a specifikusan katolikus vallási-teológiai tartalmakról nem szólnak, hanem csak az *általános emberi tartalmakat* emeljük ki a katolikus erkölcsi, társadalmi tanításból.

Azt is valljuk azonban önmagában megálló érvként is, hogy ha a *keresztény többségű* országokban a keresztények *vallásgyakorlásához való jogához* szükséges fizikai körülményként a vasárnapi szabadnap megléte, akkor azt jogos biztosítani a számukra, akár törvényi eszközzel is: tehát szavatolni azt, hogy ne lehessen őket *munkára kötelezni* e napon. A szabad vasárnap ugyanis ez esetben a vallásgyakorlás jogának alapvető *időbeli keretfeltétele* a keresztény emberek tömegei számára. Továbbá megemlítendő, hogy a *vallásszabadság teljes elismerése* mellett nem a vallások kizárólag formális és így *relativista* felfogását valljuk, hanem a társadalom- és szociálpolitikai értelemben vett *tartalmat* olyan értelemben, hogy a közpolitika alkotójának szükséges figyelembe venni azt a *tár-*

sadalmi közjót is, amit az egyházak az *össztársadalmi* szinten megvalósítottak az évszázadok alatt, például a vasárnap intézményével.²¹⁷ Ha ugyanis a keresztények, s így a katolikusok, ezen a napon különös módon és tömegesen végeztek és végeznek karitatív tevékenységeket – a katolikusok például vallásuk előírásai szerint²¹⁸ –, akkor a vasárnap ehhez való szabaddá tételére számos *szociális és gazdasági előnnyel jár az egész társadalom számára*. Az ebben rejlő évezredek bölcsessége, tehát, hogy a valódi vasárnapi pihenés etikai, de pszichológiai értelemben is a *szereket-cselekedetek aktív gyakorlására*²¹⁹ szánt idő is kell, hogy legyen egyben, érdemes lehet figyelni, és akár el is tanulni a történelmi egyházaktól az abban rejlő emberi igazságot. A közpoliti-

²¹⁷ Ezért a nem katolikusok, illetve a nem keresztények sem kell, hogy idegenkedjenek a Katolikus Egyház ezen vonatkozó tanításától, hiszen ezekkel az ünnepekkel az össztársadalmi közjó szolgálata is történik: „2188. A vallásszabadság és az általános közjó tiszteletben tartásával a keresztényeknek törekedniük kell arra, hogy a vasárnapokat és az egyházi ünnepeket törvényesen szabadnapoknak ismertessék el.” *A Katolikus Egyház Katekizmusa*. [a továbbiakban: *KEK*] <http://www.katolikus.hu/kek/kek02083.html#N30>

Az Alkotmánybíróság ezen érvelésével ezért nem tudunk egyetérteni, mert ehelyütt formális (kvantitatív), sőt, akár talán doktrínérnek is nevezhető, s nem pedig tartalmi jegyet mutat: „Az állam alkotmányos kötelessége két vonatkozásban rögzíthető. Egyrészt nem részesíthet egyetlen vallást kizárólagosan kivételezett elbánásban, például azzal, hogy az adott vallás valamennyi ünnepét állami munkaszüneti nappá nyilvánítja.” 10/1993. (II. 27.) AB határozat. <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/5BF7C5128ABCA0A1C1257ADA00528F82?OpenDocument>

Azt kellene ugyanis tekinteni, hogy az ünnepnappá nyilvánítás mennyiben járul hozzá a közjóhoz. Márpedig a hagyományban rejlő racionalitásnak és társadalmi hasznosságnak ebben meghatározó szerepe lehet. Ilyen értelemben – bár egy jóval erőltetettebb esélyegyenlőségi logikával – az ellen is lehetne érvelni, hogy ne legyen a vasárnap a heti kötelező pihenőnap, és pedig csak azért ne, mert az a keresztények vallási ünnepe is egyben. Ezzel az érveléssel így tehát nem tudunk egyetérteni: „Az általános vasárnapi zárva tartás – kevés, nem világnézeti, hanem hasznossági alapon nyugvó kivétellel – azonban túlmegy az AB határozatban kimondottakon, hiszen ezzel az állam egy, a kereszténységhez köthető vallási csoport által szentnek tartott napot jelöl ki kötelezően munkaszünetivé. Az AB határozat nagy hangsúlyt fektet az egyes államok történelmi hagyományainak vizsgálatára, és elismeri, hogy a munkaszüneti napok (pl. húsvét, karácsony) már nemcsak vallási tartalommal bírnak, álláspontom szerint az általános vasárnapi tilalom mégis a kereszténység vasárnap-központú szertartásainak megengedhetetlen preferálását jelenti a nem keresztény vallások gyakorlatával szemben.” SZEKERES Zsolt: Szelektív szabadság. *Ars Boni*, 2015. január 5. http://www.arsboni.hu/szelektiv-szabadsag.html?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201502

²¹⁸ „2186. A szabad idővel rendelkező keresztényeknek meg kell emlékezniük testvéreikről, akiknek ugyanazok a szükségleteik és jogaik, mint nekik, de szegénységük és nyomorúságuk miatt nem tudnak pihenni. A keresztény jámborság a vasárnapot hagyományosan a jócselekedeteknek, a betegeknek, a gyöngéledőknek, az öregeknek tett alázatos szolgálatoknak szenteli.” *KEK* i. m.

²¹⁹ AQUINÓI Szent Tamás: *Előadások a Hiszekegyről, a Miatyánkról és a Tízparancsolatról*. Budapest, Seneca, 1994., benne: A harmadik parancs. Gondolj a szombatra és szenteld meg (Ex 20, 8). 224–226.

ka-alkotás ezen túl meg is támogathatja az ebben rejlő össztársadalmi és emberi értéket: sőt, mi úgy látjuk, meg is kell támogatnia azt. Mindez könnyen belátható, ha elfogadjuk, hogy a közpolitika elsődleges erőforrását a *szubszidiaritás*²²⁰ jegyében az *emberi relációkban* rejlő *'kapcsolati javak'*²²¹ képzik, márpedig ezek *koncentráltan* vannak jelen a szabad vasárnapkor, méghozzá azért, mert a szabad vasárnap a családok *vitális életközege*. A *családi kapcsolati javak és értékek* ugyanis *önálló* és más által nem helyettesíthető szereppel és funkcióval bírnak nemcsak az adott család tagjai számára, hanem az *egész társadalom* tekintetében.²²² Ha a közpolitika nem támogatja a szabad vasárnapot, akkor olyan *szociális és népjóléti erőforrásokat hagy veszni*, amelyeket az állam eszközeivel és erőforrásaival *pótolni nem tud*, másrészt, közvetett módon olyan *egészségügyi, mentális és szociális problémáknak* ágyaz meg, amelyeket saját eszközeivel önmaga kezelni nem tud. Az államnak ugyanis e problémák kezelésére éppen azon családokra lenne szüksége, amelyeket maga gyengít el, ha nem intézményesíti számukra a szabad vasárnapot. A szabad vasárnap intézményesítésének elmulasztása tehát szociális és népjóléti szempontból (is) kontraproduktív.

Amint azt láttuk, a vasárnapi pihenőnap intézményének alapvető, mély *emberi alapja* van. Érvényesítése tehát önmagában ésszerű, következésképpen ilyen filozófiai antropológiai alapokból fakadóan *természetjogi értelemben kötelező*. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a vasárnapi pihenőnapot szükséges az ember önazonosságának megőrzése és egyben kiteljesedése érdekében érvényesíteni. De az imént említett közpolitikai megfontolásokból is alapvető annak védelme. Az egyedüli kérdés az, hogy milyen közpolitikai eszközökkel és milyen módon történjen mindez?

²²⁰ A szubszidiaritás elvét Pierpaolo Donati a közpolitika-alkotásra is következetesen alkalmazza, minthogy ezen elv relationalista–közösségelvű társadalomelméletéből közvetlenül fakad. Egy általa szerkesztett legújabb kötetben több közpolitikai területen is bemutatja a szubszidiaritás alkalmazhatóságát: Pierpaolo DONATI (szerk.): *Verso una società sussidiaria. Teorie e pratiche della sussidiarietà in Europa*. Bologna, Bononia University Press, 2011.

²²¹ Pierpaolo Donati, a már előbb említett neves olasz szociológus, a „kapcsolati jóllétet” (*welfare relazionale*) és a „relacionális javakat” állítja társadalomelméletének középpontjába: Pierpaolo DONATI: *Una nuova mappa del bene comune: perché e come dobbiamo rifondare lo Stato sociale*. In: Michele SIMONE (szerk.): *Il bene comune oggi. Un impegno che viene da lontano. Atti della 45a Settimana Sociale dei Cattolici Italiani*. Bologna, Edizioni Dehoniane, 2008. 211–248.; Pierpaolo DONATI: *Sociologia relazionale. Come cambia la società*. Editrice La Scuola, 2013.

²²² Vö. Pierpaolo DONATI: *La politica della famiglia: per un welfare relazionale e sussidiario*. Siena, Cantagalli. 2011. Lásd különösen a 'család társadalmi erényeinek' kifejtését a 29. oldaltól.

A vasárnap társadalmilag intézményesített formában való pihenő idővé tétele a perszonalizmus talaján álló, a munkavállaló személyi méltóságát és a családokat szem előtt tartó társadalomfelfogást képviselők számára fontos *társadalompolitikai cél* kell, hogy legyen. Ez a társadalompolitikai cél *több közpolitikai területet* érintően, és így *több közpolitikai cél* együtteseként fogalmazódik meg.

2.4. A szabad vasárnap intézményét igazoló érvek a közpolitikai mezőben

Nézetünk szerint az előbb említett társadalompolitikai optikában legalább négy közpolitikai terület metszetében jelenik meg a ‘szabad vasárnap’ intézményének kialakítása, amit az 1. sz. ábra mutat.

1. ábra: A ‘szabad vasárnap’ által érintett alapvető közpolitikai területek

2.4.1. A család kohéziójának védelme

Ha azon tény, hogy a *család a társadalom alapvető sejtje* szociológiai és alkotmányos elvként közpolitikai értelemben komolyan vesszük, azt a belátást kell, hogy eredményezze, hogy a *családok integritását, kohézióját* elsősorban óvni szükséges. Ez a családi közeg biztosítja ugyanis a *gyermek biztonságos fejlődését, a dolgozó szülők fizikai és mentális regenerációját, a családi belső erőforrások kifejlődését*, mégpedig kiemelten akkor, amikor *együtt van a teljes család*, és ez a nap a *vasárnap*, amikor a gyermekek nincsenek iskolákban és a szülők sem dolgoznak.

Az állam előmozdíthatja, sőt elő kell mozdítania a családnak, mint a társadalom alapszövetének erősödését biztosító körülményeket, s ennek szerves része a szabad vasárnap intézménye.

A családok integrációját megvédő együtt töltött ‘minőségi idő’ kultúrájához szükséges vasárnapi időkeretet kell megteremteni, amikor a családtagoknak *van idejük* egymás „arcába nézni”,²²³ amihez pedig szükséges az *egész család egész vasárnapon* át történő ünnepi együttléte. Ez *minden családtag* számára egységesen *munkától mentes* napként képzelhető csak el. Könnyen belátható, hogy az a nap, amikor mindenki otthon van, csak a vasárnap lehet, hiszen ekkor ösztársadalmilag *intézményesítetten* nincsen munka és iskola. Ennek következetes megvalósulását lenne szükséges elérni.

2.4.2. A szabad vasárnap, mint a heti ünnepnap alapvető emberi igénye

A vasárnap mint ünnep sajátlagos *esztétikájával* kiemel a hétköznapokból, s ezáltal a család közösségében érzelmileg feltölt: ünnepi, vasárnapi ruhát veszünk, vasárnapi ebédet főzünk, kiöltözve cukrászdába, esetleg rokoni társaságba megyünk stb.²²⁴ Erre lehet és kell is *készülni*, mint minden ünnepre, de különösen fontos, hogy biztosítva legyen ehhez a szabad vasárnap, mint *ünnepnap*. A *heti ünnepnap* megélése, amelyre *minden embernek alapvető lelki szüksége* van, lehetetlen *munkanapon*, amikor a többiek dolgoznak, iskolában vannak. Így nem lehet heti ünnepnap például a szerda vagy a csütörtök. Ezért a heti munkanap nem lehet a heti *pihenőnap*, a szó *valódi* értelmében, mivel a heti pihenés emocionális, pszichés és mentális oldalról igényli a heti pihenőnap *ünnepnapként* is való megélését, amire az ember a *munkanapokon készül*. A családi *ünnepi együttlét összetartja* a családtagokat, ami a hétköznapi szétzilálódás, *szétforgácsolódás* veszélyei (munkahelyi stressz, számos hétköznapi teendő közötti hánykolódás stb.) miatt alapvető fontosságú.

A vasárnap helyes megközelítésben családilag megélt, ezért *közösségi s közös ünnep* is. Minden ünnep ugyanis fogalmilag közösségi (például értel-

²²³ Gabriele MILANI – Mario MOZZANICA – Silvano MAGGIANI – Rosella DE LEONIBUS: *Possiamo vivere senza la Festa? La famiglia fra domenica... festa e riposo*. 8° Seminario – La comunicazione nella coppia e nella famiglia. 20 Novembre 2011. 10–11. <http://www.abbandoneraiaiderirai.it/FilesAA/pdf/2011/Seminario%202011%20-%20Famiglia%20e%20Festa%20-%20Relazioni.pdf> 11.

²²⁴ Ld. KRIZA Ildikó: Ünnepnek rendje és a hagyományos kultúra értékei. *Mester és Tanítvány (Ünnepeink)* 21., 2009. február, 34. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/6694/file/21.pdf>

metlen, abszurd azt mondani, hogy valaki egyedül „ünnepli” saját születésnapját.)²²⁵ A közös ünnepléshez olyan nap szükséges, amikor kilépünk a hétköznapi rutinból, átlépünk a vasárnapi – mert hát erről a napról van szó – közös együtt-lét világába, akár egy közös családi kirándulás erejéig, ahol más, oldottabb szabályok uralkodnak, mint a társadalmi szerep-specifikus szabályok által kontrollált hétköznapiakban.²²⁶ Csak akkor lehet a heti pihenőnap közös *családi ünnep*, ha az *mindenki* számára munkaszüneti nap. Következésképp az nem lehet a hét más napja, csak az, ami *fogalmilag nem-munkanap*, tehát a vasárnap. A többi nap lényegét tekintve *munkanap*, akkor is, ha valaki esetleg akkor venné ki, vagy akkor adná ki számára a heti pihenőnap szabadságát.

Korunk individualisztikus és alapvetően fogyasztói szemléletű társadalmában egyrészt nagymértékben hiányoznak az *egészséges családok*, másrészt ezzel összefüggésben a vasárnap nem az olyan pihenés ideje, amely lelki, mentálhigiéniai és erkölcsi értelemben a valódi feltöltődést jelentené. Az ünnepnapról, s így a vasárnapról is szóló tanulmányok is rámutatnak arra,²²⁷ hogy a hétköznapi rohanásból való kilépés, a lelki értelemben is vett *megállás* számos alapvető emberi igényt elégít ki. Különleges módon a *magunkba nézésre* biztósítja az időt, ezért ilyenkor van lehetőség arra, hogy tudatosítsuk az *értelem-horizontot*, vagyis lehetőséget ad arra, hogy megválaszoljuk magunknak azt a kérdést, hogy mégis „milyen célja van az életnek?” Ez azért alapvető fontosságú, mert a hétköznapiakban végzett munkatevékenységek is ebből nyerik igazoltságukat, vagy éppen kritizálhatóságukat.

²²⁵ NÉMETH Gábor: Az ünneplő ember. In: *Erkölcsteológiai tanulmányok 10. – Az ünneplés*. i. m. 98.

²²⁶ „A kívülálló számára mindig érdekes annak a megfigyelése, mennyire változik egy ember-tömeg nivója ünnepélyes alkalmakkor. »Auf der Alm, da gibt's ka Sünd«, – mondja a stájer közmondás és azt érti ezen, hogy vasárnapi kiránduláskor az alpeseken »minden szabad«. Felnőttek úgy viselkednek, mint gyermekek, a gyermekek pedig szinte a fejük tetejére állnak és gyakran olyan pajkosságokra ragadtatják magukat, amik a tekintélyes személyektől büntetést provokálnak és a szertelen jó kedvnek hirtelen szomorú véget vetnek. Nem mindig van így, mert a felnőttek ilyen alkalmakkor gyakran rendkívül türelmet tanusítanak, mint-ha valami titkos, ki nem mondott megállapodás kötné őket, ami a bűnösöknek időleges büntetlenséget biztosít.” FERENCZI Sándor: *A pszichoanalízis haladása. Értekezések*. Budapest, Neumann Kht., 2005. XIV. Vasárnapi neurózisok. <http://vmek.oszk.hu/04700/04721/html/index.htm#15>

²²⁷ PAPP Miklós: Az ünnep mint egyedüllét a gondolatainkkal. In: *Erkölcsteológiai tanulmányok 10. – Az ünneplés*. i. m. 153–173.

2.4.3. A szabad vasárnap az erős családi mikro-, kis és középvállalkozásokért

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy az előbb elmondottaknak mi köze van a közpolitikához? Természetesen nem állami feladat az egyéni életvezetés kérdéseivel foglalkozni, így az nem is lehet állami közpolitikai feladat közvetlen szabályozási tárgya. Az állam azonban *közvetett* hatású közpolitikai eszközökkel, például a *családok szövetségeinek* intézményesebb bevonásával tudná kezelni esetleg azt a nagyon *súlyos társadalmi helyzetet*, ami hazánkat is jellemzi a lelki, mentális egészség terén, s aminek komoly közpolitikai, ha úgy tetszik, költségvetési következményei, kihatásai is vannak. Az elmondottak alatt leginkább arra gondolunk, hogy a magyar emberek az ezredforduló évtizedeiben – hogy hazánk helyzetére térjünk egy gondolat erejéig – köztudottan pesszimisták, elégedetlenek, és számos mentális problémával küzdenek: alkoholizmus, öngyilkossági kísérletek stb. A *válások* kimagaslóan magas száma szintén mutatja az életviteli és kapcsolati problémákat. Az ilyen problémákkal küzdő személyek és ezek családjai nem azok a családok, amelyek *erős családi vállalkozások* tíz- és százezreiként például egy prosperáló *mikro-, kis-²²⁸ és középvállalkozási szektor* alapjai lehetnének. A válások nagy száma mögött rejlő „házassági karambolok” már azelőtt derékba törtek a családokat és a családi vállalkozásokat, mielőtt azok *rentábilisak* lennének – hiába támogatja azokat mondjuk egy jól felépített és működtetett gazdaságpolitika, ugyanis a *házasságok széthullása* miatt nem fognak a várt gazdasági eredmények mutatkozni. Az ilyen családok így ahelyett, hogy a nemzetgazdaság motorjai lennének, sérültségükben, széthullottságukban a tb., a szociális és az egészségügyi szféra, sőt, általában véve az egész állami ellátórendszer fokozott és folyamatos *támogatására szorúlnak*. Ekkor még inkább szükség van tehát erős, gazdasági értelemben is *teherbíró családokra*, azok tíz- és százezreire. Ehhez viszont nélkülözhetetlen a szabad vasárnap intézménye.

²²⁸ A családi vállalkozások, ha kisvállalkozások, akkor előnyös azok családi vezetése. Kuczai Tibor: *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Jelenkutató Alapítvány, 2011. 47. file:///C:/Users/J%C3%A1nos/Downloads/0010_2A_11_Kuczai_Tibor_Kisvállalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet.pdf

Az ezerszámra működő, helyi vagy regionális *klaszterekbe*²²⁹ (*cluster*) tömörülő családi vállalkozások lennének képesek a posztfordista korszakban a multinacionális bevásárlóközpontokkal felvenni a regionális vagy akár a globális versenyt is, ahogy erre jó példát mutat a „*La Terza Italia*”²³⁰ (‘harmadik Olaszország’) gazdasági valósága.

2.4.4. A szabad vasárnap az emberek egészségesebb mentálhigiénés állapotáért

Mit lehetne tenni azért, hogy ne essenek szét a családok, mielőtt az adott családi vállalkozás egyáltalán rentábilis lenne? Mit lehetne azért tenni, hogy a magyar emberek rendkívül rossz mentális, pszichés-lelki állapota javuljon, s hogy ezáltal ők ne a „problémát” jelentsék családjaiknak, hanem fokozatosan azok erősségei legyenek? Mit lehetne azért tenni, hogy ezen rossz pszichés, mentális helyzet eredményezte *rossz munkahelyi teljesítmény* és a sok *munkahelyi hiányzás* csökkenjen?

Ahhoz, hogy ezekre megtaláljuk a választ az alkalmasnak tekintett (közvetett) közpolitikai eszközökben, érdemes lenne a szabad vasárnap lényegének megértésében még mélyebbre menni, annak *mentálhigiénés, lelki-pszichikai* jelentőségét tekintve.

A szabad vasárnap, családi támogató közegben megélve, azzal képes az egzisztenciális értelemben vett „*élet nagy kérdéseinek*” helyes megválaszolásában segíteni, hogy ezen értelmet adó lényeghez megteremtí az időt. Az erkölcsi életvezetés egyik neves szakértője úgy látja,²³¹ hogy a konkrét személyt érő rossz, ártó gondolatokkal is az ünnepekkor – hozzátehetjük: a hetente visszatérő vasárnapokkor – lehet a leginkább szembe nézni: öngyilkossági készletés, életuntság stb. Ennek hiánya tömeges méretekben az *önromboló cselekvési minták* elterjedését eredményezheti, sőt, a tapasztalatok szerint eredményezi is.

²²⁹ LENGYEL Imre: *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. 226–227. A százsámra létező családi pincészetek és más vendéglátásra szakosodott családi vállalkozások nyomán borklaszter jöhetne létre Szekszárd, Villány és esetleg Tokaj környékén, a kaliforniai borklaszter némely ismertető jegyét is esetleg megfontolva. A kaliforniai borklaszter leírásához ld. LENGYEL (2010) i. m. 234–235.

²³⁰ MUSCARÀ Calogero – SCARAMELLINI Guglielmo – TALIA Italo (szerk.): *Tante Italie Una Italia. Dinamiche territoriali e identitarie. Vol. III: Terza Italia. Il peso del territorio*. Franco Angeli, 2011. Ld. a „*La Terza Italia*” modell magyar nyelvű bemutatását: CSÉFALVAY Zoltán: *Globalizáció 2.0. Esélyek és veszélyek*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 160–165.

²³¹ PAPP i. m. 167.

A magyar emberek említett rossz lélekállapota, így a kishitűség, az irigység és ezzel a hálátlanság sok tekintetben arra vezethető vissza, hogy nem élnek meg – családirag együtt – egy teljes napot a jó dolgokra való visszagondolással, azaz a hálával töltve azt. Az ünnep, és heti rendszerességgel visszatérve a vasárnap erre teremt pótolhatatlan alkalmat. Aki nem tudja megünnepelni a vasárnapot olyan hiteles személyek közegeiben, akik őt ismerve és szeretve igazi referenciát jelenthetnek neki – s akik szintén felteszik maguknak a nagy kérdést a „mi végre dolgozom, merrefelé tartok” tekintetében – azt, mivel nem ünnepel a szó igazi értelmében, nem is tartja meg az ünnep. Neki a hétköznapja is *céltalan*, értelmetlen lesz, s a *munkáját* is ekképp fogja végezni, így pedig a vasárnap is „hétvégévé” redukálódik. Ilyenkor e személyek számára a *hétköznap unalmával* szemben csak a *bódító* vagy „*adrenalinfüggő*” szórakozás kereshető, amely azonban az *értelmetlenség* problémájától *menekülve* csak *pótlékként* szolgálhat (a személyiséget építő közös szórakozásnak, helyes módon és mértékben, természetesen helye van a vasárnapi pihenésben is). Az ilyen munkavállaló nem tudja azt a munkaminőséget teljesíteni, mint amelyre az képes, aki látja életének és ezáltal munkájának értelmét, és ezért ennek megfelelően is végzi magas szintű munkatevékenységét. Egy ilyen mentális hozzáállás csak annál alakulhat ki, aki számára egzisztenciális értelemben is *lelki feltöltődés* a vasárnap.

A vasárnapot ünnepként megélni nem tudó egyének nagymértékben ki vannak téve a – komoly orvosi és pszichológiai szakirodalommal rendelkező – ‘*hétfő reggeli szindrómának*’, amely a vizsgálatok és a kutatások által *bizonyítottan* szignifikánsan *veszélyes az egészségre* több betegség szempontjából is.²³² A hétfő reggeltől rettegő „fogyasztó”-ként meghatározható ember esetleg még inkább beleveti magát, mintegy narkotikumként, az önfeledt és – inkább – *önfelejtő vasárnapi vásárlásba*, tekintve, hogy a felmérések és a kutatások azt mutatták ki, hogy a hétfőtől való szorongás már *vasárnap* megmutatja a jeleit a ‘hétfő reggeli szindrómában’ szenvedő egyéneknél.

Mit kezdhet tehát a közpolitika alakítója ezzel a helyzettel? Nyilván közvetett módon támogatnia szükséges a családokat és azok életadó közegét, az együtt átélt és megélt vasárnapot, mint munkaszüneti napot. Ha ez megtörténik, akkor a kérdés már csak az, hogy a családok vajon *meg tudják-e élni* olyan erőforrásként a vasárnapot, ami az lényege szerint lenne.

²³² Blood pressure soars on Mondays. The stress of returning to work on a Monday morning can trigger a dangerous increase in blood pressure, according to a study. *BBC NEWS*. 2005/01/3 <http://newsvote.bbc.co.uk/mpapps/pagetools/print/news.bbc.co.uk/2/hi/health/4223103.stm>

Az ember a hétköznapokban különböző *társadalmi* alrendszer *szerepeiben* éli az életét: orvos, tanár, állampolgár, fogyasztó, stb. Ezért lennie kell egy olyan napnak a héten, amikor *ön maga* lehet, *magánemberként*, *családi lényként*. Ez a vasárnap, ami lényegénél fogva „nem-munkanap”. Az ember ezen dimenziója a (rendszerelméleti) szociológia nyelvezetére szerint a ‘mindennapi élet’ világa, vagy az ‘életvilágáé’ (Jürgen Habermas). Vasárnap az ember más-mással nem pótolható módon éli meg saját emotív és erkölcsi értelemben vett egzisztenciális *integritását*, önazonosságot adó *családi közösséghez való tartozását*, s az így is értett családi szerepeit. Ezen lelki-erkölcsi töltődés és egzisztenciális „irányzék-beállítás” nélkül, ami az élet értelmére és az ember arra adott válaszára vonatkozik, az ember *dezintegrálódik*, és társadalmi szerepeiben sem lesz képes hatékonyan részt venni, így például a *munka világában* sem fog tudni jól teljesíteni. Ez ösztársadalmi szinten komoly közpolitikai problémaként jelentkezik, minthogy jelentős munkateljesítmény-kiesést, és ezért GDP és költségvetési bevétel kiesést, valamint többlet tb. és szociális kiadást eredményez, ami valahogy mindenképpen kezelendő. A vasárnap munkaszüneti nappá tétele egyértelműen olyan eszköz, ami képes megteremteni a *lehetőséget* arra, hogy az ember helyesen megélje azt. Ez persze a fent említett jótékony hatásokkal is jár, ami viszont társadalmi és gazdasági érdek (is egyben).

2.4.5. *A szabad vasárnapot nagy tapintattal szükséges intézményesíteni*

Mivel a vasárnap egzisztenciális értelemben való megélése nem tartozik a közpolitika-alkotás hatókörébe, ezért fontos, hogy az érintettek is nagy, *egzisztenciálisan* kitöltendő *lehetőségként* éljék meg a szabad vasárnap intézményét. Ezért az erre irányuló közpolitika-alkotásnak *empatikusnak*, őszintén *diszkurzívnak*, és minden tekintetben *tapintatosnak* kell lennie. Ellenkező esetben az lesz a reakció a polgárok részéről, hogy „mit szól bele az állam abba, hogy mikor és hogyan pihenek, dolgozom és szórakozom?” A közpolitika alkotója eszközzelrendszerével ugyanis csak a lehetőségeket teremti meg a szabad vasárnap intézményesítésekor: a mentális értelemben vett egzisztenciális *tartalmat* hozzá az egyes személyek és a családok adhatják.

Azért is nagyon fontos tehát az *ösztársadalmi párbeszéd* és a nagyfokú tapintat ezen intézmény bevezetésekor, mivel az érintettek nagy tömegénél vélhetően a – lentebb tárgyalt – ‘vasárnapi neurózis’, vagyis az egzisztenciális értelemhiány vasárnapi vetületének az esete áll fenn. Márpedig

ez az ember *legbelsőbb* szféráját és annak problémája érinti, azaz a legérzékenyebb egzisztenciális kérdésről van szó, ami jelen esetben súlyos *értelemhiányt* mutat korunk emberénél. Ha ezt a közpolitika alkotója nem veszi tekintetbe a szóban forgó intézmény bevezetésekor, akkor a valamilyen fokú hatékonyságot kockáztatja, hiszen a polgárok otthon lesznek vasárnap, de a kívánt közpolitikai cél mégsem fog megvalósulni: nem lesz teljes és igazi pihenés a családban, legfeljebb bizonyos fokú fizikai rekreáció.

Korunk polgára – nem ok nélkül – kényes arra, hogy ne szabják meg neki, hogy mivel és hogyan (milyen hozzáállással) tölti ki értelmesen munka- és pihenőnapjait. Viszont az is igaz, hogy korunk embere többnyire valójában nem tud mit kezdeni az *idő értelmes strukturálásának* egzisztenciális szükségességével, így az ünneppel sem. Az „idő pénz” szlogen által uralt korunkban *értelemzhetetlen a pénzben nem mérhető*, sőt, sok tekintetben az *ingyenes* segítség fémjelezte, közösségben – valódi feltöltődésként – megélt vasárnap koncepciója. Csakhogy *felülről, államilag* irányított közpolitikai eszközökkel szinte lehetetlen *közvetlenül* mentalitást formálni: ez maguknak az embereknek és azok közösségeinek, különösen pedig a *családok szövetségeinek* lenne a feladata, küldetése, sőt *hivatása*. Mindez a *szubszidiaritás* elvének érvényesülését igényli; vagyis a családok vasárnapi kikapcsolódásának társadalmilag biztosítható feltételeit és eszközeit a családok helyi, regionális és országos szövetségeivel együtt *közösen* kialakított közpolitika kell, hogy meghatározza.

2.4.6. *Mi is az a 'vasárnapi neurózis'?*

Mi is tehát az a 'vasárnapi neurózis', amire a gyógyírt a jól „működő” családok jelenthetik úgy, hogy más családokkal összefogva azt a társadalmi közeget teremtik meg, amely mentális és szociális milió alkalmas arra, hogy a többiek is mind inkább mentesek legyenek e szindrómától.

A 'vasárnapi neurózis' jelensége a *munka* helytelen felfogásából fakad. Ez annál fordul elő, aki az (egzisztenciális értelemben vett) igazi élet elől a szakmai életbe menekül – írja a neves pszichiáter, a logoterápia megalapítója, Viktor Frankl.²³³ Azonban azonnal „kiderül léte tartalmatlansága, értelemben való szegénysége, amikor szakmai tevékenységének bizonyos időre le kell

²³³ VIKTOR E. FRANKL: *Orvosi lélegzondozás. A logoterápia és az egzisztencia-analízis alapjai*. Budapest, UR, 1997. 134.

állnia: vasárnap!” – írja Frankl.²³⁴ Ekkor van szükség a „hétvégi nagyüzemre”, amelynek „zaja a belső monotonitást hivatott elnyomni”.²³⁵ A plázák és a hipermarketek ingergazdasága – mutathatunk mi rá – ezt az *ürességet* hivatott elnyomni. A szabad vasárnap intézményesítése a plázákban és a szuper- és hipermarketekben dolgozók családjai számára is elveszi a vasárnapjaikat ott töltőtől az egzisztenciális *értelmetlenséget* palástoló *pótszert*. (Nem tagadva természetesen azt sem, hogy számos család tud értékes időt eltöltve vásárolni, vagy akár vásárolgatni is, bár nemsokára különbséget fogunk tenni a hipermarketek/plázák, valamint a helyi és regionális piacok/vásárok között, s e két helyszínfajtán, illetve kulturális közegben történő vásárlás emberi minősége között. Annyi megállapítható általános érvénnyel, hogy, ha a fogyasztói életformaként történő vásárlás elveszi az egymással töltendő és egymásra fordítandó ‘személyes időt’ egymástól, akkor egyértelműen káros a családi kohézióra a – lelki ürességet elfedő – kényszerűen vásárolgatással töltött vasárnapok rituáléja. Itt kell megjegyeznünk azt, hogy van olyan, családi kommunikációt kutató szakember, aki rámutat arra, hogy különösen a tartós fogyasztási cikkek családi vásárlása közös, valóban – az árusító kereskedelmi egység helységétől különböző helyen, tipikusan otthon – megvitatott előzetes döntés eredménye kell, hogy legyen, vagyis nem a hipermarketek polcai előtt hozott, reklámok által indukált *ad hoc* döntés.²³⁶) Azért nehéz tehát a vasárnapi plázákban és hipermarketekben való *vásárolgatás szokását* meghaladni, mert számos fogyasztó (aki ekkor inkább fogyasztó, mint családtag, elsőrendű identitását tekintve) vasárnap kényszerűen szembetalálja magát létének *céltalanságával*, tartalmatlanságával és értelmetlenségével. Mégpedig azért, mert rohanó aktivitását he-

²³⁴ Uo.

²³⁵ Uo.

²³⁶ TÓTH PÁL: *Családi kupaktanácsok. Hogyan hozzunk jó döntéseket?* Budapest, Új Város, 2014. Lásd különösen: „A családi kupaktanács programja [...] azt javasolja, hogy a családtagok üljenek le valamilyen rendszerességgel, mondjuk havonta egyszer a fizetésnap tájékán, az anyagi ügyek megbeszélésére. A szülők és a gyerekek tekintsék át együtt a bevételeket, nézzék át, hogy állnak a havonta jelentkező rutin kiadásokkal (élelem, számlák, tisztítószerek, stb.), hallgassák meg a családtagok vágyait (új mobiltelefon, iskolai kirándulás, zsebpénz emelése, stb.), mérlegeljék közösen, hogy mire futja, mit tegyenek át a jövő hónapra, ki van most soron a ruhatár bővítésében. Hasznos segédeszköz ebben az egyik családtag által vezetett havi kimutatás a bevételekről és a kiadásokról. A kupaktanács a tervezés és az értékelés pillanata is egyben, mely arra neveli a szülőket és a gyerekeket egyaránt, hogy igényeiket hangolják össze egymással, legyenek tekintettel a közös terhekre, osszák be felelősen a rendelkezésre álló pénzt. Azt szorgalmazza, hogy közösen tegyék ezt. Az egyes családtagoknak lehetnek saját feladatai (kiadások vezetése, egy esetleges kölcsön kockázatainak elemzése, banki ügyintézés, stb.), de együtt gondolják ki, hogy valami legyen-e vagy nem, mennyi, mikor és kinek legyen. Ez az elején a tapasztalatok szerint több nyílt konfliktussal jár, mint az elkülönüléssel alapuló szereposztás, amely inkább sok rejtett konfliktus forrása.” Uo. 11–12.

tente 24 órára muszáj felfüggeszteni. Márpedig éppen azért rohan a hét munkanapjain, hogy ezáltal maga elől is *menekülni* próbáljon: azért rohan tehát teljes sebességgel, hogy ne kelljen céltalanságát látnia.²³⁷ Éppen az *emberi természet* szabad vasárnapot érintő *objektív céljainak* számbavételével kezdtük ezen tanulmányunkat: az emberi személy, az ember mint vallásos lény, a munkás ember és az ember mint családi lény objektív, de mégis az adott egzisztencia szintjén *konkrét egzisztenciális tartalommal* kitölteni rendeltetett céljaira utalunk. A *logoszat* (értelmét) vesztett, adott esetben *munkamániában* szenvedő ember tehát nem tud rohanni vasárnap, ezért vélhetően a szétszóródásba menekül, amihez kitűnő közeget nyújt neki a pláza és a hipermarket villódzó és nyüzsgő világa. A ‘vasárnapi neurózisban’ szenvedőt a monoton zsvivaj vagy a háttérzene megkíméli attól, hogy beszélnie kelljen bárkivel is, vagy hogy el kelljen gondolkodnia az életével kapcsolatban. Ezen embertípus saját magának fogyasztói elbódítása és önbecsapása által, tehát a *folyamatos fogyasztói szerzés élménye* által érzi, hogy „létezik”, érzéketlenné válik „azon örök túske iránt, amelyet az élet megújult követelményein keresztül lelkiismeretünkbe döf.”²³⁸ A 0–24 óráig és az év (majdnem) minden napján való vásárlás bódító szerétől fosztaná meg őt a kereskedelmi egységek vasárnapi zárva tartását elrendelő törvény. A létének értelmetlenségével való szembesülés a tét, amellyel nem tud és/vagy nem kíván szembesülni. Természetesen, mint már utaltunk rá, ez közpolitikailag közvetlenül nem kezelhető probléma. Viszont a családok belső életének indirekt erősítése megoldhatja a problémát az esetek többségében. A családban ugyanis, ha jól élük meg annak identitását, a családtagok rákérdeznek életük értelmére, és a családi-közösségi átélés szintjén is találkoznak azzal, amihez például egy vasárnapi családi ebéd utáni őszinte beszélgetés kiváló alkalmat nyújt. Az emberi lét értelmére való rákérdezéshez szükséges, hogy *arra szánt, elegendő és megfelelő* idő álljon rendelkezésre, amely csakis azon a napon lehetséges, amely éppen jellegénél fogva nem a munkának szentelt, s ez a vasárnap.²³⁹ Ez az ‘értelem’ nagyrészt a családban adódik, az egymás felé létezését jelentő családi szerepeket kölcsönösen meg- és *átélve*: például, hogy én gyermekeim anyja, illetve apja vagyok, s ezt átélem velük játszva; a gyermekek

²³⁷ FRANKL i. m. 134.

²³⁸ FRANKL i. m. 136.

²³⁹ Aquinói Szent Tamás keresztényként mutat rá arra, hogy „*Negyedszer* a szeretet felgyújtására adták ezt a parancsot [az Úr napjának megszentelését – F. J.]. »A romlandó test gátolja a lelket« (Bölcs 9, 15) és ezért az ember mindig az alább való földiekre irányul, ha csak nem törekszik fölemelkedni azoktól. Ezért szükséges, hogy legyen bizonyos idő erre.” AQUINÓI Szent Tamás i. m. A harmadik parancs. Gondolj a szombatra és szenteld meg (Ex 20, 8). 222.

esetében pedig az, hogy ők szüleik gyermekei, minthogy velük foglalatostkodó anyjuk és apjuk van, akik szeretik őket, s ez az egzisztenciális tapasztalat biztonsággal tölti ki a kis lényüket, fontos identitáselemet adva nekik stb.

2.4.7. *A szabad vasárnap bevezetésének alapvető indoka és „hogyan”-ja*

Mint arra már többször utaltunk, a közpolitika állami aktora nem hivatott a polgárokat a legszemélyesebb dolgaikban direkt állami eszközökkel „nevelni”. Az ösztársadalmilag relevánsan megjelenő, negatív társadalmi kihatású személyes és társadalmi szokásokkal azonban a közpolitika alkotójának foglalkoznia kell, amiként azt is kötelessége előmozdítania, ami a dolgozók és az emberek, mint ‘családi lények’ jogait védi. A vasárnap szabadnapként való intézményesítése éppen ilyen szükséges közpolitikai intézkedés az említettek érdekében, amelynek nemcsak filozófiai antropológiai, erkölcsi és pszichológiai, hanem (munka)szociológiai alapjai is vannak.

A közpolitikailag, pontosabban a társadalompolitikailag helyes cél azonban csak olyan közpolitikai eszközzel valósítható meg, amely *képes elérni* a kívánt célt, azaz jelen esetben a vasárnap valódi és igazi pihenésként való intézményesülését. Ez csak akkor lesz az, ha a polgárok valóban annak tekintik, és úgy is élik meg.

Ha maguknak harcolják ki az érintettek a szabad vasárnapot, ahogy azt – amint azt láttuk – hajdanán a mozgalmak és a szakszervezetek tették, akkor nyilván értékelné fogják annak intézményesülését, és értékes vívmányként fogják megélni azt, ha bevezetésre kerül. Az ez irányú nemzetközi törekvéseknek²⁴⁰ azonban eléggé csekély jelenleg a közbeszédben a visszhangja.²⁴¹ Nagy tehát az ellenirányú ellenállás vagy inkább a passzivitás. Ez elvileg indokolható az állam egyirányú, saját akaratú lépését a szabad vasárnap intézményesítésére, de éppen a nagymérvű inercia, illetve a közömbösség igényli a témát átbeszélő *társadalmi párbeszéd fórumainak* létrehozatalát, különösen az elsőrendű

²⁴⁰ Ld. főként az „European Sunday Alliance” network kezdeményezést: <http://www.europeansundayalliance.eu/>

²⁴¹ Giustino DI DOMENICO: *Domenica libera o da liberare? Con la manovra finanziaria bis di agosto i negozi potranno restare aperti sempre. Le posizioni di un dibattito possibile.* Città Nuova. <http://editrice.cittanuova.it/contenuto.php?TipoContenuto=web&idContenuto=36090#>

érdekeltekkel, azaz a kereskedelmi munkavállalók szervezeteinek és a családok szövetségeinek képviselőivel.

A munkajog szakirodalma *empirikus egészségügyi tapasztalatokra* alapozva közelít a heti pihenőnaphoz, amikor azt állítják a munkajogi szakértők, hogy hetente egy pihenőnap feltétlenül szükséges a munkavállalóknak ahhoz, hogy egészségkárosodást ne szenvedjenek. Szeretnénk rámutatni arra, hogy milyen érdekes az, hogy a zsidó–keresztény hagyományban is a heti egy pihenőnapot tartják meg. Úgy látszik tehát, hogy a héten az egy pihenőnap szükségessége *antropológiai alapokkal* rendelkezik. A munkásmozgalmak szintén *gyakorlati tapasztalati* (empirikus) bázison (ha nem is tudományos alapokon) igényelték a szabad vasárnapot a kereskedelmi (és az ipari) szektorban, amely azt mutatja, hogy a közpolitika alkotója *általános emberi igényként* fogalmazhatja meg a szabad vasárnap intézményének szükségességét.

2.4.8. Közpolitikai probléma- és fogalom-meghatározás: *mi is a hétvégi szabadidő korunk embere számára?*

Az előbbiekből nézetünk szerint már elégségesen adódik az, hogy szükséges a vasárnap általános szabadnapként való intézményesítése. Ehhez a közpolitika alkotójának mindenekelőtt tisztáznia szükséges azt, hogy mit is ért korunk embere ‘hévége’ és ‘szabadidő’ alatt?

Az industrializáció korának munkától mentes szabad ideje a *munkától*, iskolától *mentes*, etikailag neutrális kategóriaként jelent meg. Ehhez társul a *kikapcsolódás*, illetve a *semmittevés szabad lehetősége*, ami a *szabadnapon*, azaz a vasárnapon, illetve (később) a hétvégén lehetséges. A munkásmozgalom kiharcolta a szabad vasárnapot, amiből a szabad szombattal együtt új kategóriaként a ‘hévége’ lett. Az időközben munkaszüneti nappá lett ‘szabad szombat’ identitáskeresése mutatja azt, hogy a ‘hévége’ is keresi saját, új értelmét. Ezzel szemben azt mondhatjuk, hogy a hévégebe mindenképpen beletartozó vasárnap valódi *ünnepnep* kellene, hogy legyen minden család számára, ami így tehát több mint „nem munkával töltött nap”, s így más, mint a munkától „szabad szombat”. Az ünnep kötöttségeitől is mentes, passzív, „tréningnadrágos” „lezser” pihenőidő, a fogalomként egybeírt ‘szabadidő’ (s nem: „szabad idő”) terjedt el széles körben, miközben az eredeti angol jelentésben (*leisure*) ennél több, pozitívabb tartalom van. Abban ugyanis az ember a szabadság érzését és lehetőségét telje-

síti ki, ami az arra való szabadságot jelenti, hogy megvalósíthassa önmagát.²⁴² Csakhogy a munka ebben az individualista megközelítésben egyfajta „*muszaj* tevékenység” lesz, amit a munkaidőben végez az ember, míg a munkától szabad szabadidőben (*leisure*) lesz igazán *szabaddá*, hogy akkor a szabadságát gyakorolja.²⁴³ Meg kell állapítanunk azonban, hogy az így értett szabadidő – ami elsődlegessé válik a munkával szemben²⁴⁴ – az esetek többségében nem valósítja meg az ember szabadságát, nem teljesíti ki őt, amellet, hogy e felfogás értelmében a munka egy szükséges rosszá, muszaj-tevékenységgé válik, amit – jobb híján – végezni kell. Így mind a munkaidő, a hétköznap, mind a hétvégi szabadidő *elveszíti igazi értelmét*. Az önközpontú (hogy ne mondjunk ‘egoizmust’), önkiteljesítő szabadság helyett az emberekre inkább *önmaguk teljes elengedése* a jellemző a szabadnapon,²⁴⁵ nem ritkán kóros mértékben az alkoholhoz nyúlva vagy a kábítószerhez fordulva, vagy a nap nagy részében számítógépes játékokat játszva a „társas magányt” élük meg a család tagjai, az egyedül élők tömegei pedig jobbára a gyötrő valódi ürességet. Ez utóbbiak népes, de mégis atipikus tömegéből némelyek értelmes foglalatosságot keresve „jobb híján” vasárnapi munkával töltik el az időt, többletbért keresve. De vannak még más, kivételt képző csoportok, kategóriák (pl. hétvégén is dolgozó gyermektelen párok) is. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk azt sem, hogy sokan azért kényszerülnek dolgozni vasárnap is, mert másképp egyszerűen nem tudnak megélni, nem tudják eltartani a családjukat.

A legutóbbi – posztmodern – időkben, évtizedekben pedig a *fogyasztói* (poszt-fordista) társadalomban a fogyasztással kitöltött lét, azaz a dolgok *magáért a fogyasztásért* való folytonos, újabb és újabb *birtoklása* a meghatározó. De

²⁴² Az angol ‘*free time*’ a nem munkával töltött idő, míg ezzel szemben a ‘*leisure*’ a minőségi szabadidő, a rekreáció és az önmegvalósítás. SZABÓ Ágnes: *A (szabadidő)sport alapfogalmi és kutatott területei*. [115. sz. Műhelytanulmány] Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem Vállalatgazdaságtan Intézet, 2009. 9. <http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/201/2/Szabo115.pdf> Lásd a Vitányi Ivántól való idézetet a jelzett oldalon.

²⁴³ Ld. a Vitányi Ivántól való idézetet: SZABÓ (2009) i. m. 9.

²⁴⁴ Korunkról elmondható, hogy az „egyén szintjén a munka megszűnik az identitás középpontja lenni, vagyis a munka az egyes ember életében egyre kisebb fontosságú, egyre kevésbé hat meghatározóan életének munkán kívüli szféráira, csökken a szerepe az identitás kialakításában, és az egyén értékrendjében visszahúzódóban vannak a tradicionálisan a munkához kapcsolódó értékek.” Továbbá a „munka helyett a súlypont elsősorban a szabadidős tevékenységekre, fogyasztásra, képzésre és az »önmegvalósítás« ezeken a területeken megnyíló lehetőségeire tevődik át.” TÖRÖK Emőke: *Munka és társadalom. A munka jelentésváltozásai a bér-munkán innen és túl*. Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2014. 117.

²⁴⁵ Vö. „Az időnek csak kisebb részét használják fel, mint »leisure«, mint valódi rekreáció, nagyobb részben a vulgáris (nem minőségi, azaz nem rekreatív, nem intellektuális, hanem inkább passzív) szabadidő- magatartás pozíciói erősödnek.” SZABÓ (2009) i. m. 10.

mivel ez csak ideig-óráig ad örömet, ezért még sokkal inkább az elfogyasztható, illetve az új vásárlásával lecserélhető *dolgok szakadatlan megszerzése*, azaz maga a „*shoppingolás*” tölti ki a hétvégét, és főleg az értelmét vesztett vasárnapokat. Habár a középkorban is ott volt a templom mellett a söntés, a kocsmá, az „ellen-templom”, amely szociológiai értelemben és a parasztok körében – ahogyan azt egy társadalomtörténeti tanulmány kimutatja²⁴⁶ – a templom „alternatívája” volt (amit az Egyház a különböző intézményes fórumokon nem győzött elítélni); korunk hipermarketjei azonban ezen túlmutatva már a fogyasztás valódi *katedrálisai*, saját fogyasztói *ideológiával*, *ember- és társadalomképpel*, valamint *hedonista boldogságfelfogással*. Ez az a kulturális közeg, amelyben a szabad vasárnap intézményesítése imperatívusként felmerül.

A fogyasztásért való lét fogalmilag, de a gyakorlatban is kizárja az egymással és egymásért való létezést. A fogyasztásban, illetve a bármit-tevésben a közösségi személyközi kötöttségektől mentes *individuális* lét ölt testet az ‘individuum’ illetén való „önmegvalósításaként”, amely legfeljebb a kérészerűtlen élményértékre tart. Ez utóbbi esetben minél *intenzívebb* és kondenzáltabb *élményeket* keresnek a szabadidőben: extrém sportok, kalandélmények stb. A fogyasztók a vasárnapi félnapos-egésznapos vásárlást is ilyen *izgalmas szerzésélményként* kívánják megélni, a reklámok sugallata szerint. A ‘szombat este’ viszont mindenképpen élménydúsabb – a „*szombat esti láz*” „pörgése” jól szimbolizálja azt, amit az emberek manapság keresnek hétfégi kikapcsolódás címén, ami ugyanakkor leértékeli a vasárnapot, ami értékét veszítette, s amire egy ilyen kiüresedett felfogásban a hétfői munkanap nyomasztó terhe veti árnyékát. A vasárnap a kortárs individualista felfogásban bár az *önmegvalósítás* jegyében a *pozitív szabadság* elérésére tört, a negatív szabadsághoz, azaz a teljes *korlátozásmentességhez* kötött formájában rögzült, s a semmit-, illetve bármit-tevéshez való jogot²⁴⁷ jelenti. Így ezen individualista koncep-

²⁴⁶ Giovanni CHERUBINI: Il contadino e il lavoro dei campi. In: Jacques LE GOFF (szerk.): *L'uomo medievale*. Roma–Bari, Editori Laterza, 1997. 139.

²⁴⁷ Ferenczi Sándor (1873–1933), a magyar pszichoanalitikai iskola megteremtője, a már korábban hivatkozott, híres „Vasárnapi neurózisok”-ról szóló elemzésében írja a következőket freudi terminusokban: „A vasárnap a mai kulturemberiség ünnepnapja. Csalatkozik azonban, aki azt hiszi, hogy ez az ünnepnap csak a testi és lelki nyugalom jelentőségével bír; a pihenéshez, amihez rendszeren hozzájuttat, lényegesen hozzájárulnak egyéb lelki momentumok is. Ezen a napon nemcsak hogy a magunk urai vagyunk és szabadoknak érezzük magunkat minden bilincstől, amit a kötelesség és a körülmények kényszere kívülről rakott ránk, hanem egyuttal valami belső felszabadulást is érzünk. Tudjuk Freudtól, hogy azok a belső hatalmak, amelyek gondolkozásunkat és cselekvésünket logikailag, etikailag és esztétikailag nem kifogásolható mederbe terelik, csak ösztönszerű reprodukálásai annak a kényszernek, amit valaha a külső szükség erőszakolt az emberre. Nem csudálandó, hogy az aktuális külső nyomás csökkenésével szabaddá válik a különben tartósan elfojtott ösztönök egy része is. A külső

cióban szinte semmit nem lehetne államilag szabályozni a családok vasárnapi pihenőidejének védelme érdekében. Valóban, a magánautonómia szabadságának egyik fontos ismérve az, hogy az egyén jogi értelemben mindent és mindennek az ellenkezőjét is megteheti, amíg magatartásának nincs a többiekre nézve káros kihatása. Csakhogy a helyzet jelen esetben éppen az, hogy a dolgozni kényszerülő munkavállalók egészsége jelentős mértékben károsodik a vasárnapi munkavégzés következtében, amit adott esetben bizonyítani is lehet kauzálisan. Például a kamionsofőrök napi kötelező pihenőidejének előírásai empirikus tényeken alapuló egészségügyi felméréseken alapszanak. Ugyanígy longitudinális empirikus mintakövető vizsgálatokkal kimutathatóak a heti kötelező pihenőnap kieséséből fakadó egészségügyi károk, ideértve a mentális egészségkárosodást (stressz, szorongás, depresszió, kimerültség, kiégés, stb.) is.

A szabad vasárnap helyes szemléletű megéléséhez nyilván mélyebb antropológiai váltásra lenne szükség, de ez – mint már többször hangsúlyoztuk – nem lehet direkt módon megcélzott közpolitikai cél. A modern liberális társadalomszervezés koncepciójának alapvető vívmánya az, hogy családok és az egyének belső életét, cselekvését önmagában nem szabályozhatja az állam, amíg azzal másokat nem károsítanak, sértenek. A munkavállalók egészségvédelme és a családok integritásának védelme azonban a családokat szétziláló munkaadói munkaszervezéssel szemben igenis indokolja az állami beavatkozást. Mint már láthattuk, létezik a *szabad vasárnap*hoz való jog. Míg tehát a mai felfogásban a *heti pihenőnap*hoz való jog *munkavállalói jog* (bár eredetileg, nagyon helyesen, nem akármilyen heti pihenőnap, hanem a *vasárnapi pihenőnap*hoz való jogot vívták ki a munkások), állíthatjuk, hogy a *szabad vasárnap*hoz való jog az embernek mint ‘családi lény’-nek, illetve a családnak mint *kollektív alany*nak is elsőrendű joga. Ezért nem valósít meg paternalista közpolitikát vagy ilyen szemléletű jogalkotást az állam, ha ennek érvényt szerez, hanem éppen hogy jogot érvényesít. Az már más kérdés, hogy az állam milyen *stílusban*, kommunikációval vezeti be a nevezett intézményt: el kell kerülni azt, hogy az *atyáskodó*, kioktató-nevelő jellegüként hasson.

cenzura csökkenése maga után vonja a belső cenzenza alászállását is.” FERENCZI i. m. 2005. XIV. Vasárnapi neurózisok. <http://vmek.oszk.hu/04700/04721/html/index.htm#15>

2.4.9. A szabad vasárnap és a munkaidőszervezés kérdése a családok védelme érdekében

A korunkat jellemző „projektekre rövid távú szerződéssel alkalmazott munkavállalók” korában azt kell, hogy mondjuk: a munkahely *stabilitásának hiánya* egyáltalán nem kedvez a *családtervezésnek*, a *családalapításnak*, de a *családok fenntartásának* sem. Másrészt a felmérések azt mutatják, hogy a munkavállalók úgy érzik, a munkahelyi *munkára fordított idő* (beleértve a munkahelyre való utazást is) kiterjeszkedik a családra fordítható idő kárára, ami egészségügyi, párkapcsolati és családi problémákat okoz.²⁴⁸ A probléma abban áll, hogy a munkára fordított idő *hosszabb* annál, mint aminél még *összhangba* hozható lenne a *munkahely* és a *család* igénye. A munkára és a családra fordítandó idő összeütközésének *feloldhatatlanságából* az empirikus felmérések szerint számos egészségügyi probléma fakad, úgymint az elhúzódó fáradtság, az extrém fáradékonyság, vagy a gyakori megbetegedés.²⁴⁹ Ezen munkabeosztás-problémával összefüggésben felmerült párkapcsolati és családi mentálhigiénés, illetve egészségügyi problémák bizonyítottan *munkahelyi hiányzókat* és *munkateljesítmény-csökkenést* okoznak,²⁵⁰ ami jelentős *gazdasági kárt* is eredményez mind a munkaadó, mind a nemzetgazdaság számára. A szabadon választott *rugalmas munkaidő*, vagy a *rész munkaidő* azon családok számára lehet hasznos, akiknek nem kedvező a *rögzített*, heti negyven órás időbeosztás, ami által csak kevés idő maradna a családjukra. Mindebből az következik, hogy a családalapításhoz és a családfenntartáshoz *biztos* munkahelyre, a *családi élettel összeegyeztethető idejű* és *munkaszervezésű* munkára van szükség, amit a ‘*családbarát munkahely*’ kezdeményezés célul is tűz. A család és a munkahely (munkaszervezés) igényeinek ütközésekor figyelemmel kell lenni arra, hogy a család mással nem pótolható, társadalmi alrendszerek funkcionalitását meghaladó alapvető *emberi és társadalmi értékekkel* bír.²⁵¹ Az államnak tehát közpolitikai eszközökkel szükséges, akár a termelő vagy a kereskedelmi szektor érdekeivel szemben is védelemben részesítenie a családot. Ezért „a kiskereskedelmi

²⁴⁸ HALMOS Szilvia: *Család és munka – munkajogi kérdések a gyermekvállalással összefüggésben*. Budapest, 2014. szeptember. 42. Az Országos Bírósági Hivatal 2014. évi Gróf Székhelyi Mailáth György Tudományos Pályázatának „A közigazgatási, munkaügyi és európai uniós szekció bírósági tagozatában” első helyezést elért pályamunka. http://www.birosag.hu/sites/default/files/allomanyok/Mailath-palyazat-erdmenyek/MGyTP-KMEU-B-1-Halmos_Szilvia-Csalad_es_munka.pdf

²⁴⁹ HALMOS i. m. 42.

²⁵⁰ Uo.

²⁵¹ DONATI (2011) i. m. 33.

szektorban történő vasárnapi munkavégzés tilalmáról” szóló 2014. évi CII. törvény helyesen fogalmazza meg preambulumban az alapelvet: „[...] ha a kereskedelem szabadságának érdeke és a magyar társadalom legfontosabb építőkövének, a családnak a védelméhez fűződő érdeke összeütközésbe kerül, akkor a családi közösségek megtartó erejét kell erősíteni [...]”.²⁵²

Az embernek, mint ‘családi lény’-nek a családalapításkor és családfenntartóként is arra van szüksége, hogy *középtávra* előre tudjon *tervezni*. Ehhez biztos munkahelyre van (lenne) szüksége, ahol is – a hátrányos következményektől való megalapozott félelem nélkül – megteheti azt, hogy éljen azzal a jogával, hogy vasárnap ne dolgozzon. Ez manapság az esetek nagy részében egyáltalán nincs így. Egyrészt, mert a kapott fizetés aligha elegendő arra, hogy ne kelljen vasárnap többletmunkát végeznie a család megfelelő szintű eltartásához, másrészt, mert a munkavállaló főszabályként sajnos leginkább „fogyóeszköz” a munkaadó kezében, hiszen számos olyan munkakereső van, aki szorult helyzetében akár még vasárnap is hajlandó „önként” dolgozni, egyedül azért, mert munkanélküli, vagy mert nagyon alacsony a bére, vagy pedig ez irányú hathatós munkaadói nyomásra.

2.4.10. *Miért preferálandó a családbarát szabad vasárnap a bevásárlóközpontban végzett vasárnapi vásárlás fogyasztói szokásával szemben? – A hagyományok nyomában*

A posztfordista korszakban a multinacionális cégek bevásárlóközpontjaiban,²⁵³ plázáiban vasárnap dolgozó százezrek által kiszolgált „shoppingoló” milliók egy társadalmi *fogyasztói szokást* alakítottak ki. A bevásárlóközpontok kifejezetten a *heti vasárnapi nagybevásárlásra* vonzzák oda a családokat kuponakciókkal, hűségkártyákkal stb.; elsősorban a hölgyek döntéseire számítva. A döntések számos esetben *intuitívak*, azaz ott kerülnek meghozatalra a bevásárlás vagy a „shoppingolás” közben, a vásárlásra csábító kínálat és a célcsoport-specifikusan kifejlesztett reklámok láttán. A másik célközönség a *gyerekek* tábora, akik szintén képesek befolyásolni a családi vásárlást, különösen akkor, ha hosszú időt tölt a család a bevásárlóközpontban vasárnap. Az ő fo-

²⁵² 2014. évi CII. törvény „a kiskereskedelmi szektorban történő vasárnapi munkavégzés tilalmáról” <http://www.complex.hu/kzldat/t1400102.htm/t1400102.htm>

²⁵³ A bevásárlóközpontok szociológiájához ld. SIKOS T. Tamás – HOFFMANN Istvánné: *A fogyasztás új katedrálisai. Magyarország az ezredfordulón.* [Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián sorozat] Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2004.

gyasztásra való szocializációjuk alapvető fontosságú a hipermarketek és plázák számára, hiszen ők képezik majd az új, felnövő fogyasztói generációk derék-hadát.²⁵⁴ (A korunkban egyre több mozaikcsaládban pedig vélhetőleg a gyengébb vagy esetleg a sérült családi kapcsolatok alakításának, kompenzálásának eszköze például a nem saját gyerekek számára való plázás vásárlás-ajándékozás.) A bevásárlóközpontok immáron a családok többórás, félnapos *vasárnapi vásárlásaiért, vasárnapi programjaiért* küzdenek,²⁵⁵ s ezért többségük igyekszik egy tematikus parkot létrehozni a számukra, vagy akár egy városok hagyományos funkcióinak elemeit egyesítő, sűrűsítő „minivárost” is, ahol a családok jól érzik magukat, így több időt töltenek ott, és ebből kifolyólag többet is költenek, fogyasztanak. Mindennek elsőszámú kárvallottjai azok, akik dolgozni kényszerülnek vasárnap. Erről már volt szó. Felmerülhet kérdésként, hogy miért illetné meg államilag, azaz közpolitikailag támogatandó előny az ember mint ‘személy’ és mint ‘családi lény’-felfogását az individualista és fogyasztói ember- és társadalomfelfogással szemben? Mindkettőt ugyanis egy-egy legitim társadalmi szokás legitimálja – vethetnék közbe. De mi is legitimálja voltaképpen a ‘szabad vasárnapot’, amit az évezredes keresztény tradíció hagyományozott át? Miben rejlik e tradíció legitimáló ereje, normativitása? Ha egy ilyen intézmény ilyen régen fennáll, akkor abban biztosan van valami „ráció”. De miben áll ez?

Az érett középkorban a bibliai eseményekkel azonosított (makrokozmosz) világtörténelem és a mikrokozmosz, azaz az *emberi élet fejlődése* a heti időbeosztáshoz, azaz a *hat naphoz* igazítva kerül *korszakoltan* leírásra.²⁵⁶ Az ér-

²⁵⁴ „Manapság a gyerekek már aktívan részt vesznek a vásárlásban is, hiszen legtöbbször a szülők a munka után vagy hétvégén kerítenek sort a bevásárlásra, ahová a gyermeket is magukkal viszik. Így a gyerekek elég korán kapcsolatba kerülnek a reklámokkal, hirdetésekkel [...]. A gyerekek nemcsak, mint önálló fogyasztók jelennek meg a piacon, hanem nagyban befolyásolják a szüleik döntéseit, továbbá belőlük lesznek a jövőbeni fogyasztók [...]. Az eladáshelyi marketingeszközök, kóstoltatás, gyerekfoglalkoztatás, bemutatók mind hozzájárultak, hogy ma már a vásárlásra, mint egy élményekkel teli közös családi programra tekintünk.” BALASSA Boglárka: *Édesem vagy mostohák? Vásárlási döntések a mozaikcsaládokban*. Doktori értekezés. Győr, Széchenyi István Egyetem Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, 2012. 63. http://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapemei/fokozatszerzesi_anyagok/eisingerne_balassa_boglarka_doktori_dolgozat_vegleges.pdf

²⁵⁵ A bevásárlóközpontok a „hétvégi nyitva tartással a családok vasárnapi közös programját is megcélozzák”. DÜLL Andrea – PAKSI Borbála – DEMETROVICS Zsolt: A helyfogyasztás szinterei: a bevásárlóközpontok környezetpszichológiai elemzése. In: DEMETROVICS Zsolt – PAKSI Borbála – DÜLL Andrea: *Pláza, ifjúság, életmód. Egészségmagatartás vizsgálatok a fiatalok körében*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 51. http://demetrovics.hu/dokumentumok/plaza_090505.pdf

²⁵⁶ Jacques LE GOFF: *La civiltà dell'occidente medievale*. Torino, Giulio Einaudi Editore, 1981. 183.

dekesebb viszont az, hogy a hetedik napon nincsen növekedés, hanyatlás vagy változás. Vajon nem azért, mert az valahogy az időtlenségé? Talán igen, de erre Jacques Le Goff sem kérdez rá, amikor az említett érdekes tényt bemutatja.²⁵⁷ Márpedig éppen az az érdekes, hogy a középkori gondolkodás számára az emberi élet a makrokozmosz létet utánozza, s e kor embere számára az a 'természetes', azaz az *ésszerű* és *helyes*, hogy az emberi élet a heti időbeosztást kövesse. A hetedik napon viszont nincsen változás – talán pont azért, mert különös módon ahhoz tartozik, Akiben árnyéka sincsen a változásnak.²⁵⁸ Istenhez tartozik tehát, minthogy a vasárnap az 'Úr napja'.²⁵⁹ Erre persze rámondhatnánk, hogy ez nem egyéb, mint csupán „középkori babona”. De itt másról van szó: Le Goff a keresztény naptár azon újítására hívta fel a figyelmet, hogy – mutat rá Sz. Jónás Ilona Le Goff állításait tolmácsolva – „az ókori naptár dekádja helyett bevezette a hét napos időegységet”, s „ezzel kialakította az emberi tevékenység ideális ritmusát, (hat nap munka, egy nap pihenés), ami kedvezően hatott Európa gazdasági hatékonyságára és az alkotóerőre.”²⁶⁰ A hétnapos hétben a vasárnap ünnepként való megélésének az emberi létminőségre való pozitív hatását *évszázadok legitimálják*. A helyes eredményt hozó *hagyomány követése* és továbbadása tehát, helyes értelmét tekintve, az ésszerűség aktuusa.²⁶¹ Annak lenne szükséges bizonyítania tehát azt, hogy ne legyen a vasárnap szabadnap, aki cáfolni tudja e *hagyomány emberi értékteremtő és értékmegőrző* jellegét. Ehhez viszont ismernie kellene a vasárnap igazi történeti értelmét és antropológiai jelentőségét.

Természetesen, a tradíciót nem azért szükséges követni, mert az a *szokás*, hanem, mert annak *értékessége* ésszerűen vélelmezhető, illetve *tapasztalati-lag bizonyított* valamennyi érintett számára. Vagyis egy *belső értékítéletre* is

²⁵⁷ Bár általános érvénnyel megállapításra kerül általában a középkori időfelfogással kapcsolatban, hogy a „középkori ember életének alapvető ritmusát a természet rendjét követő ünnepek szabályozták.” NÉMETH András: *Emberi idővilágok. Pedagógiai megközelítések*. Budapest, Gondolat, 2010. 26. Márpedig a vasárnap egy ilyen kiváltképpen, heti rendszerességgel elkövetkező ünnep.

²⁵⁸ Jak 1, 17: „Minden jó adomány és minden tökéletes ajándék felülről van, a világosság Atyjától száll alá, akiben nincs változás, még árnyéka sem a változásnak.”

²⁵⁹ Vö. AURELIUS Augustinus: *Vallomások*. Budapest, Gondolat, 1982. XXXVI. fej.: „Miért nem követi este a hetedik napot?” 474. Vö. Szent Ágoston főművének legutolsó, záró fejezetével: Szent ÁGOSTON: *Isten városáról*. IV. Budapest, Kairosz, 2009. XXX. fej.: „Isten városának örök boldogságáról és állandó szombatjáról.” 541–547.

²⁶⁰ Sz. JÓNÁS Ilona: Jegyzetek a kora középkori idő témájához. In: Sz. JÓNÁS Ilona: *Sokszínű középkor. Természet, társadalom, kultúra a középkori Európában*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2010. 104.

²⁶¹ Baldassare PASTORE: *Tradizione e diritto*. Torino, G. Giappichelli Editore, 1990. 63.

szükség van az átadott hagyomány tekintetében.²⁶² Szükséges lenne tehát rákérdezni a vasárnap megünneplésének igazi mibenlétére, emberi értéktartalmára. Igyekezetünk mindezidáig erre irányult – de mégsem tekinthető bevégzettnek, alább ugyanis még további érvekkel kívánunk szolgálni. Ezt manapság már nem tudják sokan megtenni, mert a vasárnap végérvényesen értelmét veszítette korunk embere számára: munkamentes napként ugyan tovább élhetne, de munkától mentes nap elvileg lehetne bármelyik nap a héten.²⁶³

2.4.11. *A bevásárlóközpontoktól és hipermarketektől közpolitikailag megkülönböztetendők a helyi és regionális vásárok és a piacok*

Azon érv tekintetében, miszerint a magyar nyelvben a vasárnap a ‘vásárnap’-pal van etimológiai összefüggésben, s így ez legitimálná a vasárnapi vásárlás létjogosultságát, sőt ez lenne a vasárnap lényege, az alábbiakat érdemes szem előtt tartani. Valóban az derül ki a történeti leírásokból, hogy hazánkban számos hetivásár a falu vagy a város frekventált helyén levő templom mellett kapott helyet,²⁶⁴ mégpedig sokszor²⁶⁵ vasárnap. Azt azonban már nem mindenki tudja, hogy bár „a vásárok legfontosabb, eredeti kezdőnapja a vasárnap volt”, „az egyház kezdettől fogva ellenezte a vasárnapi vásártartást, és az így általában el is maradt”, ezért „helyébe legnépszerűbb vásárnap a hétfő lépett elő”.²⁶⁶ Ugyanis már Szent László király úgy rendelkezett, hogy „a szent zsinat parancsolja, hogy a ki vasárnap vásárt üt, bontsa el sátorát, a mint állította. 1. § Ha pedig ellenkezik, ötvenöt pénzt fizessen.”²⁶⁷ A vásározás tehát

²⁶² PASTORE i. m. 64.

²⁶³ „A vasárnap ebben az új időrendben nem egy »másfajta« nap köntösében jelenik meg, hanem a hétvégének egyik napjaként, a munkától határolt napok között az egyik, a többi pihenésre szánt naptól semmiben sem különböző napként.” TAKÁCS i. m. 93.

²⁶⁴ Főszerkesztő: DOMOKOS Ottó: *Anyagi kultúra 2. Kézművesség. A magyar vásárok néprajza. Vásárismeretéseik (678)*. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/215.html>

²⁶⁵ Vö. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. A magyar vásárok néprajza. *Vásáraink világa (669)*. A vásárok belső élete. „Attól eltekintve, hogy a következő vásárt az előző vásáron kihirdették, szükségesnek látszott, hogy a vásárok időpontját időről időre hírül adják. Ez helyben, dobszóval történt, illetve a vasárnapi publikációk során.” <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/211.html>

²⁶⁶ Anyagi kultúra 2. Kézművesség. A magyar vásárok néprajza. *Vásáraink világa (669)*. A vásárok belső élete. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/211.html>

²⁶⁷ Szent László Király Dekrétomainak Első Könyve. 16. Fejezet a vasárnap megszegéséről. <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=330>

lényegileg nem tartozik a vásárnaphoz²⁶⁸ a magyar keresztény középkori hagyományban. (Henri Pirenne különbséget tesz a mindennapi ételmiszer-szükségeket kielégítő helyi piac és nagy vonzáskörzetből árusokat és vásárlókat odavonzó, több hétig tartó vásárok között, de elemzéseiben nem tárgyalja a heti vásári nap kérdését a piacok esetében.²⁶⁹) A vásárok vasárnapi katolikus hagyományáról nem lehet az említettek miatt egyértelműen beszélni. Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy a katolikusokra vonatkozó hatályos szabályok is lehetővé teszik a kialakult szokások szerinti vásárok megrendezését, és az azzal szükségszerűen együtt járó fizikai munkát is, de a vásárok megrendezése nem lehet olyan mérvű, hogy a vasárnapi szentmisén való részvétellel, az Istenben való elmélyülésre ne maradjon idő.²⁷⁰ A végső konklúzió az lehet mindenki vonatkozásában, hogy a közösen átélt, egzisztenciális értelemben ‘betöltött időt’ lehetővé tevő, értéket képviselő *vásárok kulturális összetartó ereje és kapcsolati-közösségi dimenziója*,²⁷¹ a megfelelő mértéket megtartva, összhangban van

²⁶⁸ Maga Jézus kiüzte a kufárokat a templomból, Isten házából: „Jézus bement a templomba, és kiüzte onnan, akik a templomban adtak-vettek. A pénzváltók asztalait és a galambárusok padjait felforgatta. »Meg van írva – mondta –, hogy az én házamat az imádság házának fogják nevezni, ti pedig rablók barlangjává teszitek.«” Mt 21, 12–13.

²⁶⁹ PIRENNE: *A középkori gazdaság és társadalom története*. Budapest, Gondolat, 1983. 161. skk.

²⁷⁰ HÁRING: *Krisztus törvénye. II. Részletes erkölcszociológia I.* i. m. 273.

²⁷¹ A „vásárok »klasszikus« és modern formában kontinuos keretei az ember (tárgyi) csere-folyamatainak, nem csupán a kapcsolatok dologi értelmében, hanem a társadalmi kapcsolatok szerveződésének más színterein is.” PITRIK Anett: Vásározzók Magyarországon. In: SZAKÁL Gyula – UDVARHELYI Éva TESSZA – A. GERGELY András (szerk.): *Eliték és piaci kultúráváltások*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2002. [MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 89.] 98. <http://mek.oszk.hu/02000/02015/02015.pdf>

Később így ír a tanulmány szerzője magyarországi terepkutatásainak eredményei nyomán: „Nagyon érdekes, hogy mindezen romló esélyek, rosszabbodó feltételek ellenére a kereskedők eléggé *összetartanak*. Minden egyes piaci vagy vásári napon szinte egy *»nagy család«* találjuk magunkat szemben. Tanulságos és meglepő volt számomra, hogy a piacokon és a vásárokon két azonos árut áruló kereskedő rendszerint nem kerül egymással szembe vagy egymás mellé. Így *kerülnek el, hogy mint konkurensok zavarják egymást*. Oly nagy az *összetartás*, hogy sok esetben *megosztják egymás között új beszerzési forrásaikat* is. Néhol azt is tapasztaltam, hogy *segítenek egymásnak* a vásárok előtti és utáni rakodásban. Meglepő, hogy annyira *bíznak egymásban*, hogy egymásra bízzák áruikat is, ha a másiknak éppen valami dolga akadt. Az évtizedek óta a szakmában dolgozó kereskedők között éppen ezért nem ritka a *szoros barátság*, sokan kollégáik között *találják meg életük párját is*. A *kedvesség és figyelmesség* persze nem csak egymás között létezik, hanem a *vevő és a vásárló között is* (kiemelések tőlem: F. J.)” PITRIK i. m. 105. A kereskedő és vevő között kapcsolatot a következőképpen jellemzi: „Megfigyeltem, hogy a nagyvárosi vásárlás személytelen-ségéből következő bizalmatlanság itt nem annyira érvényesül. Ez a bizalmatlanság ezeken a területeken egyébként is hamar feloldódik, hiszen kis településekről, viszonylag szűk vevőkörrel van szó, így a tősgyökeres kereskedőknek az évek folyamán szinte állandó vevőkörük alakult ki.” PITRIK i. m. 106. Később pedig ezt olvashatjuk a tanulmányában a vásárló és az eladó, valamint a piacon áruló termelők és a vásárosok egymásközi kapcsolatá-

az építő jellegű családi kikapcsolódással. A bevásárlóközpont ezzel szemben az *egész család teljes vasárnapi idejét kívánja a mértéket nem ismerő fogyasztásra* akcióikkal, reklámjaikkal és trükkös technikákkal (a hipermarket belső felépítésével, polcelrendezési stratégiákkal, illat- és fényeffektek tudatos alkalmazásával stb.) ráállítani a korlátot nem tekintő profitszerzés miatt, mégpedig az *év összes vasárnapján*. A gyermekeket is erre, azaz a folyamatos és *egyre növekvő fogyasztásra* kívánja *szocializálni*, ugyanis ők is a család döntéseinek aktív alakítói, s egyben ők azok, akik a jövő generációk törzsfogyasztói lesznek – legalábbis a bevásárlóközpont tulajdonosainak reményei, törekvései és számításai szerint. A családi kistermelőket,²⁷² vállalkozókat felmutató *helyi és regionális vásárok és piacok* ezzel szemben kívánják – de nem is tudják – totális módon, azaz a család teljes vasárnapi idejét és az egész családot magát, illetve annak minden egyes tagját manipulatív módon *teljes mértékben, az év minden vasárnapján a fogyasztásra* ráállítani. Emellett az említett vásárok és piacok számos *embert*²⁷³ és *kulturális* dimenzióval rendelkeznek (miközben természetesen az árusok mind saját portékáikat kívánják eladni, magukat hirdetve), amelyek a családok gazdagodására vannak,

ról: „A piaci és vásári eladás-vásárlás *hangulatát* más kereskedelmi fórumok nem tudják pótolni. Itt a vásárló és az eladó között gyakran *bizalmas viszony* alakul ki. A régóta itt dolgozók saját vevőkörrel is rendelkeznek, a vásárlók az eladókat gyakran *névről ismerik*. [...] A piacokon áruló termelők és vásárosok között általában *jó munkakapcsolat* alakul ki, mindkét fél olcsóbban adja egymásnak portékáit, ha tudnak, *segítenek egymáson*. A kollégák között *erős az összetartás*, bár ez az utóbbi időben a létszám erős növekedésével csökkent.” PITRIK i. m. 110.

²⁷² Pitrik Anett terep kutatásai nyomán így jellemzi a családi vállalkozásokként működő vásárolókat: „Az eladók többsége általában rendelkezik más, »normális« szakmával is. A legtöbben közülük östermelők, akik csakis a piacokon jelennek meg. Nagyobb részük a mezőgazdaságban dolgozók közül került ki. Többnyire mint családfenntartók, a feleség, esetleg a gyermekek vagy testvérek bevonásával végzik munkájukat. Az egy áru fajtára szakosodott kereskedő kisegítőit is gyakorta a családi kötelékből hozza magával. Így eléggé zárt családi foglalkozásnak tekinthető a kereskedés.” PITRIK i. m. 107.

²⁷³ „A vásár, s így a vásározással foglalkozó szubkulturális csoportok tevékenysége már a régi időkben is az emberek életének egyik fontos színtere volt. A kereskedelem fellendülése, a kereskedelmi útvonalak kiépülése Nyugat-Európában felgyorsította ennek az eladási, csere- és *kommunikációs kapcsolatformának* széleskörű elterjedését. Ugyanis a vásár mint olyan (alapfunkciója szerint sem) csak arra volt jó, hogy ott eladjanak, vagy vásároljanak, hanem a *társadalom más igényeit is* kielégítette. Az oda látogatók szórakozhattak, ehettek, ihattak, távoli vidékekről hallhattak, *találkozhattak ismerőseikkel*, összehasonlítást tehettek jószágról, árucikkekről, piaci kínálatról stb., *találkozhattak idegenekkel is és ismerkedhettek egymással*, potenciális piacokról tájékozódhattak és *információt cserélhettek egymással saját és más társadalmi terepükről*. E tekintetben a kereskedés és a vásár a *társadalmi kommunikáció helyszíne és formája is egyúttal*. A vásár a középkorban már összekapcsolódott a vallással is, a templomok búcsúi ugyanis egyre inkább »rászerveződtek« az emberek eme közkedvelt fórumára (kiemelések tölem: F. J.)” PITRIK i. m. 99.

így közpolitikailag *megkülönböztetendők a bevásárlóközpontoktól* (hipermarketektől, plázáktól) a szabad vasárnap, azaz a vasárnapi kötelező zárva tartás szabályozása tekintetében.²⁷⁴ Míg a történelemben a vasárnapot (templomot, Isten házát) a vásárnaptól (vásártól), addig manapság – többek között – a vasárnapi imént leírt vásárolást kell határozottan megkülönböztetni a bevásárlóközpontokban és hipermarketekben fogyasztással eltöltött vasárnapoktól. A vásárokra kínált kézműves, művészi portékák az esztétikai vagy egyéb *értékalapú önmeghatározást* teszik lehetővé, s így az ezzel töltött közös családi idő az *egzisztenciálisan értelemmel*, például esztétikai vagy kulturális *élményértékkel* *‘betöltött idő’*²⁷⁵ keretébe sorolható. A Hans-Georg Gadamer által *‘betöltött idő’*-nek nevezett idő az ünnepé, amely olyan esemény, amit az ember például a családjával egy ilyen feltöltődést jelentő kulturális-művészeti értéket képviselő vásáron átélhet. Ezzel szemben a gadameri értelemben vett *‘üres idő’* vagy az unalommal függ össze (amit a plázákban a padokon ücsörgéssel, vagy céltalan lödörgéssel a polcok között lehet elütni) vagy olyan *„tevékenységgel, amellyel az időt »ki lehet tölteni«*²⁷⁶, mint amilyen például a „plázás shoppingolgatás”. Csakugyan a hipermarketek és plázák *fogyasztásra*, mint *létmódusra csábító* reklámjai – főszabályként – a vásárlás révén történő *önfelejtésre* veszik rá a fogyasztót, ami *kitölti* ugyan a fogyasztó egész vasárnapját, mint *üres*, vagy egyenesen csak elütendő szabad (üres!) idejét, de az így egzisztenciális értelemben a „shoppingolás” után is *üres* marad. Az ilyen beállítottságú fogyasztó arra vágyik, hogy még több és több vásárlással töltsen ki az üres, és sajnos értelemmentes idejét, azaz voltaképpen saját *ürességét*. Márpedig ezt vásárolgatással, vagyis újabb és újabb szerzéssel sohasem lehet *betölteni*, ezért ezek az emberek – pontosabban: a fogyasztók – ördögi körbe kerülnek. Tágabb dimenzióban tekintve a kérdést azt mondhatjuk, hogy a helyi vagy regionális vásárok és a helyspecifikus piacok felkeresése a *falusi és vidéki turizmus* és *helyi vendég látás* megannyi válfajához kötődik (természet- és országjárás, kultúrturizmus, horgász- és lovasturizmus, gasztroturizmus, fürdő- és wellness-turizmus, vásárturizmus, fesztiválturizmus, stb.), amelyeknek *családokat* megmozgató ereje

²⁷⁴ A 2014. évi CII. törvény „a kiskereskedelmi szektorban történő vasárnapi munkavégzés tilalmáról” 1. § (2)-ban helyesen rendelkezik tehát a következőképpen: „E törvény hatálya nem terjed ki [...] 6. a piacon, továbbá helyi termelői piacon folytatott kereskedelmi tevékenységre; 7. a vásárokon folytatott kereskedelmi tevékenységre [...]”.

²⁷⁵ Hans-Georg GADAMER: Az üres és a betöltött időről. In: Hans-Georg GADAMER: *A szép aktualitása*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1994. 85–111.

²⁷⁶ SÁRVÁRI György: *Metalépés. Hermeneutika–méllylélektan–rendszer szemlélet: integratív paradigma a tapasztalati tanulás értelmezési-megértési folyamatához*. Budapest, Animula, 1999. „Üres és betöltött idő” c. fejezet, 62.

a családoknak és a családok közösségeinek adhat értelmes és tartalmas kikapcsolódást. A falusi és a vidéki turizmus számos formája természetesen a *helyi kézműves, ős- és kistermelői vásárok felkereséséhez*, az ott árult portékák, termékek megvásárlásához elsődlegesen kötődik, ezáltal tágabb kontextusban a *vidékfejlesztéshez* is hozzájárul, nem utolsósorban támogatva ezzel az ebből élő családokat, *helyi családi vállalkozásokat*.²⁷⁷

A vásárokat a késő középkortól kezdve mindig is a *kölcsönösség*, egyfajta *barátság (philia)*, és a *fides*, mint *megbízhatóság* jellemezte,²⁷⁸ mindenki kölcsönös gazdagodására. Korunkra térve azt mondhatjuk, hogy az ilyen típusú, családok közös *önkéntes munkájára* épülő, a *családokat*, az *emberi kapcsolatokat* az említett módon valóban *gazdagító* kereskedelmi-vásári tevékenység, valamint a hipermarketek és plázák vasárnap is nyitva tartó, akár 0–24 órás üzemidejű, családapák és családayak tízezreit dolgoztató, személytelen és tömegérzést keltő, fogyasztói szemléletű kereskedelmi tevékenysége között különbséget szükséges tenni.²⁷⁹

Már többször megállapítottuk, hogy a vasárnapi pihenő idő mindenki joga, így nem jogszerű senkit sem *munkára kényszeríteni vasárnap*, például *alacso-*

²⁷⁷ A családi fizetővendéglátástól a falusi turizmusig vezető úthoz lásd a szakirodalmat: HORVÁTH Alpár: Falusi turizmus – vidékfejlesztés. In: CSEKE Péter (szerk.): *Kistérségek – nagy remények? A társadalmi önépítés megújuló formáiról*. Kolozsvár, KOMP-PRESS Kiadó, 2009. 112. Hozzá kell azonban tennünk azt is, hogy amennyiben egy nagy látogatottságú turistaközpontként működő régióról van szó, akkor már a helybeli vendéglátással foglalkozók munkaidő-beosztásának a problémája is megjelenik, különösen, ha már nem is annyira panziókról, hanem szállodai szektorról van szó. Ilyen problémák merültek fel Spanyolország turistaparadicsomaiban. A témához ld.: ROSA QUESADA SEGURA (szerk.): *Tiempo de trabajo: empleo y calidad en la industria turística*. Málaga, Consejo Social de la Universidad de Málaga, 1999.

²⁷⁸ LUIGINO BRUNI: *L'ethos del mercato. Un'introduzione ai fondamenti antropologici e relazionali dell'economia*. Milano–Torino, Bruno Mondadori, 2010. 67–71.

²⁷⁹ Pitrik Anett a következőképpen fejezi be a már többször hivatkozott tanulmányát, kiemelve a vásárok és a piacok emberi kommunikációs többletértékét a bevásárlóközpontokkal szemben: „Mind a piac és a kereskedés első történeti leírásai, mind a mai beszámolók [...] arról vallanak, hogy a fogyasztói kultúra elterjedése és a piacszerkezeti változás egyre komolyabban fenyegetik a jellegzetes vásári miliót. Eszerint a vásárlás módja egyre jobban követi a »bevásárlótúrák« és nagyáruházi tárgyfogdosás kínálatát, vagyis az intimitás és személyesség felől a tömegesség és arctalanság felé mozdul(t) el. Bizonyos, hogy magát a vásárolót és vevőjét, valamint az eladó családi és »munkahelyi« környezetét is átalakítja ez a profilváltozás. Ugyanakkor a visszatekintő mérlegelés alapján megállapítható, hogy éppen ezért a piacok sajátosságai később ismételten divatosá, kellemessé, igényelt formává válhatnak. Ennek életresegítésében, a *revival* gerjesztésében az idegenforgalom, a turizmus és a kisiparok növekvő népszerűsége is komoly szerepet játszik. De nem lehet kizárni azt sem, hogy az árucikkek és termékek (a piaci holmik) cseréje alig bír több jelentőséggel, mint a piaci kommunikáció maga, amely egyszerre kérés, válasz, kínálat, kiszolgálás, reklám, kapcsolatkeresés, ismeretségi-építés és alkalmi »hovatartozás« is...” PITRIK I. M. 110.

nyan tartott alaphérrrel, hogy rászoruljon a munkavállaló a vasárnapi munka bérére, esetleg pótlékára. Úgy kell tehát megállapítani a munkavállaló bérét, hogy a hétköznapi munkájának béréből méltón el tudja tartani magát és családját.²⁸⁰ A tapasztalatok azt mutatják, hogy főszabály szerint a multinacionális vállalatokként működő hipermarketek minden probléma nélkül eleget tudnának tenni e követelménynek.

A szabad vasárnap intézménye tehát antropológiai alapokon nyugszik, amelyet a sok évszázados időmúlás bőségesen visszaigazolt, s elhagyásának káros következményei is azt tapasztalatilag megerősíteni látszik. A bevásárlóközpontok és hipermarketek dolgozóinak joguk van a szabad vasárnapra megfelelő bér mellett, amelyet hétköznapi munkájukkal kell, hogy megkeressenek. Ez pedig a munkaadó felelőssége, míg az említett kereskedelmi egységekben vásárló százezreket nem éri olyan hátrány, ami ne tenné indokolttá a szabad vasárnap intézményének akár törvényi eszközökkel való bevezetését.

2.4.12. A szabad vasárnap tartalommal való kitöltéséhez pénzügyi források is szükségesek a családok számára

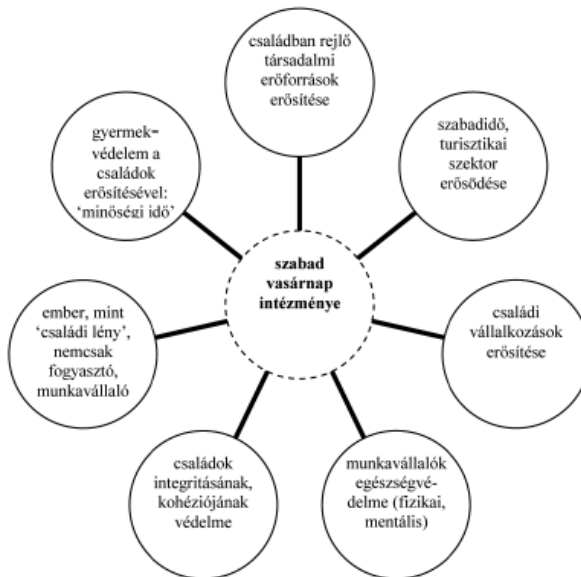
A 'szabad vasárnap' fémjelezte közpolitikai és társadalompolitikai cél a családok erősítése érdekében akkor válik valóban megcélózhatóvá, ha a munkaszüneti szabadnappá nyilvánított vasárnapot a családok olyan tevékenységekkel tudják kitölteni, amelyhez az eszközök a számukra rendelkezésre állnak. Kell, hogy legyenek olyan pénzügyi erőforrások, amelyek a családok közös vasárnapi együttlétét lehetővé teszik,²⁸¹ de gondolhatunk akár családokat összefogó közös kulturális és szabadidős rendezvényekre, bálókra, fesztiválokra, rendezvénysorozatokra is, amelyek kapcsolati javakként a közjó elemeit is hordozzák stb. Az előbbi egy családi adózási rendszer is elősegítheti, de adott esetekben a szociális segélyek is feltétlenül szükségesek; az utóbbi megvalósulásához egy átgondoltabb és összefüggőbb családbarát közpolitikaalkotás szükséges több, családpolitikával határos szakpolitikai területen.

²⁸⁰ Lásd a 'családi fizetés', illetőleg a 'családi munkabér' fogalmát: PONTIFICIO CONSIGLIO PER LA FAMIGLIA: *Carta dei Diritti della Famiglia*. (22 ottobre 1983) art. 10. a.) http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/family/documents/rc_pc_family_doc_19831022_family-rights_it.html

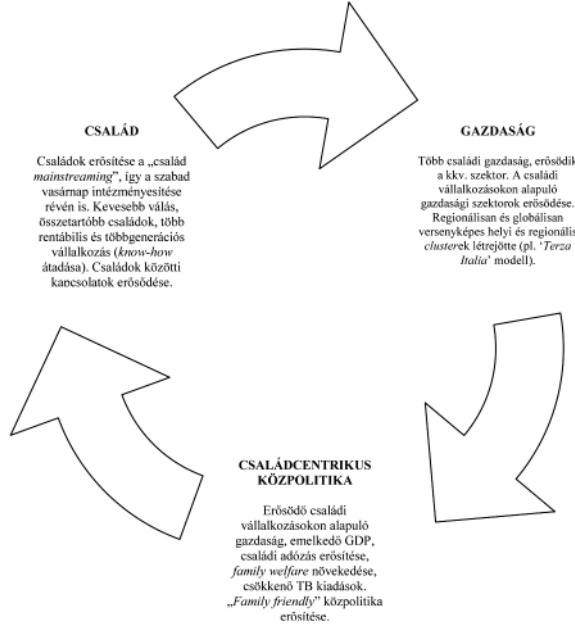
²⁸¹ Például a szülőknek kell, hogy legyen miből megvendégelni a rokonokat; kell, hogy legyen pénz vonatra szállni, hogy a családtagokat felkeressék; a nagymamának is valamiből meg kell vennie az alapanyagokat, hogy sütit süssön az unokáknak stb.

A 2. sz. ábrán a szabad vasárnap intézményének egyes társadalmi és gazdasági aspektusait igyekeztünk ábrázolni. A 3. sz. ábrán pedig a családokat erősítő *családközpontú közpolitikaalkotás* és a családi vállalkozások különböző formációira épülő gazdaság egymást erősítő folyamatát mutatjuk be vázlatosan. Végül a 4. sz. ábrán azon *indokokat* foglaljuk össze, amelyek nézetünk szerint azon kérdésre adják meg a választ, hogy miért éppen a *vasárnap* legyen a *társadalmilag intézményesített* heti (kötelező) pihenőnap.

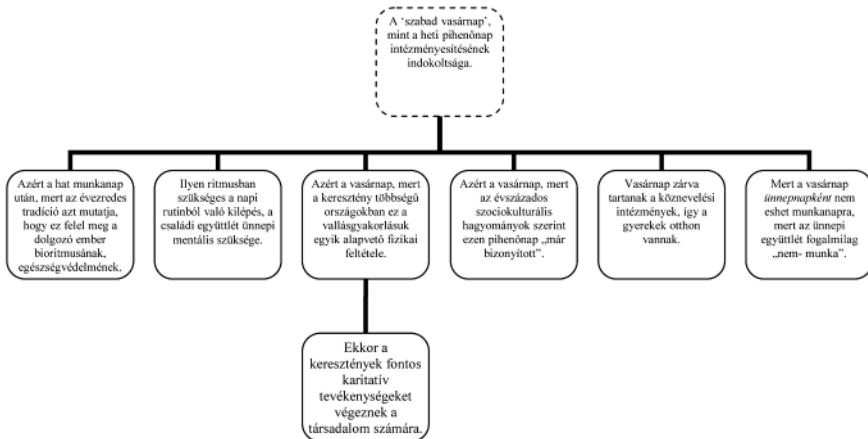
2. ábra: A 'szabad vasárnap' intézményének antropológiai, család-, társadalom- és gazdaságpolitikai összefüggései

3. ábra: A szabad vasárnap kontextusa: családközpontú társadalom- és gazdaságpolitika egymást erősítő összefüggései

4. ábra: A heti pihenőidőnek ‘szabad vasárnap’-ként való meghatározása

AZ UZSORA ÉS A KAMAT MEGÍTÉLÉSE ARISZTOTELÉSNÉL, AQUINÓI SZENT TAMÁS ÉS NÉMELY NEOTOMISTA TERMÉSZETJOGÁSZ GONDOLATAIBAN*

1. Miért az uszora az egyik leginkább tárgyalt témája a természetjogi gondolkodásnak?

A pénzkölcsön esetén felmerülő kár, veszteség, a tőke kockáztatásának stb. kivédésére, kompenzációjára bizonyos ráadás vagy kamat elfogadottsága tekintetében árnyaltan kell fogalmaznunk az érett középkori jogi tanokban foglalt gondolatok tekintetében – amelyek egyébként önmagukban is meglehetően komplex képet mutatnak –, mindazonáltal a túlzott kamat, illetve a kizsigerelő uszora természetjog-ellenessége tekintetében egyetértés mutatkozik. Minthogy ezen a téren már korunkban is²⁸² kitűnő elemző tanulmányok születtek, így nem térünk ki a középkori jogi gondolkodás, illetve a skolasztika számos ez irányú gondolatára. Ehelyett inkább Szent Tamás vonatkozó gondolatait vesszük szemügyre, mivel azok nézetünk szerint maradandó üzenetet hordoznak számunkra is, a gazdasági világválság fényében elemezve korunk pénzügyi-gazdasági ügyleteit és az azokból fakadó széleskörű társadalmi és morális problémákat. Nézetünk szerint ugyanis a Szent Tamás-i gondolatok lényegi magvától való gyökeres eltérés számottevő társadalmi morális és gazdasági problémát okozott, amely a gazdasági pénzügyi válságban csúcsonyult ki. Több mint aktu-

* A fejezet önálló tanulmányként is megjelenik a közeljövőben e kötetben: FILÓ Mihály (szerk.): *Tanulmányok az uszoráról*. [Bibliotheca Iuridica, Acta Congressuum 21.] Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015.

²⁸² A legújabbak közül lásd: Carlo GAMBIA: Detestabilis usura. L'illiceità degli interessi eccessivi nella legislazione e nella dottrina dall'età medievale all'epoca contemporanea. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3., 2012/1. 1–37., https://www.inonu.edu.tr/uploads/old/21/255/carlo_gamba_3-1_tam.pdf; Alessandro BUCCI: La riflessione della decretalistica di fronte alla problematica dell'usura nel XIV secolo. *Caietele Institutului Catolic*, IX., 2010. 229–262. <http://caiete.ftcub.ro/2010/Caiete%202010%20Bucci.pdf>

ális tehát újragondolni a skolasztika legnagyobb gondolkodójának a pénznek a jogügyletekben és különösen a pénzkölcsön-ügyletekben betöltött szerepéről alkotott tanait. Természetesen Tamásnál nem a kamat elítélése, hanem a jogviszonyok mélyen fekvő belső szerkezetének természetjogi láttatása az időtálló – legalábbis véleményünk szerint.

Szent Tamás gondolatainak megértéséhez viszont Arisztotelész e témában fogant érveit kell legelőször is megfontolnunk, hiszen számos alkalommal, lényegi állításokban támaszkodik rá.

Az uzsora közismerten a természetjogi gondolkodás egyik leginkább tárgyalt kérdése. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az uzsora alatt nem csak azt a jelenséget értették, amelyet mi manapság értünk ezalatt, hanem e jelenséget tágan értelmezve a kölcsönös igazságosság, a dolgok egyenértékűsége elleni igazságtalanságnak, a pénzkölcsön-jogviszony deformációjának, sőt, bűnnek is tekintették. De miért? A dolgok egyenértékűsége a kölcsönös igazságosság fémjelezte jogviszonyokban, relációkban nemcsak a dolgok természetéből fakadó racionális követelmény, hanem egyúttal erkölcsi imperatívusz is volt. Aki a dolgok természete szerint megkívánt, megkövetelt csereigazságossága ellen vét, az erkölcstelenül cselekszik, hiszen többet akar, többet vesz el, mint ami őt megilleti. Lévén az igazságosság a többiekkel szemben érvényesülő erény, az igazságtalanság is a többiekkel, s a közösséggel szemben elkövetett vétek.²⁸³ Ezért az közösséggellenes és közösségromboló. Arisztotelész megközelítésében ez nyilvánvaló, ehhez viszont a pénzről alkotott felfogását is át kell tekintenünk.

2. Arisztotelész a pénzről és az uzsoráról – a közösségisége léte a tét

Arisztotelész az igazságosságot köztudomásúlag középhatárnak²⁸⁴ tekinti, amelyet a cselekvésekben megnyilvánulóan vizsgál. A pénz valamiképpen a közép szerepét játssza – írja Arisztotelész –, mert mindent megmér, a többet és a kevesebbet is.²⁸⁵ Egészen pontosan különböző dolgokat mér össze az egyenértékűség alapján. Arisztotelész rámutat arra, hogy a pénz ezen funkciója nélkül nem

²⁸³ Vö. AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologiae*. II–II, q. LIX, 1. Vajon az igazságtalanság sajátos bűne-e? In: AQUINÓI SZENT TAMÁS: *A Summa Theologiae kérdései a jogról*. Ford. Tudós Takács János. Budapest, Szent István Társulat, 2011. 223–224.

²⁸⁴ ARISZTOTELÉSZ: *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa, 1997. 145. V. 1. 1129a.

²⁸⁵ ARISZTOTELÉSZ (1997) i. m.162. V. 8. 1133a.

jöhetne létre csere, de – és ez talán meglepő lehet – közösség sem.²⁸⁶ A pénz a csere szükségletéből jött létre, ami a közösség szükséglete, a pénz funkciója pedig abban áll, hogy nehezen összemérhető dolgokat, mindent összemérjen, ezáltal biztosítva a közösség tagjai számára a javak cseréjét. A „pénz mintegy a szükséglet helyettesítésére keletkezett, megegyezés alapján; s ezért *nomiszma* a neve görögül, mert nem természetesen, hanem törvényen (*nomosz*) alapszik [...]”²⁸⁷ A pénz tehát megegyezésen nyugszik, de nem maga a csere belső igazságossága, amit (össze)mér, és ezt nagyon fontos tudatosítanunk. A pénz létrejötte tehát megegyezésen alapul, viszont létében természetjogi, azaz a dolgok természetében nyugvó igazságosság-érvényesítő funkciója van, ami erkölcsi közösségi célokat szolgál. A törvény, a *nomosz* ugyanis bár emberek alkotta, de a természeti rendet fejezi ki, minthogy az igazságosságot szolgálja a közösségben.²⁸⁸ Akkor van viszonyosság, ha kiegyenlítés történik. Kiegyenlítés pedig csak akkor történik, ha a felek ismertek, beazonosíthatóak, ugyanígy a termékek is: „amilyen viszonyban van a földműves a csizmadiához, ugyanolyan viszonyban legyen a csizmadia terméke is a földműveséhez”.²⁸⁹ A viszonyosságban való kiegyenlítés így a személyközi kapcsolatokban értelmezhető. Az arányosságot akkor szükséges megállapítani, amikor még mindkét fél termékének birtokában van, vagyis a cserét megelőzően. Érdekes, hogy Arisztotelész állítása szerint ezáltal az összemérés által lesznek „egyenlőkké és alkotnak egymással közösséget”. Szerinte, hogyha „nem sikerülne így rendezni a viszonzszolgáltatást, akkor nem jöhetne létre közösség”²⁹⁰ közöttük. A dolgok egyenértékűségének biztosítása, úgy tűnik, hogy a felek egyenlőségének, s így azok *közöségének* a biztosítója. Ha nincsen egyenértékűség, akkor sérül a közösségiség. Arisztotelész gondolatmenetéből az derül ki tehát, hogy a termékek cseréje és az abból fakadó összemérés szükséglete, valamint a kiegyenlítés szükségessége a közösség alapvető szükséglete, s ez az, ami képes annak összetartozását biztosítani. A pénz pedig – írja – olyan a számunkra, mint egy „kezes a jövőbeni cserét illetően, hogyha jelenleg nincs is semmire szükségünk, mikor szükségünk lesz valamire, az illető dolgot megszerezhetjük”.²⁹¹ Bár változik az értéke, mégis „megvan benne az irányszat az állandóságra”. Ezért is szükséges, ol-

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ Uo.

²⁸⁸ Vö. FRIVALDSZKY János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 38–67.

²⁸⁹ ARISZTOTELÉSZ (1997) i. m. 162. V. 8. 1133a.

²⁹⁰ ARISZTOTELÉSZ (1997) i. m. 163. V. 8. 1133b.

²⁹¹ Uo.

vashatjuk nála, hogy „mindennek meg legyen állapítva az értéke, mert így mindig lesz csere, s ennek folytán közösség”.²⁹² A pénz tehát mint „mértékegység, egyenlőséget teremt azáltal, hogy mindent összemérhetővé tesz; mert sem a közösség nem jöhetne létre, ha nem volna csere, sem a csere, ha nem volna egyenlőség, sem az egyenlőség, ha nem volna összemérés.”²⁹³ A dolgok összemérése értékük alapján, az egyenlőség a felek között, a viszonyosság feltételezte kiegyenlítés és a közösségiség tehát egymást feltételezik, és egymást feltételezően vannak jelen. A kérdés mármost az, hogy a középre irányuló arisztotelészi igazságosság miként viszonyul a pénz ezen összemérhetőséget, s ezáltal a cserében való egyenlőséget, illetve kölcsönösséget és végül közösséget biztosító közvetett, de mégis fontos szerepéhez? Arisztotelész ezen a helyen úgy fogalmazza meg az igazságosságot, mint azon erényt, amellyel rendelkező ember szabad akaratából „igazságos dolgot cselekszik, s a javak elosztásában – akár önmagáról van szó mással szemben, akár másvalakiről egy harmadikkal szemben – nem úgy jár el, hogy választásra érdemes dolgokból többet juttat magának, embertársainak meg kevesebbet, a rosszból pedig fordítva, hanem úgy, hogy az arányosság szerinti egyenlőséget veszi figyelembe; s ugyanígy jár el akkor is, ha másvalakiről van szó egy harmadikkal szemben”.²⁹⁴ Az igazságtalanság pedig ezzel ellentétesen „az igazságtalan dologra irányul”, ami nem egyéb, mint a „haszon és a kár dolgában való túlzás, illetve hiányosság, ellentétben az arányossággal”.²⁹⁵ Látható tehát, hogy e helyen Arisztotelész – talán meglepő módon – nem a személyközi kölcsönös igazságosságot, hanem a közösségit, s talán az osztót is tárgyalja. S mivel a pénz szerepe kapcsán értekezik ily módon az igazságosságról, ezért talán gondolhatjuk azt is, hogy a pénz nem csupán a személyközi (csere) igazságosság fontos eszköze, hanem legalább ennyire, sőt talán még inkább az egész közösségé. Ilyen kontextusban válik valóban jelentőssé az, amit a *Politikában* az uzsoráról ír, mégpedig talán emocionálisan is elkötelezetten – amely attitűd egyébként nem annyira illik az általában képviselt stílusához. Talán annyit sommásan már megállapíthatunk Arisztotelész nyomán, hogy a pénzzel igazságtalanul bánó személy magát a közösségiséget rombolja, amikor a személyköziséget, az egyenlőséget és a viszonyosságot (kiegyenlítést) sérti az igazságtalan pénzhasználattal. A pénz, bár egyezményes eszköz, mégis a *dolgok természetéhez* igazodik, és a személyek egyenlőségének, s ezáltal a kölcsönösség és a közösségiség egyik fontos biztosí-

²⁹² Uo.

²⁹³ ARISZTOTELÉSZ (1997) i. m. 163–164. V. 8. 1133b.

²⁹⁴ ARISZTOTELÉSZ (1997) i. m. 164–165. V. 9. 1134a.

²⁹⁵ ARISZTOTELÉSZ (1997) i. m. 165. V. 9. 1134a.

téka – a közösségi dimenzióra utal az, hogy a pénz szerepének tárgyalása után az igazságos elosztás nyomán „embertársakról” ír. Ha pedig a pénzt elszakítják ettől a funkciójától – gondolhatjuk tovább –, akkor az ilyen pénzhasználat közösségrombolóvá válhat. Ez az a politikai filozófiai mozzanat, amit Arisztotelész *Politikája* közvetetten kiemel. A pénz a cserekereskedelmet szolgálja, de szembe is fordítható lényegi természetével, s ez utóbbi esetben *természetellenessé* válik. Bár a pénz *egyezményes*, s így, ha tetszik, „mesterséges” eszköz, mégis lényegi funkciója – mint láthattuk – a közösségiséghez tartozik. Ha pedig ezzel szembe fordítják, akkor közösségellenességében „természetellenessé” lesz. Mikor történik ez meg? Miben áll a cserekereskedelem önmaga ellentétévé fordulásának veszélye, ami a helytelen pénzhasználat következménye? Arisztotelész az uzsorában jelöli meg ezt a jelenséget. De mi is ez az uzsora az ő láttatásában? Az árucserre joggal kárhóztatandó, ha visszajára fordul, s ekkor írja azt – leíró, „szociológiai” értelemben –, hogy az emberek „gyűlölik az uzsorásságot, mert az magából a pénzből szerzi a vagyont, s a pénzt nem arra használja, amire az eredetileg rendeltetett”.²⁹⁶ A pénz ugyanis – mint láttuk – a cserekereskedés céljaira lett rendelve, míg az uzsora „öt magát szaporítja” – írja Arisztotelész.²⁹⁷ Innen is ered az uzsora görög megnevezése, „ami azt jelenti, hogy »magzat«, a megszületett kicsinyek rendesen ugyanis hasonlítanak az őket létrehozó lényekhez, márpedig az uzsora mi egyéb, mint mikor a pénz megfiadzik”.²⁹⁸ Ekkor mondja ki ítéletét Arisztotelész az uzsoráról: „Valóban elmondhatjuk, hogy ez a gazdálkodási mód valamennyi közt a legtermészetellenesebb”.²⁹⁹ Tehát létező gazdálkodási módnak írja le, miközben a „legtermészetellenesebb”-nek nevezi. Ez ugyanis az egyezménnyel létrehozott pénz teljességgel „természetellenes” használata, mind eredeti, mind lényegi célját tekintve. Összességében azt mondhatjuk, hogy úgy tűnik, Arisztotelész igazságtalannak, a dolgok természetéhez nem illőnek tartja az uzsorát, továbbá a felek egyenlőségét, specifikusabban a kiegyenlítést igénylő viszonyosságukat sértőnek és így végső soron közösségrombolónak ítéli – ezekről olvashatunk a *Politika* című művében. A pénzhasználatnak és a pénznek tehát a lényegi rendeltetése szerint az emberi viszonyok és a dolgok természetéhez kell idomulnia, márpedig az uzsora éppen ennek az ellenkezője, vagyis a dolgok, azaz az árucserreviszonyok természetétől idegen és az emberi kapcsolatokat, azok igazságosságát roncsolja.

²⁹⁶ ARISZTOTELÉSZ: *Politika*. 2. kiad. Budapest, Gondolat, (é.n.) 25–26. I, 10. 1258b.

²⁹⁷ ARISZTOTELÉSZ (é.n.) i. m. 26. I, 10. 1258b.

²⁹⁸ Uo.

²⁹⁹ Uo.

3. Aquinói Szent Tamás jog- és morálfilozófiai elmélete az uszoráról

Szent Tamás az uszorát két helyen tárgyalja behatóbban: egyrészt a *Summa Theologicájában*,³⁰⁰ másrészt egy vitatottan neki tulajdonított, külön ennek a témának szánt kisebb műben.³⁰¹ Megközelítésünk a következő: először a *Summa Theologicában* kifejtett egyes gondolatait ismertetjük alaposabban, némely közbevetett elemzéssel társítva azt, majd a tanítását egészében összegezzük, értékeljük egyes neotomisták véleményével kiegészítve, kontrasztolva azt.

Tamás módszere köztudomásúlag dialektikus-skolasztikus,³⁰² azaz érveket és ellenérveket ütköztető és ekképp cáfolva bizonyító érvelés. Egy látszólag igaz állításból és az azt alátámasztó érvek előadásából indul ki, majd egy másik, ezzel ellentétes állítást hoz, majd azt bizonyítja, s ennek fényében cáfolja a korábban bemutatott, látszólag igaz érveket. Az uszorát bíráló érveit is e módszerrel adja elő.

Mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy Szent Tamás nem tesz különbséget kölcsön és uszora között. Leginkább a kölcsönszerződés esetében vizsgálja az uszorát (kamatot), de amint azt majd látni fogjuk, a más valaki kárára realizált jogtalan gyarapodást egynémely más egyéb szerződésben, jogügyletben is röviden érinti.

A fő állítása az, hogy kölcsönadott pénzért uszorát kikötni önmagában igazságtalan, mivel ez *nem létező dolog* eladása, ami nyilvánvalóan méltánytalan *egyenlőtlenséghez* vezet, márpedig ez ellentétes az igazságossággal.³⁰³ Hogy ezt nyilvánvalóvá tegyük, írja, elég figyelembe venni azt, hogy vannak dolgok, amelyek használata azok elfogyasztásában áll (amiképpen elfogyasztjuk a bort, amikor ivásra felhasználjuk, és a búzát is, amikor étkezésre használjuk). Ilyen *elhasználható* dolgokban a *dolgok használatát* nem lehet maguktól a dolgoktól elkülöníteni, s ahol átruházzák a dolog használatát, ott magát a dolgot is átruházzák. Épp ezért ilyen dolgok kölcsönadása, azok tulajdonjogának átruházá-

³⁰⁰ AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologica*. II–II., q. LXXVIII.

³⁰¹ Jobbára „Opusculum de usuris”-ként ismert, s az „Opera aliqua false adscripta” kategóriába sorolt műről van szó. Hivatkozása így fog történni: Aegidius de Lessinia, *De usuris in communi*. Mi nem fogunk e műre támaszkodni elemzésünkben, csak abban az esetben, ha az adott szerző kifejezetten hivatkozik rá. Lásd még: *Consilium de usura – Rescripta*, („Opera dubia authenticitate” kategóriába sorolt mű).

³⁰² A glosszátorok dialektikus érveléséhez lásd FRIVALDSZKY JÁNOS: A glosszátorok és a kommentátorok jogászai érvelése. In: FRIVALDSZKY JÁNOS (szerk.): *A jogi gondolkodás mérföldkövei – a kezdetektől a XIX. század végéig*. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 61–95.

³⁰³ AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II., q. LXXVIII. a. 1.

sát is jelentik. Így ha valaki bort annak használatától elkülönítve akarna eladni, akkor ugyanazon dolgot *kétszer* akarná eladni, vagy máskülönben azt akarná eladni, ami *nem létezik*. Ezzel egyértelműen bünt követne el az igazságosság ellen. Az igazságosság ugyanis Szent Tamás szerint a személyközi viszonyokra vonatkozó erény, amely tettekben nyilvánul meg és magára az igazságos, azaz a *jogos dologra* irányul. Ugyanígy igazságtalanságot követ el az is, aki bort vagy búzát kölcsönöz és kétszeres fizetést kér, azaz egyszer a dolog visszaadását ugyanolyan mértékben, utána pedig még a használat árát is, amelyet uzsorának hívnak.³⁰⁴ Aztán vannak olyan dolgok is, amelyek használata nem az elhasználással történik: így például egy ház használata, az abban való lakást jelenti, s nem annak lerombolását. Ezért ezen dolgok esetében mindkettő átruházható. Például valaki átruházhatja a háza tulajdonjogát, miközben fenntartja saját magának egy időre annak használatát. Vagy fordítva, átengedheti a használatát, miközben fenntartja magának a tulajdonjogát. Ilyen értelemben jogszerűen számíthat fel bért a háza használatának átengedéséért és emellett viszakövetelheti a házat attól a személytől, akinek annak használatát átengedte. Ez történik a ház bérbeadásánál és bérbevételénél. Mármost a pénz, írja Szent Tamás Arisztotelészre hivatkozva, főleg a *cseré* céljából lett kitalálva.³⁰⁵ Éppen ezért a voltaképpeni és fő célja a pénznek annak cserében történő elhasználása vagy elidegenítése. Ezért a *természete* folytán *jogtalan* díjat kérni a *kölcsönadott pénz használatáért*, amely díjat uzsorának (kamatnak) hívnak – írja.³⁰⁶ Következésképpen magát a *díjért felszámított pénzkölcsönt* is jogtalanak tekintti Szent Tamás, nem téve különbséget a pénzért kölcsönzött pénz, vagyis a

³⁰⁴ Uo.

³⁰⁵ Uo.

³⁰⁶ „Kamatot szedni magában véve igazságtalan, mert itt olyasmi kerül áruba, ami nincs. Ennélfogva itt nyilván egyenlőtlenség támad, s ez ellenére jár az igazságosságnak. Hogy ezt jól megértsük, észbe kell vennünk, hogy bizonyos dolgoknál a használat annyi mint elhasználás; például a bort elhasználjuk, midőn ivásra használjuk, a gabonát, mikor ételre használjuk. Ezeknél tehát nincs annak helye, hogy külön számbavegyük a dolgot és külön a használatot. Ha valakinek itt átengedjük a használatot, ezzel már átengedtük magát a dolgot is. Az efféleképpen a használattal együtt átadjuk a tulajdonjogot is. Ha tehát valaki külön akarja eladni a bort és még külön ennek használatát, ugyanazt a dolgot kétszer adná el, vagy ami egyre megy: eladna olyat, ami nincs.. Ez pedig nyilván igazságtalanság. Hasonlóképpen igazságtalanságot követ el, aki kétféle kártalanítást követel, mikor bort vagy gabonát ad kölcsön: hasonló tárgy visszaadását és a használat díját, amit kamatnak nevezünk. [...] Már most Aristoteles (Eth. V5; Pol. I 5. 6.) azt tanítja: A pénz azért találták ki az emberek, hogy csereszköz legyen. Tehát sajátos és főhasználat az elhasználás vagyis kiadása csereszközként. Ezért magábanvéve tilos a kölcsönadott pénzért bért szedni, ami a kamat nevét viseli; aki tehát kamat fejében pénzt kapott, tartozik azt visszafizetni, mint minden más igazságtalanul szerzett vagyont.” AQUINÓI SZENT TAMÁS: *Summa Theologica*. II–II, 78, 1, In: SCHÜTZ Antal: *Aquinói Szent Tamás szemelvényekben*. Budapest, Szent István Társulat, ²1943. 246–248.

kamatra vett pénzkölcsön és az uzsora között. Nem csak az aránytalanul nagy kamatért adott pénzkölcsönzést, hanem minden díjért, kamatért történő pénzkölcsönt jogtalannak tartott, ami ellentétes a *pénz lényegi természetével*, amire az rendeltetett. Amiként – írja – az ember tartozik visszaadni minden jogtalanul kapott, ebül szerzett javat, ugyanígy vissza kell térítenie azt a pénzt, amit uzoraként szerzett.³⁰⁷ A Szent Tamás-i értelemben vett uzsora szerinte ellentétes a pénz, s így a pénzkölcsönzés jogviszonyának természetével, jellegével is, ahogy az majd elemzésre kerül.

Az uzsora továbbá *bűn* is, mert az gonosz dolog, érvel a Biblia alapján Szent Tamás, mely érvelésre most alaposabban nem térünk ki, mert inkább morálteológiai-bibliai, illetve morálfilozófiai érvelés, s nem közvetlenebbül természetjogi természetű. Az érvelés lényege az, hogy a zsidóknak a hit-testvéreikkel, azaz a zsidókkal szemben nem volt megengedett kamatra („uzsorára”) kikötött üzletet kötni. Az idegenekkel viszont megengedett volt számukra ilyet kötni, azonban azt az Írás nem mint jogos dolgot, hanem csak mint kisebb rosszat engedte meg. Mindebből az következik – érvel Szent Tamás –, hogy mivel különösen az Újszövetség jegyében mindenkit felebarátnak és testvérnek kell kezelni, minthogy az Evangélium mindenkire szól, így általánosan tiltott és egyszerűen bűn számba megy az uzsora-szerződés, illetve a kamatra kikötött pénzkölcsön.³⁰⁸ Ezért is, minden megszorítás nélkül írja már a Zsoltár is – mutat rá Szent Tamás –, hogy az igaz ember „pénzét nem adja kamatra”,³⁰⁹ illetve olvassuk a Bibliában Ezekielnél – nyomatékosítja szintén Tamás – az igaz férfiről, aki jog és igazság szerint jár el, többek között azt, hogy „nem kölcsönöz kamatra és nem fogad el ráadást”.³¹⁰ Mindezt úgy foglалhatjuk össze tehát, hogy az igazságos ember a testvéreinek nem ad kölcsönre és nem fogad el többet, mint amennyit adott, márpedig mindenki az ő testvére, ezért *senkitől* sem szabad kamatot, s uzsorát szednie, azt kikötnie, vagy elfogadnia, mert ez bűn a másik emberrel, s végső soron Istennel szemben.

Az ember alkotta törvény – érvel Szent Tamás az uzsora (kamat) létével, törvény általi megengedettségével kapcsolatban – bizonyos vétkeket büntetlenül hagy, az emberi viszonyok, s maguk az emberek tökéletlen állapota, volta miatt, minthogy számos előny akadályoztatva lenne, s így – tehetjük hozzá – számos

³⁰⁷ AQUINÓI: *Summa Theologica*. i. m. II-II., q. LXXVIII. a. 1.

³⁰⁸ Uo.

³⁰⁹ *Ó- és Újszövetségi Szentírás, a Neovulgáta alapján*. Budapest, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2000. 558. o., 5. Zsoltár 5. Szent Tamás ugyanezen szöveghelyre hivatkozik 14,5 számozással.

³¹⁰ Ezekiel 18,8.

előnytől lennének megfosztva az emberek, ha minden vétek szigorúan tiltva és büntetve lenne. Mindezekért az ember alkotta törvények megengedik az uzso-rát, nem mintha azt az igazságossággal egyező dolgoknak tekintenék, hanem hogy sokak előnyét ne akadályozzák – olvassuk Tamásnál.³¹¹ Ily módon a polgá-ri jogban azt olvashatjuk – írja –, hogy a használattal elfogyasztható (elhasznál-ható) dolgok esetében nem lehetséges haszonélvezet sem a természetjog, sem a polgári jog szerint, majd arra utal Tamás a római polgári jog tekintetében, hogy a Szenátus nem engedte meg ezen dolgok haszonélvezetét, hiszen azt nem is te-hetette meg, ezért egy kvázi-haszonélvezetet³¹² hozott létre, nevezetesen az uzso-rát. Szent Tamás ezt követően a Filozófusra, azaz Arisztotelészre utalva idézi őt: eszerint Arisztotelész a *természetes értelmet* követve állította, hogy az uzso-rával való pénzteremtés a *legtermészetellenesebb*.³¹³

Az ember nem mindig köteles kölcsönözni, írja Tamás, ezért az a *tanácsok* között foglal helyet.³¹⁴ (A pénzkölcsönzés ebben a koncepcióban voltaképpen a szeretet aktusa a szűkölködő felé, tehetjük hozzá.) De a parancsok között van az, hogy aki kölcsönzött, az ne nyereszkedjen belőle. Így aki nem köteles köl-csönt adni, az elfogadhatja annak visszafizetését, megtérítését, amit ő maga adott, de annál többet nem követelhet. Pontosán *ugyanannyi* jár neki, mint amennyit ő maga adott kölcsön, vagyis ugyanannyi kerül *visszaadásra*, amennyit ő maga is adott. Ez ugyanis a *kölcsönös igazságosság* követelménye, ami megköveteli a jogviszonyban az összemért dolgok egyenlőségét, illetve igény-li azok azonosságát.³¹⁵ A visszatérítés a „kölcsönös igazságosság actusa”, írja

³¹¹ AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II., q. LXXVIII. a. 1.

³¹² „Mivel a haszonélvező (*usufructuarius*) joga az állagot nem érintheti, a haszonélvezet tárgya csak olyan dolog lehet, amely a használat által nem semmisül meg (elhasználhatatlan dolog). Ennek ellenére egy császárkori *senatus consultum* (Ulp. D. 7, 5, 1) törvényesítette a gyakorlatot, amely szerint egyszeri használattal felemészthető dolgokon (*res consumptibiles*) is lehetett haszonélvezetet alapítani. A források ezt az alakzatot néha *quasi usufructus*nak is nevezik (I. 2, 4, 2).” FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és intéstitúciói*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996. 354. Lásd még uo. a 2. lábjegyzetet.

³¹³ „Az emberi törvények elnéznek bizonyos bűnöket az emberi tökéletlenségekre való tekintet-tel. Sok üdvös dologtól esnék el a köz, ha minden bűn szigorú büntetést vonna magára. Ezért a polgári törvény megengedi a kamatot, nem mintha azt gondolná, hogy az igazságos, hanem hogy ne vessen akadékot sokak javának (Corp. Iur. Const. 2. tit. 4) [...] Aristoteles is a józan ész világánál (a Politika I. könyvében, kevéssel a közepe előtt) azt mondja, hogy »a kamat útján való pénzszerzés sehogyan sincs a természet szerint.«” AQUINÓI: *Summa Theologiae*. II–II, 78, 1, i. m. 248.

³¹⁴ AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II., q. LXXVIII. a. 1.

³¹⁵ „[...] aki nem tartozik kölcsönadni, jóvátételt igényelhet azért, amit nem tartozik megtenni; de többet nem. Nos, az igazságosságnak teljesen elég van téve, ha visszakap annyit, amennyit köl-csönadott. Ha tehát ráadást követel a kölcsönadott jószág használatáért, mikor annak használata

Tamás, „amikor valakinek a tulajdonát más valaki birtokolja, akár a beleegyezésével, mint a kölcsön vagy letét esetében, akár akarata ellenére, mint a rablás vagy lopás következtében”.³¹⁶ A ‘visszaadás’ terminus a tamási jog- és igazságosság-filozófia egyik legfontosabb kulcskategóriája. Szent Tamás ugyanis a *restitutio*ban látja a *iustitia commutativa* megvalósulását. Szerinte a *restitutio* nem más, mint, hogy valakit ismét visszahelyezünk annak birtokába, tulajdonába, ami az övé. Ennek értelmében minden tartozás, vagyis *debitum* megadását ‘helyreállítás’-nak lehet nevezni.³¹⁷ Ennek alapja mindig egy jogviszony, amely jogosultságokat és köteleességeket hordoz, s amelyben ily módon vannak jogosultak és kötelezettek. Ha viszont az adott jogviszonyban vannak adós-jogosulti pozíciók, és ennek megfelelő jogosultságok és köteleességek, akkor az igazságosság azt követeli, hogy mindenki kapja meg az őt jogosan megilletőt, illetőleg mindenki adja meg a Másiknak az őt így megilletőt. Ezt kell tehát tenni az igazságosság mint erény aktusával: megadni a Másiknak azt, amire joga van, de aminek még *nincs* birtokában.³¹⁸ Az igazságosság aktusával annak birtokába (joggyakorlásába, stb.) juttatom a másik felet, ami őt jog szerint megilleti, de mégsem rendelkezik még vele. A károkozaskor még inkább érződik a felek között létrejött (relatív szerkezetű) jogviszonyban a megbillent egyensúly helyreállításának az igénye. A helyreállítás tehát a *iustitia commutativa* egyik központi eleme, amelyben a legtisztább a két ember „ad alterum”-ként, teljesen különállóként, Másik-ként való közvetlen megjelenése. A felek *egyenrangúsága* is itt, a kommutatív igazságosságban a legnyilvánvalóbb, hiszen, ahogy Aquinói Szent Tamás is mondja, maga az igazságosság is csak egyenrangúak között értelmezhető. Tamás szerint a csere-igazságosság azt jelenti, hogy megadjuk a Másiknak azt, ami őt illeti, sem többet, sem kevesebbet. A *debitum* megadása olyasvalakinek történik, akit tőlünk különbözőnek, esetleg ellenérdekeltnek ismerünk, de mégis *elismerjük* őt, és megadjuk neki a *járandóságát*: ez a *iustitia commutativa* objektív igazságossága, amely a másik embernek és jogának teljes elismerésén alapul. De mi is ez a ‘*debitum*’, amit meg kell adni a változó jogi viszonyokban a kölcsönös igazságosság jegyében? Egyáltalán: mi a jog és az igaz-

nem más mint elhasználása, olyannak az árát követeli, ami nincs, és követelése jogtalan.” AQUINÓI: *Summa Theologiae*. II-II, 78, 1, In: SCHÜTZ i. m. 250.

³¹⁶ AQUINÓI: *Summa Theologiae*. II-II, q. LXII, A visszatérítésről. 1. 3. In: AQUINÓI (2011) i. m. 244.

³¹⁷ Ld. a *iustitia commutativához* kötődően a ‘restitutio’ Szent Tamás-i fogalmát: Josef PIEPER: *La giustizia*. Brescia–Milano, Morcelliana, 2000. 79–86. Vö. AQUINÓI: *Summa Theologiae*. II-II, q. LXII, „A visszatérítésről – nyolc szakaszban”. In: AQUINÓI (2011) i. m. 243. skk.

³¹⁸ PIEPER i. m. 83–84.

ságosság viszonya? Mit kell megadni, megtéríteni, „helyreállítani” és milyen mérce szerint? Azzal kell kezdenünk, hogy a „jog” Szent Tamásnál mindenekelőtt nem a modern értelemben vett *alanyi jogosultság*, hanem ‘*id quod iustum est*’, ami nem más, mint a *jogos rész*, maga az *igazságos dolog*,³¹⁹ azon dolgok tehát, amelyek a szóban forgó alanyokat az *objektív igazságosság* szerint jogosan megilletik. Ezek azon javak tehát, amelyek a feleket (az adott jogviszonyban) a természeti rend szerint helyesen és pontosan megilletik. Ennek a rendnek a pozitív jog rendszere csak kibontása és kiegészítése. Az ezen objektív rendből fakadó „jussok” miatt, amelyeknek reális, létező, valós alapja van, beszélhetünk jogi *realizmusról*,³²⁰ vagy a jog *dologiságáról*, azaz *dolog-központúságról* (*reicentrismo*), vagy éppen – képiesen szólva – a jog megragadható valóságosságáról, „test-szerűségéről” (*corporeità giuridica*)³²¹ a tamási tan esetében.³²² Szent Tamás felfogásában a jog valósága tehát mindig egy *dolog*, pontosabban a *dolgok természete* körül forog³²³ – a dolgok egymással (kommutatív igazságosság), illetőleg dolgok és személyek egymással (osztó igazságosság) való összemérése körül az igazságossági viszonyokban³²⁴ –, s nem pedig a jogalkotói *akarat* által alkotott norma körül. A jog mindig egy *önmagában igazságos dolgot* jelent. Ezen természetes igazságossági rend, s az ebből fakadó, önmagukban, objektív értelemben vett igazságos dolgok a jog forrásai. Ez a mindenkori Másikat megillető jog alapja, s nem pedig az egyén *énje*, amely szerzési vagy birtoklási képességében az egyén *hatalmát* fejezi ki, de nem is a jogalkotó törvényekben kifejezésre juttatott társadalomalakító gondolata vagy *akarata* a jog alapja. Mindez Szent Tamás metafizikájában is visszaköszön, ugyanis azt sem az *énre*, az *akaratra* vagy a *gondolatra* építette, hanem magára a *létezőre*.³²⁵ Így

³¹⁹ Javier HERVADA: *Introduzione critica al diritto naturale*. Milano, Giuffrè, 1990. 30.

³²⁰ Reginaldo M. PIZZORNI: *Il fondamento etico-religioso del diritto secondo San Tommaso D’Aquino*. Milano, Massimo, 1989. 75. Vö. Ottavio De BERTOLIS: *L’Ellisse giuridica*. Un percorso nella filosofia del diritto tra classico e moderno. [Biblioteca di *Lex Naturalis*, 8.] CEDAM, 2011. 40.

³²¹ Giovanni AMBROSETTI: *Diritto naturale cristiano*. Roma, Editrice Studium, 1970. 127.

³²² Ottavio De BERTOLIS: *Il diritto in San Tommaso D’Aquino*. Un’indagine filosofica. Torino, Giappichelli, 2000. 34.

³²³ Bertolis e tekintetben Paolo Grossi immáron teljes joggal klasszikusnak minősülő művét hivatkozta meg, rámutatván arra, hogy az egész középkorban a dolgok rendjére alázatosan figyelő szemlélet jellemezte a jogi gondolkodásmódot: Paolo GROSSI: *L’Ordine giuridico medievale*. Roma–Bari, Laterza, 1995.

³²⁴ HERVADA i. m. 83–84.

³²⁵ Ottavio De Bertolis hivatkozik Granerisre: DE BERTOLIS (2000) i. m. 34., a hivatkozott szöveg helyén: Giuseppe GRANERIS: *L’amoralità del diritto di fronte alla dottrina di San Tommaso*. *Rivista di Filosofia Neoscolastica*, XXXII. 1940. II–III.142.

semmiképpen sem a jogiság forrásától eloldott jogalkotói szabad önkény produktumaként megjelenő pozitív *törvény*, pusztán a *hatalom* által való alkotottságában a jog, de nem is a jogigényként bejelentett egyéni *szubjektív vágyak*. A jog az igazságosságnak, és nem pedig a jogalkotó önkénynek vagy az egyéni (szerzési, birtoklási) képességeknek vagy hatalomnak a tárgya. Jogos az, ami igazságos, ami a Másikat pontosan megillető rész, amit a jogosult egy alapul fekvő természetes rend, s az azt közelebről meghatározó pozitív jog (törvény, szerződés, egyezmény, stb.) alapján jog szerint élvezhet. Ez az ő járandósága, amit neki meg kell adni. A pozitív jog tehát csak a természetes igazságossági rend kifejezője és kiegészítője. A természeti törvénynek, vagyis az objektív igazságossági rendnek megfelelő pozitív jog tehát azt írja elő a mindenkori Másik jussaként, ami az adott jogviszony(ok)ban az övé, pontosabban, ami őt a (természet)jog szerint valóban megilleti. Az *igazságosság erényének* gyakorlása által éppen ezt a jussot, a Másikat megilletőt juttatja aktusával az igazságos ember. A jog tehát elsősorban a *dolgok természetéhez* kötött, és az egyes jogi relációkban személyek és dolgok, illetve dolgok egymásközi egyenlőség és arányosság szerinti összemérését jelenti, amely által a *kiegyensúlyozott rendben* jog szerint helyesen mindenki az őt megilletőt kapja. Az *igazságosság* erényének a *tárgya* az így vett *jog (ius est obiectum iustitiae)*, vagyis maga az *igazságos dolog*,³²⁶ amelyet meg kell adni a Másiknak, minthogy az az övé, őt illeti. Mindenekelőtt létezik tehát a *dolgok objektív rendje*, amely az objektívált helyességet hordozza. A *helyes jogi értelem (recta ratio)* ehhez idomul,³²⁷ amikor a feleket illető jogost (jogos részt) kell megállapítani. Még egyszer ismételjük: az igazságosság aktusa az így vett jogos részt juttatja tettekkkel a jogosultnak. Nem a szubjektív igazságosság, még kevésbé az igazságosságként hirdetett egyéni vélemények, hanem az objektíve vett igazságos rend, a dolgok meghatározott rendje a jog alapja.

A visszatérítésben, annak kötelezettségében a *kölcsönös igazságosság* pedig megköveteli a *dolgok közötti egyenlőséget*.³²⁸ a kölcsönszerződésben a kölcsönadott pénzzel azonos mennyiségű és értékű pénzt kell visszaadni, visszatéríteni. Ez a válasz arra, hogy Tamás szerint egészen pontosan mi és mennyi térí-

³²⁶ AMBROSETTI i. m. 127. Az imént már hivatkozott Javier Hervada ezt a gondolatot, vagyis a jog és az igazságosság erényének relációját egész tanná fejlesztette ki: HERVADA i. m. Lásd különösen a munka első részében elvégzett teoretikus alapvetést.

³²⁷ Vö. AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II q. 58, a. 10.

³²⁸ „Így a visszatérítésben az igazságosság által megkövetelt egyenlőség a dolgok közötti viszonyban valósul meg, ami a kölcsönös igazságossághoz tartozik.” AQUINÓI: *Summa Theologiae*. II–II, q. LXII, 1. 3. In: AQUINÓI (2011) i. m. 244.

tendő vissza a kölcsönadónak. Azt írja, hogy ha valaki a használatával elhasználható dolog hasznélvezetéért többletet kérne, akkor egy *nem létező* dologért kérne térítési díjat, ami így – írja Szent Tamás – igazságtalan igény lenne. Csak arra jogosult tehát, amit kölcsön adott, s így *pontosan ugyanannyit* kell neki visszatéríteni jog szerint, sem többet, sem kevesebbet. Ez a „jogos dolog”, ami őt megilleti – derül ki Tamás tanításából –, s amit így a kölcsön adójának meg kell adni, ellenben a kölcsönadott pénz „átengedett hasznélvezetéért” nem jár neki díj. Az ő nézőpontjából a pénz tehát nem produktív jószág, aminek használatáért („hasznélvezetéért”) külön díjat kellene kamatként megfizetni. Minden ilyen díj, azaz a kölcsönkamattal jogtalan uzsora, ami nem jár, nem járandóság (*debitum*), s nem is adandó meg az a jog és így a kölcsönös igazságosság szerint, ahol ez utóbbi tehát a jog szerint megadandó *debitumra* mint megadandó ‘jogos dolog’-ra irányul, vonatkozik erényként.

Az egyik ellenvetésre adott válaszában kifejti, hogy vannak olyan dolgok, amelyek látszólag hasonlítanak a pénzhez, s mégis más a természetük. Az ezüst étkészlet fő használati jellege nem annak elhasználása, így jogszerűen el lehet adni annak a használatát, fenntartva mindeközben annak tulajdonjogát.³²⁹ Ezzel szemben az ezüstpénzek fő használati módja, azok vásárlás általi „elhasználata”, amiért is nem jogos a kölcsönbe adott pénz használatának eladása, miközben annak visszaszolgáltatását is igénylik. Meg kell azonban jegyezni – írja –, hogy az ezüst étkészlet is rendelkezhet másodlagos funkcióként a pénz cserefunkciójával. Ekkor nem jogszerű eladni annak használatát. Hasonlóképpen lehetséges az ezüstpénz másodlagos használata is, például amikor összehasonlítóképpen megmutatható mintapéldányként kölcsönzik vagy zálog helyettesítésére biztosítékul adják át. A pénz ezen használata „eladható”.³³⁰

Tamás az uzsorára (kamataadásra) kényszerülő szorult, adott esetben kiszolgáltatott helyzetét és ezáltal pedig az uzsorának és az uzsorásnak ezen szorult helyzetet kihasználó jellegét is világosan látja. Azt írja ugyanis, hogy aki kamatot, illetőleg uzsorát fizet, az nem teljesen önkéntesen teszi azt, hanem egyfajta *kényszerűségből*, hiszen *kénytelen* azt a pénzt kölcsön venni, amit a kölcsönadó nem akar kamattal, uzsora nélkül adni.³³¹

³²⁹ AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II., q. LXXVIII. a. 1. Gondoljunk például a Seuso-kincsként ismert étkészletre, amelyet nagy ünnepi alkalmakra akár kölcsön is adhattak.

³³⁰ Uo.

³³¹ Uo.

Tamás azokat a lehetséges eseteket is megvizsgálja, amikor azt kell eldönteni, hogy a kölcsönadott pénzért valami más egyéb előnyt lehet-e jogszerűen kérni?³³²

1. Úgy *tűnhet*, írja, hogy így áll a helyzet, hiszen mindenki jogszerűen gondoskodhat saját kártalanításáról. Márpedig, ha valaki pénzt kölcsönöz, akkor gyakran kárnak, veszteségnek teszi ki magát. Úgy tűnhet tehát, hogy jogszerűen kérhet, sőt követelhet a kölcsönzött pénzen túl egyfajta kompenzációt a felmerülő, bekövetkező kárra tekintettel.
2. Majd Arisztotelészre hivatkozik, aki azt írja egyik etikai tárgyú írásában, hogy becsületességből fakadó kötelezettség mindenki számára valahogy viszonzni azt, ha valaki neki egy szívességet tett. Márpedig ha valaki pénzt kölcsönöz annak, aki szükségét szenved, az voltaképpen egy szívességet tesz, amiért így az köszönetet igényelhet – szól az egyik érvelés. Aki tehát így kölcsönt kap, annak *természetes kötelezettsége*, hogy valamiképpen viszonzza, visszafizesse azt – folytatja az egyik lehetséges érvelést Tamás. Mármint nem jogtalan olyan kötelezettségre elköteleződni, amire a természeti törvény szerint kötelezettek vagyunk. Ezért – úgy tűnhet – nem is jogtalan, ha valaki másnak kölcsönözve a kölcsön feltételeként kompenzációt köt ki.
3. Annak kérdését is felveti, hogy szabad-e elfogadni felajánlást, szolgáltatásokat attól, akinek kölcsönöztek? Dicséretet és szolgáltatásokat jogszerűen elfogadhat a kölcsönadó a kölcsönvevőtől, de ily módon úgy tűnhet, hogy ugyanígy más ellentételezést, javadalmazást is.
4. A kölcsön és kölcsön közötti viszony látszatra azonosnak tűnik a felajánlás (ajándék) és felajánlás (ajándék) közötti viszonyal. Márpedig pénzfelajánlásért cserébe pénzfelajánlást elfogadni jogos dolog. Következésképpen olybá tűnhet, hogy a kölcsönadott pénzért jogos elfogadni a kölcsönt felvevő kölcsönért adott kompenzációját.
5. A tulajdonjogot átruházva jobban elidegeníti a pénzét a kölcsönt adó annál, mint aki pénzét kereskedőre vagy kézművesre bízta, márpedig a kereskedőre vagy a kézművesre bízott pénzből nyereséget szedni jogos dolog. Ily módon – úgy tűnhet – hasonlóképp jogos a kölcsön adott pénz után nyereséget szedni.
6. A kölcsön adott pénz nyomán lehet zálogot venni, amelynek használatát el is lehet adni, mint amikor például zálogba adnak egy földet vagy egy

³³² AQUINÓI: *Summa Theologica*. i. m. II–II., q. LXXVIII. a. 2.

lakóházat. Éppen így – úgy tűnhet, hogy – jogos pénznyereséget szedni a kölcsön adott pénz nyomán.

7. Szent Tamás felveti azt is, hogy olykor a kölcsön hatására, annak nyomán valaki drágábban ad el valamit vagy olcsóbban veszi meg a másik dolgát, vagy megemeli az árat a késedelmes fizetés miatt vagy lecsökkenti azt, mert készpénzben fizették azt meg. De mindezen esetekben nyilvánvalóan jelentkezik a pénzkölcsön kompenzációja. Mivel mindez nem tűnik egyértelműen jogtalannak, ezért jogosnak tűnhet elvárni, sőt igényelni a pénzkölcsön valamilyen kompenzációját.

Ezek elővezetése után tér rá Szent Tamás a fentiek ellenérveire, cáfolatára.³³³ Mindezeket a Szentírás tekintélyalapú érveivel kezdi, azt idézve, hogy az igaz ember – többek között – nem kölcsönöz sem uzsorára, sem kamatra.³³⁴ Majd ezután ennek érvényét bizonyítja be. Mindehhez a Filozófusra, azaz Arisztotelészre hivatkozva lát neki, aki szerint minden pénznek minősül, aminek értéke pénzben mérhető. Márpedig amiképpen az igazságosság ellen vétkezik mindaz, aki pénzkölcsön vagy más elfogyasztható dolgok után hallgatólagos vagy kifejezett megállapodás alapján pénzt szed – amint arról már volt szó –, ugyanígy hasonló bűnbe esik az is, aki hallgatólagos vagy kifejezett megállapodás alapján más, pénzben kifejezhető dolgokat szed. Ha viszont valaki anélkül kapja ezeket, hogy igényelné azt – tehát sem nem hallgatólagos, sem nem kifejezett kötelezettség nyomán, hanem csak, mint ingyenes ajándékot –, akkor nem vétkezik, hiszen a pénzkölcsön adása előtt is elfogadhatott ingyenes ajándékokat, márpedig az, hogy kölcsönt adott, nem helyezi őt kedvezőtlenebb helyzetbe. Ugyancsak jogszerű pénzben nem mérhető vizontszolgáltatásokat igényelni, mint például a kölcsönt kapó jóindulatát és szeretetét, vagy más hasonló dolgokat.

Ezek után megvizsgálja Tamás a fent említett ellenvetéseket, tehát, hogy a kölcsönadott pénzért valami más egyéb előnyt lehetne-e esetleg jogszerűen kérni.³³⁵

Aki kölcsönt ad, az a kölcsönt felvevővel bűn elkövetése nélkül egyezségben megállapodhat kártalanításról annak nélkülözése miatt, ami a tulajdonában volt. Ez nem a használat eladása, hanem *kártalanítás*. Márpedig előfordulhat, hogy aki kölcsönt kap, az nagyobb kártól mentesül, mint amit a kölcsönadó szenved el a kölcsön által, így a kölcsönt felvevő más kárát saját előnyéből kompenzálja. Nem szabad viszont szerződésben kikötni azon kárért való kom-

³³³ Uo.

³³⁴ „[...] nem fogad el kamatot és ráadást [...]”. Ezekiel 18, 17. *Szentírás*. 927.

³³⁵ AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II., q. LXXVIII. a. 2.

penzációt, ami abból fakad, hogy a kölcsön adott pénzzel a kölcsön adója nem tud keresni. Ő ugyanis nem adhatja el jogszerűen azt, amije még nincs, s ami többféle módon még el is maradhat. Az *elmaradt haszonért* való kompenzációt tehát nem fogadja el Tamás, mivel az ellentétes a kölcsönös igazságossággal, de azért sem, mert a pénzt nem tekinti lényegénél fogva, önmagában produktív jószágnak, aminek a természete az lenne, hogy azzal mindenki, bárki mindenkor nagy bizonyossággal keresni tud(na). (Mint majd látni fogjuk, Viktor Cathrein árnyaltabb álláspontot foglal el Tamás valódi álláspontját illetően.)

Egy jótétemény kompenzálása kétféle módon történhet. Az egyik az igazságosságból fakadó kötelezettség révén, amire egy meghatározott szerződés miatt lehet kötelezett az illető. Ezen kötelezettség a kapott jótétemény nagyságától függ. Így aki pénzben vagy más elfogyasztható jószágban kapott kölcsönt, nem kötelezett többet visszaadni annál, mint amennyit kölcsönbe kapott. Ezért az igazságosság ellen hatna, ha többre lenne kötelezett a visszaszolgáltatás tekintetében. A másik eset az, amikor a kapott jótéteményt barátság által kötelezett ellentételezni. Ez esetben azon érzelem kerül inkább előtérbe, amivel a jótéteményt adták, s nem annyira maga a jótétemény nagysága. Ez a kötelezettség nem lehet civiljogi kötelezettség tárgya, hiszen az egyfajta kényszerűséget keletkeztet, s az így megszünteti a viszonzás spontaneitását.

Ha valaki a pénzkölcsön után hallgatólagos vagy kifejezett egyezségből fakadó kötelezettség nyomán vár vagy igényel szolgáltatásokban vagy szavakban megnyilvánuló kompenzációt, az olyan mintha egy kisebb ajándékot várna vagy igényelne, minthogy mindezek pénzben mérhetőek, ami nyilvánvaló a bérből élők tekintetében, akik szolgáltatásukat kezükkel vagy éppen szóban nyújtják. Ha viszont az imént említett szolgáltatásokat nem kötelezettségből nyújtják, hanem a jóindulat érzéséből fakadóan, amely pénzben nem mérhető, akkor jogszerű elfogadni, igényelni és várni azokat.

A pénzt nem lehet a kölcsönzött, és majd visszaszolgáltatandó pénz értékénél magasabb áron eladni. Ez esetben nem lehet mást igényelni vagy mást várni, mint pénzben nem mérhető jóindulatot, amelyből később spontán kölcsön jöhet létre. Egy későbbi kölcsönre vonatkozó kötelezettség támasztása azonban elfogadhatatlan, minthogy e kötelezettség is pénzben mérhető. Ily módon jogszerű kölcsönösen kölcsönt adni, viszont nem jogszerű arra kötelezni a kölcsönvevőt, hogy később ő maga is adjon majd kölcsönt.

Aki pénzt kölcsönöz, az átruházza a pénz tulajdonjogát a kölcsönvevőre, ezért az a saját kockázatára bírja azt és teljes egészében kötelezett majd azt visszafizetni. A kölcsönt adó tehát nem igényelhet ennél többet. Aki viszont pénzét kereskedőre vagy kézművesre bízva egyfajta társaságot létrehozván velük, nem

ruhazza át rájuk pénze tulajdonjogát, az az övé marad, amiért is az ő kockázata, hogy mire használja azt a kereskedő vagy a kézműves: az előbbi nyilván kereskedelemre, az utóbbi pedig valami előállítására. Imígyen jogosan igényelheti a pénzből származó haszon egy részét, mint olyasvalamit, ami őhozá tartozik.

Ha valaki a kapott pénzkölcsön fejében olyan zálogot ad, aminek használata pénzben mérhető, kifejezhető, a kölcsön adója a zálogtárgy visszaszolgáltatásakor be kell számítsa a használat díját a visszafizetendő kölcsönbe.³³⁶ Máskülönb, ha a kölcsönadott pénz visszafizetésén túl ráadásként igényelné a zálogtárgy ingyenes használatát, az olyan lenne, mintha pénzt szedne a kölcsönadott pénzért, ami uzsora; hacsak nem olyan dolgokról van szó, amelyeket barátok egymás között ellenszolgáltatás nélkül oda szoktak egymásnak kölcsön adni, mint például egy könyvet.

Ha valaki a vevőnek biztosított fizetési haladékra tekintettel az igazságosnál magasabb áron akarja eladni az áruját, akkor nyilvánvalóan uzsorásként cselekszik, mivel a fizetési haladék a kölcsön természetével bír, és amit az igazságos áron felül a fizetési haladékra tekintettel, azért cserébe igényel, az a kölcsön árának tekintendő, ezért az uzsorának, illetve kamatnak minősül. (Az adásvételi szerződésben Tamás szerint csakis a dolog értékét kifejező igazságos ár igényelhető, mert egyedül a jogos dolog az, ami a kiegyenlített, s így méltányos igazságosság szerint megadandó – ezt kívánja a kölcsönös igazságosság, ezt írja elő az ‘arany szabály’, de a közjó elve is.³³⁷) Ugyanígy, ha a vásárló az igazságos árnál alacsonyabb áron akarna árukat vásárolni azon oknál fogva, hogy az áru átvétele előtt fizetett, az uzsora bűnét követné el, hiszen ezen előrehozott fizetés a kölcsön jellegével bír, s az – igazságos árhoz képest történő – árcsökkenés ennek egyfajta kompenzációja, vagyis nem más, mint az előbb történő fizetés „ára”. Viszont megint más az a helyzet, amikor valamely eladó saját spontán

³³⁶ Vö. BUJALÓ Bernát: Az uzsora. Törvények és törekvések az uzsora ellen. In: WOLKENBERG Alajos (szerk.): *A Pázmány Péter-Tudományegyetem Hittudományi Kara Erkölcsstudományi (-Misszologiai) Szemináriumának Dolgozatai*. Budapest, 1931. 99–100.

³³⁷ „[...] »Amit akartok, hogy az emberek nektek cselekedjenek, ti is azt cselekedjétek nekik«. Ám senki sem akarja, hogy drágábban adjanak neki el egy dolgot, mint amennyit ér. Tehát nem is szabad másnak sem drágábban eladni. [...] Ám ami a közjóért keletkezett, annak nem szabad az egyiket inkább terhelnie, mint a másikat; hisz ezért a szerződéseket is teljesen az egyenlő jog és kötelesség követelménye szerint kell megkötni. Már most ami az emberek használatára forgalomba kerül, annak értékét az ára mutatja; ezért is találták ki a pénzt (Eth. V 5). Ha tehát az ár meghaladja a dolog értékét vagy fordítva a dolog értéke meghaladja az árat, sérelmet szenved az a kölcsönös egyetértés, melynek megőrzése az igazság feladata. Tehát magában véve bűnös és jogtalan egy dolgot drágábban adni vagy olcsóbban venni, mint amennyit ér...» A kulcsmondatot latinul is idéznénk: „Et ideo si vel pretium excedat quantitatem valoris rei, vel e converso res excedat pretium, tolletur iustitiae aequalitas.” AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II 77, 1. In: SCHÜTZ i. m. 244.

elhatározásából árcsökkenést ad az igazságos árhoz képest, hogy hamarabb jusson az áru árához – ez ugyanis nem uszora.

Ezután Szent Tamás megvizsgálja azt az esetkört, amikor az a kérdés vetődik fel, hogy mindent vissza kell-e fizetnie annak, aki az uszorából nyert pénzen szerez további hasznot?³³⁸

Az egyik lehetséges érvet a Dekretálisokból veszi Tamás, amely szerint (5, 19, 5.) azon javakat, amelyeket uszorás kamatok révén vásároltak, el kell adni, és az azokból befolyt árat vissza kell adni azoknak, akiktől a kamatot kicsikarták. Ugyanezen oknál fogva vissza kell adni mindazt, amit uszorából származó pénzen vettek. Mi most csak ezen érv ellenérvét vizsgáljuk meg. Az említett évrre azt hozza érvényében megvizsgálendő ellenérvként Tamás, hogy „mindenki jogszerűen megtarthatja a jogosan vásárolt javakat.” Márpedig az uszorából szerzett pénzen vásárolt javakat sokszor jogszerűen vásárolják, így tehát jogszerűen meg is tarthatják azokat. A bizonyítást a következőképpen eszközli Tamás: mint már kifejtésre került, vannak bizonyos elhasználható javak, amelyek használata a jog szerint nem enged meg haszonélvezetet. Ha tehát uszorával ilyenfajta dolgokat csikartak ki (pénz, búza, bor, stb.), a kölcsönadónak csak azt kell visszafizetnie a kölcsönvevőnek, amit tőle uszoraként, kamatként átvett, minthogy az azon javakkal történt vásárlások nem maguknak a dolgoknak a gyümölcsei, hanem az emberi munkálkodásának. Feltéve, hogy azon dolgok kölcsönadó által való megtartásával a másik fél (kölcsönvevő) valamely java elvesztésével nem károsodott meg, ha igen, akkor (a kölcsönadónak) meg kell térítenie a károkat.

Vannak azonban olyan dolgok is, amelyek használata nem az elhasználásban áll, mint például a ház, a telek, stb., s ezen dolgok lehetővé teszik a haszonélvezetet. Ha valaki uszorával más házát vagy telkét csikarta ki, nem csak a házat vagy a telket kell visszaszolgáltatnia, hanem az azokból származó gyümölcsöket is, minthogy más javainak gyümölcsei, s ezért a tulajdonosához (a kölcsönvevőhöz) tartoznak.

A fent említett ellenvetés elemzésekor Tamás arra mutat rá, hogy azon javak, amelyeket az uszorából szerzett pénzen vettek, nem a kölcsönvevőhöz tartoznak (aki az uszorát fizette), hanem ahhoz, aki azokat vette (később azt írja, hogy több joga van az uszorásnak az uszorás pénzből saját tevékenységével szerzett, vett javakhoz, mintsem magához az uszorás pénzhez). A kölcsönvevőnek azonban van bizonyos igénye ezen javakra, mint ahogy az uszorás más javaira is. Ezért a törvény nem azt írja elő, hogy ezek a javak annak juttassanak, aki

³³⁸ AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II., q. LXXVIII. a. 3.

az uszorát fizette, hiszen adott esetben többet érhetnek a kifizetett kamatoknál, hanem a törvény úgy rendelkezik, hogy kerüljenek eladásra, és hogy az uszorás szolgáltatassa vissza az így befolyó összeget a kölcsönvevőnek, természetesen az általa szedett uszora mértékéig.

Végezetül azt a kérdést teszi fel Tamás, hogy jogszerű-e uszorára adott pénzt kölcsön venni?³³⁹

Mivel ez inkább morálfilozófiai kérdéseket vet fel, így jobb csak azon aspektusokra szorítkoznunk, melyeknek természetjogi vonzata van, tehát a 'jogos dolog', illetve a jogviszonyt közelebről érintik. Az erkölcsfilozófiai kérdés az, hogy egy eleve bűnös ügyletben, azaz az uszorára adott pénzkölcsön ügyletében szabad-e kölcsönvevőként részt venni? Ez azért kérdés, mert az ügylet egyrészt önmagában igazságtalan, továbbá aki így ad kölcsönt, az az uszora bűnében vétkezik. Kérdés tehát, hogy vétkezik-e az, aki uszorára (kamatra) vesz fel kölcsönt?

Az érvelést azzal kezdi Tamás, hogy úgy tűnhet, hogy nem szabad uszorára (kamatra) adott pénzkölcsönt felvenni. Ugyanis nemcsak a bűn elkövetése, hanem a bűnnel való egyetértés is bűnös dolog – szól az egyik érv. Márpedig aki pénzkölcsönt vesz fel kamatra, az egyetért az uszorás bűnével és így alkalmat ad neki a bűn elkövetésére. Következésképpen a kölcsönt kamatra (uszorára) felvevő is bűnt követ el. Továbbá semmilyen evilági előnyért nem szabad valaki másnak alkalmat adni a bűn elkövetésére, mert ez aktív skandalumnak, botrányokozásnak számít, ami pedig mindig bűn. Márpedig aki uszorástól kér kölcsönt, az annak alkalmat ad a bűn elkövetésére. Ily módon semmilyen evilági előnyre tekintettel sem menthető fel az, aki uszorástól vesz fel kölcsönt – legalábbis így tűnhet első megközelítésben.

Bizonyos esetekben nem kisebb szükség szorít arra, hogy pénzt helyezünk letétbe az uszorásnál, minthogy kölcsönözzünk tőle. Mármost teljességgel tilosnak (jogtalanak) látszik pénzt letétbe helyezni uszorásnál, amiképpen tilos kardot adni egy örültnek, rábizni egy szüzet egy bujára vagy éppen az ételt egy torkos emberre. Ugyanígy jogtalan az uszorástól kölcsönt felvenni – szólnak az egyik megközelítés érvei.

A fenti érvekkel ellentétben áll Arisztotelész azon állítása – írja Szent Tamás –, hogy aki igazságtalanságot szenved el, az nem vétkezik. Az uszorás viszont vétkezik, minthogy a kamattal igazságtalanságot követ el azzal szemben, aki nek kölcsönöz. Ellenben aki uszorára vesz fel kölcsönt, az nem vétkezik.

A bizonyítást a következőképpen végzi el az előbb hozott érv védelmében. Bár semmiképpen sem szabad másvalakit bűnbe vinni, mégis jogos másvala-

³³⁹ AQUINÓ: *Summa Theologica*. i. m. II–II., q. LXXVIII. a. 4.

ki bűnét valamilyen jóra felhasználni. Senkit soha sem szabad tehát arra csábítani, hogy kamatra, uzsorára adjon kölcsönt, mindazonáltal kölcsönt felvenni uzsorára/kamatra attól, aki már kész erre és már gyakorolja is az uzorásságot, szabad, de csak valamilyen jó cél érdekében. Akkor tehát, ha mi magunk vagy másvalaki szüksége szenved. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy a rablók kezére jutott embernek is szabad javait felmutatnia, hogy elkerülje a halált.

Ezek előadása után tér rá Tamás a fent említett felvetések, érvek cáfolatára.

Aki uzsorára/kamatra vesz fel kölcsönt, az nem ért egyet az uzorás bűnével, hanem él vele kihasználván azt, és nem a kamatok szedésével, hanem csak a kölcsön adásával ért egyet, ami viszont jó dolog. Aki uzsorára vesz fel kölcsönt, az nem arra ad alkalmat az uzorásnak, hogy kamatot, uzorát szedjen, hanem hogy kölcsönt adjon. Ezzel szemben az uzorás, szíve gonoszsága miatt, ekkor arra talál alkalmat, hogy bünt kövessen el. A kölcsönvevő a skandalum elszennvedője, vagyis az ő oldalán „passzív botrány”-ról, s nem pedig aktivról beszélhetünk, s ezen passzív botrány miatt nem kell a kölcsönvevőnek elállnia a kérelmétől, ha kölcsönre szorul, minthogy ezen passzív skandalum nem gyengeségből vagy tudatlanságból, hanem a másik fél gonoszságából fakad.

Ha valaki uzorásra bízna a pénzét, akinek nem lenne más pénzeszköze arra, hogy uzorás tevékenységet folytasson, vagy rábízna azon szándékkal, hogy uzorásként keressen azzal, akkor a bűn eszközét szolgáltatná neki, ezért így ő maga is bűnrészes, cinkos lenne. Ha viszont valaki, nagyobb biztonság végett, saját pénzét uzorásra bízta, akinek más eszköze is van arra, hogy uzorás tevékenységét folytassa, akkor nem vétkezik, hanem egy bűnöst használ jó célra.

4. A kamat és az uzsora egyes neotomisták természetjogi nézőpontjából

Az egyik magyar katolikus természetjogász teológus – a múlt század harmincas évek elején publikált írásának – megfogalmazásában az „uzsora más szükségének vagy bizonyos irányú akarati lekötöttségének kihasználásával jogi formák között (szerződések) kicsikart igazságtalan haszon”.³⁴⁰ Az uzsora igazságtalan értékgyarapodás, amelyet valaminek a használata által szerez meg az ember,³⁴¹ amely valamilyen idegen jó, javak igazságtalan eltulajdonítása révén tör-

³⁴⁰ BUJALÓ i. m. 101.

³⁴¹ BUJALÓ i. m. 99.

ténik³⁴² szerződéses viszonyokban,³⁴³ s amely – mint láttuk – „másnak szükségén, vagy bizonyos irányú akarati lekötöttségén alapul.”³⁴⁴ A Szent Tamásra lényegi állításaiban helyeslően sokat hivatkozó szerző úgy véli, hogy az uzsora nem csak a kölcsönök esetén valósulhat meg, hanem minden szerződés esetén, de ott a legnyilvánvalóbb annak igazságtalansága és ott is a leggyakoribb az előfordulása. Valóban, maga Szent Tamás is állítja egy – megkérdőjelezhetően – neki tulajdonított műben, hogy az uzsora lappangó módon a kölcsönszerződéseken kívül megjelenik más szerződéstípusokban is.³⁴⁵ Az „uzsora mindaz, ami igazságos cím nélkül (*sine justo titulo*) a tőkéhez járul, akár kölcsön, – akár más szerződésnél” – hivatkozva Bujaló, szándéka szerint, magát Szent Tamást idézve.³⁴⁶ Bujaló úgy fogalmaz, hogy a kölcsönszerződésekben a legkönnyebb felismerni az uzsorát, bár az más szerződéstípusokban is megjelenik. A lényegi elem a gyengébb kihasználása, ám „a szűkölködő szorult helyzete legkiáltóbban a kölcsönnél mutatkozik, mert az vesz kölcsönt, akinek szüksége van valamire és nincs annak birtokában”.³⁴⁷ Ezért szokták – Bujaló szerint helytelenül – az uzsorát a kölcsönszerződésekre szorítani. (Az adásvételben jobban jelen van a felek egyenrangúsága, ezért ott a jogtalan haszon a csalásban jelenik meg.)

A pénzkölcsön gyakorlatilag a kölcsönadó jó szándékán múlik, mivel ő semmit nem nyer ebből a szerződésből. Ezért is Bujaló a szükségét szenvedő szeretetéhez köti annak lényegét. Márpedig a szeretet parancsa a keresztény hit és az evangéliumi tanítás legfontosabb előírása, s akkor is az volt, amikor az uzsorát az Egyház és a keresztény erkölcstudomány tiltotta.³⁴⁸ Ebből az következik tehát, hogy a *szűkölködő felebarát iránti szeretet indítja a kölcsönadót*,³⁴⁹ s az igazságosság viszont azt követeli meg, hogy ugyanabból ugyanannyit kapjon

³⁴² BUJALÓ i. m. 92.

³⁴³ BUJALÓ i. m. 93.

³⁴⁴ Uo.

³⁴⁵ „Quoniam autem antiqui hostis superseminata humanae naturae zizania cupiditatis et avaritiae, usurae vitium produxit, non tantum in mutuis, quae luce divinae veritatis in Scriptura sacra manifeste condemnata eradicatur: sed etiam in aliis contractibus diffudit, in quibus sub specie aequitatis et justitiae humanae, quasi abscondita foeneratur, idcirco in hac parte quaerentes detegere hanc malitiam, de his contractibus in quibus latet, dicemus.” Aegidius de LESSINIA: *De usuris in communi*. cap. 8.

³⁴⁶ BUJALÓ i. m. 102–103. Vö. „Primo autem dicimus, quod a principio dictum est, quod usura est quicquid praeter sortem accidit, sine justo titulo, sive sit in mutuis, sive in contractibus aliis.” Aegidius de LESSINIA: *De usuris in communi*. cap. 8

³⁴⁷ BUJALÓ i. m. 102.

³⁴⁸ Uo.

³⁴⁹ Uo.

vissza, s nem többet. Csakhogy az uszorás nemhogy segít az ínségben levőn – csak látszólag teszi azt –, hanem azt is elveszi tőle, ami az övé, azaz azt, ami a Másiké. Összességében azt mondhatjuk, hogy a kölcsönszerződés társadalmi funkciója az volt, illetve az lett volna, hogy a szükölködőket a szeretettől vezérelve megsegítse. Itt kell megjegyeznünk, hogy bár Szent Tamás az uszora bűnét elemzi a *Summa Theologicá*jában, mégis alapvetően polgári jogi szemléletű az elemzése, míg Bujaló ezzel szemben inkább morálfilozófiai elemzést végez az uszora kapcsán (hangsúlyosabban elemzi és jobban látszik hagyatkozni a – valószínűleg tévesen – Szent Tamásnak tulajdonított, a már korábban is említett, uszorát tárgyaló kisebb műre).

Szent Tamás az egyes *jogviszonyok belső természetében* vizsgálja a jogos dolog megadását, illetve az igazságos árat és az egyenértékűséget. A kölcsön esetében szedett uszora vagy kamat ezen egyenértékűség ellen vét, azaz *egyenlőtlenség* jön létre, és ez ellenkezik a kölcsönös igazságossággal. Ráadásul a jogviszony belső természetével is ellentétes, hiszen az elhasználható dolog használatának eladása egy nem létező dolog eladása, ami idegen nemcsak a kölcsön természetétől, hanem minden szerződéses viszonytól. Azt mondtuk, hogy az uszora szerződéses viszonyban jelenik meg. De ha ez így van, s ha az a szerződő két fél egybehangzó akaratán nyugszik, akkor hogyan egyezhet ebbe bele a jogsérelmet szenvedő fél, s egyáltalán miben áll a jogsérelme, ha a kamat/uszora adásába „belegyeznek”? Először is általánosabb érvennyel meg kell állapítanunk, hogy helyes felfogásban nem a felek akaratata határozza meg mindig és teljességgel a szerződések, illetve a jogviszonyok tartalmát, hanem a jogviszony belső természete is lényegi, sőt meghatározó elem kell legyen. Az adott szerződés belső természete a dolog azon természetéhez idomul, ami a kölcsönös igazságosság megléte esetén is mindig vizsgálendő. A kölcsönös igazságosság³⁵⁰ megléte a dolgok, azaz a jogviszonyok és szerződések belső természete szerint tekintendő. Hogy kinek mi jár, az attól függ tehát, hogy az adott jogviszonyban mi a felek számára megadandó ‘jogos dolog’, s ez az adott jogviszonyban összemérendő dolgoktól függ. Márpedig az uszorás az uszorás szerződéssel más gyengességét, kiszolgáltatott helyzetét fel- és kihasználva a „jog és az igazságosság által neki megállapított hasznon felül húz hasznot”, amely „a szerződés természetének nem felel meg”.³⁵¹

³⁵⁰ Vö. HANAUER A. István: *A kölcsönös igazságosság a kath. erkölcsstanban, különös tekintettel a magyar magánjogra*. Budapest, 1909.

³⁵¹ BUJALÓ i. m. 101.

Aquinói Szent Tamás szilárdan tartja szem előtt a jogviszony, azaz tág értelemben véve a dolog természetét, a kölcsönös igazságosságot, de a jogviszony tartalmát is a jogok és a köteleességek tekintetében, amiképpen a jogviszony *közvetett tárgyának természetét* is. A meghatározott mennyiségű és jellemzőjű pénz, mint átadandó és majd visszaszolgáltató dolog a (közvetett) tárgya a pénzkölcsön jogviszonyának, ami dologi egyenértékűséggel kell, hogy rendelkezzen a jogviszonyban a jogi kötelezettség tekintetében: ugyanannyiból pontosan ugyanannyit kell az adósnak visszaadnia, de nem többet. A pénznek, mint a csere révén „elfogyasztandó” dolognak, ugyanis – mint láttuk – szerinte nincsen tulajdonának átruházásától elkülöníthető, önmagában vett használati értéke. A pénz *önmagában* nem produktív dolog a bármiféle, minden különösebb meghatározásuktól mentes, pusztán csak létében önmagában lehetséges használata révén. Ezért a pénz ilyen, tulajdon-átruházáson felül tekintett használat-átengedéséért, pusztán a kölcsön jogcíme alatt (*ratione mutui*) nem lehet többletet, kamatot kikötni, hiszen ilyen elkülönített használati érték nincsen, nem létezik Tamás szerint. A pénznek viszont a termelés és kereskedelem tekintetében fontos szerepe van, ahogy azt Szent Tamás is elismeri, s a pénz ilyen értelemben gyarapodik. De nem az egyes jogviszonyokban meghatározott jogalap nélkül és nem – koridegen kifejezéssel élve – a „reálgazdaságtól” függetlenül. Van, aki úgy látja, hogy az aktív, s az értékteremtésben tevékeny, sőt, ha tetszik: a hozzáadott emberi munka³⁵² azon lényegi jellemző, ami a pénz fiadzásának a megengedett módja.³⁵³ Az uzsora forrása pedig a kapzsiság, a jogtalan haszonra való törekvés, ahol többet követelnek, mint adtak – írja Bujaló.³⁵⁴

Ha valaki pénzkölcsönt vesz fel és a kamatba „beleegyezik” – hiszen minden szerződés kétoldalú jogügylet, ahol szükséges a felek találkozó akarata a jogviszony lényegi tartalmi elemei tekintetében –, akkor azt a tamási rendszerben voltaképpen nem is teheti önként, hanem csak bizonyos szükséglet miatt, mivel az ilyen szerződés önmagában igazságtalan és a kölcsönvevő érdekeit

³⁵² „Elítélt az egyház minden kamatot, vagyis a pénzt terméketlennek vette. [...] ezt avégből tette, hogy szembeszálljon a pogány felfogással és gyakorlattal, amelynél fogva némely emberek a munkát lenézték, rabszolgáknak valónak tartották és dologtalan életük mellett éltek jómódban mások verejtékéből. A munkanélküli jövedelem legkiáltóbban az uzsoránál jelentkezett volt, azért vetette magát ez ellen oly erőlyesen az egyház az ő törvényeivel és hangsúlyozta a pénz terméketlen voltát. Pénz pénzt hoz munka nélkül, ettől borzadt meg az egyházi törvényhozás, mint a sírbuszállt pogányság kísértő szellemétől. [...] Az egyház a munkát és a termelőeszközöket ismerte el gyümölcsözőknek.” BUJALÓ i. m. 120–121.

³⁵³ „Nem tiltják tehát az egyházi törvények a kereskedelmet, sőt biztosítják annak a jövedelmet. Az üzérkedést igen, azt tiltják, megkívánják, hogy ha valaki értékgyarapodást akar, adjon munkát, illetőleg kockázatot.” BUJALÓ i. m. 118.

³⁵⁴ BUJALÓ i. m. 101.

sértő – legalábbis ez derül ki számunkra Tamás vonatkozó szöveghelyeinek elemzéséből. Ami a dolog, vagyis a jogviszony természetének nem felel meg, az igazságtalan is, egyrészt mivel a jogviszony logikájával ellentétes, s így a megadandó *jogos dolog* logikáját, természetét sérti, másrészt mert a *kölcsönös igazságosságot* sérti a kölcsönvevő sérelmére.

Minden szerződési típusnál előfordulhat *igazságtalan ellenszolgáltatási többlet*.³⁵⁵ Az adásvételi szerződés esetében az egyik fajta igazságtalan többlet a csalás, ahogy arra Tamás rámutat.³⁵⁶ A kölcsönöknél az uzsora ezen többlet. Láthattuk azt is, hogy ha valaki az igazságosnál magasabb áron akarja eladni az áruját, mintegy a vevőnek biztosított fizetési haladékért cserébe, akkor Tamás szerint uzsorássá lesz. Ugyanakkor, ha a vásárló azért akarna az igazságos árnál alacsonyabb áron árut vásárolni, mert korábban fizetett, az is uzsorának minősülne. Ennek nyomán némely neotomista gondolkodó immáron mindent uzsorának tekint, ahol igazságtalan (jogtalan) értékgyarapodás vagy értékcsökkenés van a szerződéses jogviszonyokban, függetlenül attól is, hogy azt a kölcsönvevő vagy a hitelező követi el, ami nyilvánvalóan jogdogmatikailag meglehetősen kérdéses, s esetleg csak morálfilozófiai értelemben lehet plauzibilis.³⁵⁷ Ezen túlzás alapja az, hogy Bujaló – helytelenül – azt vallja, hogy „minden szerződés visszavezethető a kölcsönre”, s hogy a (pénz)kölcsönt (?) összetéveszti a cserével.³⁵⁸ A csere valóban minden vagyoni szerződés alapja – amit a pénz cserefunkciója is jól kifejez –, nem úgy viszont a kölcsön, ami egy speciális, bár a mindennapi életben fontos és gyakori szerződéstípus. Csak úgy lenne értelmezhető Bujaló meglátása, ha cserén vagyoni értékkel rendelkező – és így pénzben mérhető – dolog/(dolgok) egyenértékűségét értenénk a jogviszonyokban.

Azonban nem minden visszaszolgáltatáson túli többlet, kamat, ráadás, illetve kompenzáció (kárpótlás/kártalanítás) eleve igazságtalan, és így nem is minden igazságtalan gyarapodás, uzsora Tamás érvelési rendszerében. A neves neotomista természetjogi gondolkodó, Viktor Cathrein ugyanis rámutat arra,

³⁵⁵ BUJALÓ i. m. 98.

³⁵⁶ II–II, principium qu. 77.; „[...] csalással is a jogosnál drágábban eladni valamit mindenképen bűn. Hisz az árusító ezzel kárára becsapja felebarátját [...]”. AQUINÓI: *Summa Theologica*. II–II 77, 1. In: SCHÜTZ i. m. 244.

³⁵⁷ Ld. például: „Ugyancsak uzsora az, ha a kölcsönvevő a kölcsönzött tárgyat saját gondatlanságából megrongálva adja vissza – számítva a hitelező bizonyos gyengeségére vagy függő viszonyára.” BUJALÓ i. m. 99.

³⁵⁸ „Továbbá minden szerződés visszavezethető a kölcsönre. Ez érthető a pénz természetéből. Aristoteles szerint minden pénznek vehető, aminek az értéke pénzzel megmérhető. [...] Ámde minden vagyoni szerződést cserének vehetnek. Bármily szerződésnél ugyanis szóba jön a tárgy vagy a szolgálat értéke, amit pénzzel fejezünk ki. Tehát mindig cserét kell odagondolnunk.” BUJALÓ i. m. 98.

hogy vannak olyan kamatcímek, amelyeket Tamás elfogad. A *kamatcím* azon ok, amelyen a kamatozás jogosultsága a kölcsönzésnél nyugszik.³⁵⁹ Cathrein külső és belső, illetve általános és esetleges kamatcímekeket különít el. A *külső* vagy *esetleges* kamatcímek azok – írja Cathrein –, amelyek csak ritkán és különös körülmények között fordulnak elő, ezért *minden egyes esetben kimutatóandók*.³⁶⁰ A *belső* vagy *általános* kamatcímek pedig azok, amelyek általánosan fordulnak elő, s nem szükséges azokat minden egyes esetben bizonyítani, hanem feltételezhetőek.³⁶¹ Cathrein szerint a „régí jogtudósok” az alábbi négy külső kamatcímet sorolják fel: *a)* felmerülő veszteség (*damnum emergens*), *b)* elmaradó nyereség (*lucrum cessans*), *c)* a kölcsönzött tőke különös kockáztatása (*periculum sortis*),³⁶² s végül a *d)* kikötött büntetés (*poena conventionalis*).³⁶³ Cathrein bizonyos kamatcímek hajdan volt megengedhetősége tekintetében így fogalmaz: „[...] a régí egyházjogtudósok és erkölcstanítók szerint is szabad az összeg visszaadásán kívül még kárpótlást is kikötni, ha a kölcsönző a kölcsönzés által kárt szenvedett, nyereséget elszalasztott, ha ugyanaz nagy kockázttal volt összekötve, vagy végre, ha a kölcsönvevő határozottan megígérte, hogy büntetésül ráadást fog adni azon esetre, ha határozott időre saját hibájából a kölcsönzött összeget vissza nem fizeti”.³⁶⁴ Mindezen esetekben nem szorosán a kölcsönzésről van szó, hanem „mint a megrövidülésért vagy kockázttalásért járó kártalanításról, melyet a kölcsönző felebarátjéért magára vett és a melyet nem kellett volna ingyen magára vállalnia”.³⁶⁵ Ahogy azt láttuk, a *damnum emergens*t Szent Tamás is elismeri. Ugyanis, amint azt fentebb már említettük, Tamás szerint, aki kölcsönt ad, az a kölcsönt felvevővel bűn elkövetése nélkül egyezségben megállapodhat kártalanításról, annak nélkülözése miatt, ami a tulajdonában volt. Ez – nyomatékosítja – nem a használat eladása, hanem kártalanítás. Márpedig előfordulhat – érvel Tamás –, hogy aki kölcsönt kap, az nagyobb kártól mentesül, mint amit a kölcsönadó szenved el, így a kölcsönt felvevő saját előnyéből kompenzálja a kölcsönadó kárát.³⁶⁶ Jogtalan viszont szerződésben kikötni – emlékeztetnénk Tamás lényegi állítását – azon kárért való kompenzációt, ami abból fakad, hogy a kölcsönző a kölcsönadott

³⁵⁹ CATHREIN Győző: *Erkölcshölcsélet. II. Különös erkölcshölcsélet*. Temesvár, 1901. 340.

³⁶⁰ Uo.

³⁶¹ Uo.

³⁶² Lásd IX. Gergely rendelkezéseinek elemzését: BUJALÓ i. m. 116–118.

³⁶³ CATHREIN i. m. 340.

³⁶⁴ Uo.

³⁶⁵ Uo.

³⁶⁶ Vö. továbbá: De maló q. 13, a. 4 ad 14.

pénzzel nem tud keresni. Ő ugyanis nem adhatja el jogszerűen azt – legalább is Tamás nézete szerint –, ami még nincs, s ami még többféle módon el is maradhat. Viktor Cathrein azonban úgy véli, hogy Tamás a *lucrum cessans* kamatcímét csak látszólag veti el, hiszen „csupán azon nyereségről beszél, mely egész biztossággal vagy nagy valószínűséggel előre nem látható s csak azt tiltja, hogy magát ezen lehetséges hasznot szintén tekintetbe vegyünk”, „hogy azonban valaki pótlékot követelhet azért, hogy egy más javára a valószínű vagy biztos nyereségről le kell mondania, sz. Tamás nem tagadja”.³⁶⁷ Nem kizárt, hogy Cathreinek igaza van, azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy Cathrein hosszúságos elemzésének a célja az, hogy kimutassa és igazolja annak az okát, hogy miért változott meg oly nagymértékben az Egyház kamathoz és annak szedéséhez való viszonya a történelemben. Ő úgy fogalmaz, hogy az „egyházjogászok és hittudósok az egész középkoron át egyhangúlag elvetették a kamatszedést, ha a külső kamatcímeiktől eltekintünk”,³⁶⁸ vagyis a ritkán és különös körülmények között előforduló kamatcímekeket elfogadták, azonban ezeket minden egyes esetben bizonyítani kellett, azok nem voltak általánosan vélelmezhetőek. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy a kiegyenlítő (kölcsonös) igazságosság követelménye tiltotta azt, hogy többet vagy nem létezőt (az elhasználható dolog használatát is eladja a dolog visszakövetelésén túl) követeljen az, aki pénzkölcsönt adott. A külső kamatcímek esetében – szól az érvelés³⁶⁹ – valamilyen *kárpótlást* fogadtak el, de voltaképpen nem is kamatot, s ez nem sérti a kiegyenlítő igazságosságot, mert a (lehetséges) kár vagy veszteség kerül kárpótlásra, amit pedig nemhogy tilt, hanem meg is követel a kiegyenlítő igazságosság a jogos dolog mint *debitum* megadásával a kölcsönvevő részéről. Következésképpen e külső kamatcímek esetében nem igazságtalan, a kölcsönvevőt megkárosító haszonról van szó, hanem olyan igazságtalansági helyzetről, amelyet az igazságosság aktusával a jogos dolog megadásával „helyre kell állítani”. Ez egy megadandó *debitum*, jogi kötelezettség, amit a kiegyenlítő (kölcsonös) igazságosság kíván meg a jogviszony természete szerint. A jogviszony belső természetének vizsgálata annak teljes menetében, kihatásában, tehát, ha úgy tetszik: dinamikájában indítja Tamást némely külső kamatcímek jogosként történő elfogadására. A pénz önmagában vett, minden körülmények közötti produktív jellegével azonban nem számolt Tamás, amiképpen az infláció sem kerül szóba nála.

³⁶⁷ CATHREIN i. m. 340., 2. jegyzet.

³⁶⁸ CATHREIN i. m. 343.

³⁶⁹ Uo.

Ezzel szemben Viktor Cathrein már a *kamatszedés jogosságának* igazolására szentel elmélyültebb figyelmet elemzéseiben. A pénzkölcsön után szedett kamat jogosultsága – írja – azon a „manapság csaknem általánosan meglevő lehetőségen alapul, mely szerint az ember pénzzel valamely hasznothajtó vállalatban részt vehet és így abból hasznot húzhat”.³⁷⁰ Tehát itt sem a pénzzel történő spekuláció lehetőségével, hanem a pénznek a termelő, illetve kereskedelmi beruházásban általánosan játszott szerepével magyarázható a pénz megváltozott szerepe – nyilvánvalóan a piacgazdaság általánosan elterjedt volta miatt. A XIX. század második felére, végére a nemzetgazdaság megváltozott jellege okán, bizonyos indokolt korlátok között általánosan elfogadásra került tehát a kamat a neotomisták között. Ezen érvelés szerint, ha valamely általános vélemény szerint hasznot hajtó dolog bizonyos időre valaki másnak átengedésre kerül, akkor nincsen szó az igazságosság sérelméről, ha „ezen idő leforgása után a kölcsönadott dolog visszaadásán kívül kárpótlást is kér azon nyereség fejében, melyet ugyanazon idő alatt erkölcsi bizonyosság szerint a dologgal elérhetett volna”.³⁷¹ Következésképp továbbra is *kárpótlásról, helyreállításról, a kiegyenlítő igazságosság* érvényesítéséről van szó, ahogy Szent Tamás érvelése esetében is – a külső kamatcímek vonatkozásában is –, de most már a *belső kamatcímek* tekintetében, amely kamatcím-jelleg magyarázata az, hogy annak indokoltsága mindig, *azaz általánosan feltételezhető* minden külön, egyes esetben történő bizonyítás nélkül. Ezen változás mögött tehát semmiképpen sem a kölcsönös igazságosság elvének feladása, hanem a pénz természetének a gazdasági szerkezet módosulása miatti megváltozása áll, s ennek van kihatása a pénzkölcsön jogviszony tartalmi elemeire. Ezt emeli ki Cathrein is: „Már pedig manapság a pénzt általánosan jövedelmező dolognak tekintik”,³⁷² ennél fogva tehát – hogy egy hasonló, de még teljesebb megfogalmazását hozzunk – „a kölcsönadó jogosítva van arra, hogy a megállapított idő leforgása után a kölcsön adott összegén kívül kárpótlást kérjen azon nyereség fejében, melyet erkölcsi biztossággal elérhetett volna, melyről azonban a kölcsönvevő javára lemondott”.³⁷³ Ennek bizonyítása – maga Cathrein szerint is – komolyabb nehézséggel nem jár, hiszen a kölcsönszerződésnél az igazságosság a kölcsönadott és a kölcsönvett dolog közötti értékegyenlőség követelményében áll. Mármost, ha valaki olyan dolgot enged át másnak, amellyel általános vélemény szerint a nye-

³⁷⁰ CATHREIN i. m. 344.

³⁷¹ CATHREIN i. m. 344–345.

³⁷² CATHREIN i. m. 345.

³⁷³ Uo.

reség lehetősége mindig fennáll, úgy a kölcsönadó megfosztja magát azon lehetőségtől, hogy ezen nyereséghez jusson, miközben ezt a kölcsönvevőnek engedi át. Ez azonban pénzben megbecsülhető vesztesége, amelynek fejében „kárpótlást követelhet és ezen kárpótlás csupán a jövedelmező dolog megtérítésében nem foglaltatik”, ezért „joga van tehát, hogy ilyen kárpótlást mint kamatot követeljen”.³⁷⁴ A pénz általánosan nyereséget termelő, hozó jellegét abban látja Cathrein, hogy míg régen a pénzt szinte csak kizárólagosan *fogyasztási célokra* vették kölcsön, addig manapság az túlnyomóan *termelő célokat* szolgál.³⁷⁵ Az ő korában már úgy látja, hogy a pénz birtoklásával a lehetőség általánosan is adva van arra, hogy nyereséget termelő vállalatokban vegyenek részt, ily módon maga a pénz pusztá létében, mintegy a „természetében” vált *jövedelmező dologgá*. Manapság már – írja – nem kell a minden egyes esetben kimutatandó, s így esetlegesnek tekintett külső jogcímként az elmaradó hasznot, nyereséget bizonyítani, hiszen „manapság nem kell ezen címet minden egyes alkalommal kimutatni, mert az általános vélemény szerint, legalább erkölcsileg véve, mindig megvan és így minden egyes esetben feltételezhető”.³⁷⁶

A kamat tehát a pénzkölcsön jogviszony – és az abban foglalt dolog, azaz a közvetett tárgy – természete és a kölcsönös igazságosság ezen jogviszonyban tetet öltött jellege szerint is *jogos*, de nézzük meg most azt is, hogy mekkora lehet annak az igazságos *mértéke*. A kamat nagysága – írja Cathrein – nyilvánvalóan a pénzpiaci kereslet és kínálat függvénye, s „átlag az előrelátható nyereség teljes mértékén alul marad”, mivel a kölcsönök – mint írtuk – többnyire termelő célokat szolgálnak, s így csak akkor vesz fel valaki hitelt, ha alapos reménye van arra, hogy vállalkozásával több nyereségre tesz szert, mint amennyi tőkét és kamatot vissza kell majd fizetnie.³⁷⁷ Úgy tűnik tehát, hogy teljes mértékben a piaci viszonyok szabják meg az igazságos kamat mértékét, feltételezve azonban, hogy a pénzpiacok és a pénzügyi műveletek a termelő tevékenységet, azaz – újfent koridegen kifejezéssel élve – a reálszférát követik, ha úgy tetszik: szolgálják. A visszaszolgáltató pénzmennyiség tehát a pénzkölcsön jogügyletekben a kamattal nő, de annak mértéke a bizonyossággal várható haszon piaci mértékéhez kötött. Ez a kamat a kölcsönvett pénz *használatának igazságos „ára”*, amivel – a tőkeösszegezen felül – a kölcsönös igazságosság szerint tartozik a kölcsönadónak a pénzt kölcsönvevő. Az ‘igazságos ár’ központi

³⁷⁴ Uo.

³⁷⁵ Uo.

³⁷⁶ CATHREIN i. m. 346.

³⁷⁷ CATHREIN i. m. 347.

elem a klasszikus természetjogi tanokban. A pénzben kifejezhető ár a jogügyletekben a szolgáltatás–ellenszolgáltatásban cserére kerülő dolgokat méri össze a dolgok valós értéke alapján. Itt most a pénz használatának van ára, ami a *termelő* és kereskedelmi tevékenységeket közvetítő *piac* változó viszonyai által meghatározott. A piac tehát – nyomatékositjuk – e neotomista szemléletben *termelő tevékenységet* feltételez. A pénznek és a pénzpiacnak nincsen a reálgazdaságtól függetlenített önálló létjogosultsága, sem értéke.

Van-e azonban létjogosultsága a kamatszedésnek a fogyasztási célú pénzkölcsönök esetében? Ezen esetekben a szükség hajtja a kölcsönvevőt a kölcsön felvételére és a „szükség szolgáltatja a kölcsönvevőt az uzsorás hatalmába”. Itt – írja Cathrein –, hogy a „más szükségével való visszaélésnek elejét vegye, joga van és kötelessége is lehet a közhatalomnak a kamatszedés szélső határát is megszabni”.³⁷⁸ Mivel a pénz általában jövedelmező dolog, ezért – nyomatékositja Cathrein más, ezt ellenző nézetekkel szemben – nem csak a termelési, hanem a fogyasztási célú kölcsönök esetében is igazságos a kamat kikötése és annak szedése. A bizonyos szerzők által felvetett probléma az, hogy a fogyasztási célú hitelek, és azok kamata sokszor mások szükségleteinek kizsákmányolására irányul, s ez a fogyasztási célú hitelezések természete. Cathrein viszont úgy látja, hogy az uzsoráság (puszta) lehetősége nem zárja ki a fogyasztási célú hitelek tekintetében a kamat jogosságát, hiszen, ha a pénzt általában jövedelmező dolognak tekintjük, akkor a kamatszedés fogyasztási célú kölcsönöknél sem önmagában igazságtalan dolog. Érvelésének központi eleme az, hogy a kölcsönös igazságosságnál az összemérendő dolgok egyenértékűségét és nem a kölcsön felhasználási célját kell tekinteni. A szociális mozzanat nem jelenik meg, hanem csak a jogviszony belső strukturális polgári jogi szemlélete, valamint a dologszerűség, ami valóban Szent Tamásnál is központi jelentőségű. A jogviszonyban dolgok kerülnek összemérésre a megadandó jogos dolog jogszerűségének megállapításakor: „Valamely csere igazságosságának megítélésénél nem azt vesszük tekintetbe, hogy mire fordítja az átvevő az illető tárgyat, hanem csupán magát a tárgyat tekintjük”.³⁷⁹ A csere igazságosság sérelme csak akkor állna elő, ha „többet követelek vissza azon tehernél, melyet az átadásnál magamra vállaltam”.³⁸⁰ Márpedig ez *mérsékelt* kamatra adott pénzkölcsönöknél,

³⁷⁸ Uo.

³⁷⁹ CATHREIN i. m. 350.

³⁸⁰ Uo.

feltételezve a pénz hozamképességét, nem fordul elő, „bármire is fordítsa a kölcsönnevő a pénzt”.³⁸¹

A pénz szerepének és ezzel a pénzkölcsön társadalmi és nemzetgazdasági szerepének változása indokolja tehát a (neo)tomisták véleményének megváltozását az eredeti tamási állásponthez képest. Cathrein azt írja, hogy az „alacsony nemzetgazdasági műveltségi fokon álló népek majdnem pusztán csak szükségből vesznek kölcsönt és pedig főleg fogyasztási célokra”, s „az adott viszonyok között a kamatszedés csak a szűkölködők kizsákmányolására irányuló eszköz volt”.³⁸² Ez a valós helyzet volt jellemző azokban az időkben, amikor az Egyház tiltotta a kamatszedést és az uzsorát, mely által a *szűkölködők oltalmazójává* vált. Elég csak arra gondolni, hogy bizonyos római tartományokban a gabona-uzsorások akkora éhínséget idéztek elő, hogy voltak, akik éhen haltak és a „nyomor nem volt csekélyebb, mintha a barbárok betörték volna”.³⁸³ A tételes jog ebben a kérdésben a változó, fejlődő társadalmi és gazdasági viszonyokhoz idomul, így a kamatszedés – de nem az uzsoráéban! – tekintetében teljesen érthető és indokolt az Egyház és a tomista természetjogászok véleményének megváltozása – ez Cathrein érve a pénzkölcsön-kamat jogosságának elismerése mellett. *Az alapelvek* nem változtak: az uzsora tűrhetetlen, igazságtalan bűn, a kamatszedés viszont bizonyos mértéken belül igazságos, amit a kölcsönös igazságosság, a dolgok egyenértékűsége követel meg a jogviszonyban. Mindazonáltal az sem mondható ki egyértelműen, hogy a kamat a természetjog követelménye lenne – hanem csak az, hogy nem természetjog-ellenes a modern korban –, így annak jogos mértéke sem állapítható meg a természetjogból – legalábbis erre juthatunk, ha a neves természetjogász, Ahrens vonatkozó írásait olvassuk. A *laesio enormis* mindig is szélső útmutató volt az egyenértékűség tekintetében, s ez a ‘felén túli sérelem’ mutatja, hogy mennyire megkívánja a jogérzék – bizonyos jogügyletekben, legalább a viszonylagos – egyenértékűséget. Ahrens jóváhagyólag látszik írni arról, hogy a társadalmi közvéleményben megfogalmazódó, kifejeződő közjó azonban a „jog valódi elveivel” összhangban a *törvényes kamatláb* meghatározását igényelheti a társadalomban oly fontos szerződéstípusok (?) esetében.³⁸⁴ Ahrens azon a véleményen van, hogy a bérlet, a hasznbér után vett „kamat” és a kölcsönért kikötött kamat között nincs különbség, márpedig az előbbieket senki sem ellenezte, így a pénzkölcsönért vett kamatot

³⁸¹ Uo.

³⁸² CATHREIN i. m. 353.

³⁸³ Uo.

³⁸⁴ H. AHRENS: *Természeti jog vagy jogphilosophia. E tudomány állása szerint Némethonban.* Eger, 1850. 293.

sem lehetett volna kifogásolni, és ezt a régi gondolkodók „nem vevék észre”. Ezen régi gondolkodók inkább azon voltak, hogy a „kamattal e két neme közt különböztetést tegyenek, melly különböztetésnek azonban semmi alapja nincs, s már ma semmi nemzetgazdász által el nem ismertetik”.³⁸⁵ Ahrens szerint a kamatnak nincs természetjogi alapja, minthogy az „egyéni tulajdon kamattal nélkül is elgondolható”, másrészt a „személyes munka a társadalom egy vagy más terén a tulajdon fő feltétele”.³⁸⁶ Mindazonáltal el kell ismerni – írja –, hogy a kamattal alapja a *társadalom gazdasági szerkezetében* nyugszik, ami viszont az emberek társadalmi erkölcsi cselekvéseivel és a cselekvéseik mozgatórugóival áll összefüggésben.³⁸⁷ A kiszámítható nyereség alacsony kamattal tesz lehetővé. Ahrens egy lábjegyzet-megjegyzésében azonban egy olyan magasabb társadalmi közösségi idealitásra tekint, ahol már nem lesz szükség kamatra: „Olly társadalmi létezés mellett, melyben maga az ipar is solidaritáson s kölcsönös-ségen épülne, s az egyesek közötti kölcsönzések helyébe fő és fiók bankok lép-nének, a kamattal igen csekély lenne. Egészen azonban csak akkor fogna az elenyészni, ha az emberek az erkölcsiség igen magas fokára jutnának. Az érdektelen indokok, mellyek által cselekvéseikben vezéreltetnének, a pénzkamattal egyedül fognak megszüntetni.”³⁸⁸

5. A gazdasági és pénzügyi élet jogviszonyait a klasszikusok nyomdokán kellene újragondolni a gazdasági világválság tanulságai nyomán

Úgy tűnik, hogy az imént idézett mérsékletességi szellem, illetve az a „természetes méltányosság”, amelynek a kamattal Kálvin János szerint vezérelnie kell,³⁸⁹ nem tudott korunkra a nemzetközi pénzügyi piacokon általános szemlélet-té válni. A globális pénzügyi piacokon a pénz hihetetlen mértékben önmagát sza-

³⁸⁵ AHRENS i. m. 293–294., 2. jegyzet.

³⁸⁶ AHRENS i. m. 294., 2. jegyzet.

³⁸⁷ Összességében is elmondható, hogy a szerződések, így a pénzkölcsön szerződések is változnak a társadalmi fejlődéssel – írja Ahrens a kamattal jogosságának tárgyalásakor.

³⁸⁸ AHRENS i. m. 294., 2. jegyzet.

³⁸⁹ Kálvin a kamattal megengedhetőnek tartotta, de szigorú erkölcsi követelmények szerint. Vö. FAZAKAS Sándor: Kálvin szociáletikája. In: FAZAKAS Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradványaitól és magyarországi hatásáról*. Budapest, Kálvin Kiadó, 2009. 120–124. A keresztény embert a pénzkölcsön kamatszédésében többek között a „természetes méltányosság” és a bibliai arany szabály korlátozza. FAZAKAS i. m. 120. A (bibliai) arany szabály eszmétörténetét lásd FRIVALDSZKY (2007) i. m. 255–269.

porította kétes pénzügyi spekulációk révén, s csak a „pénzügyi luftballon” kipukkanását követően kirobbant világgazdasági válság után derült ki, hogy ez a szemlélet és gyakorlat mennyiféle és milyen széles kiterjedésű, a válságot előidéző bűncselekményeknek adott táptalajt. Itt nem csak a bűnös felelőtlenségre és elővigyázatlanságra, hanem legalább annyira a pénzügyi csalásokra is gondolunk bizonyos meghatározó bankok és biztosítótársaságok vezetői részéről. Mindez sok esetben tervszerűen és összehangoltan történt, egész nemzetgazdaságokat aláásva, alapjaiban megrengetve. A globális pénzügyi *cseré* folyamatai így nem tudják azon emberi *kölcsönösséget*³⁹⁰ biztosítani, amely legalább minimalisan kitűzhető célként mentessé tehetné a nemzetközi és nemzeti társadalmi-gazdasági relációkat a pusztító kapzsiságtól és a vétkesen felelőtlen, sőt tisztességtelen nyereszkedéstől. Szükséges tehát újragondolni a globális pénzügyi piacok minden társadalmi kihatásában tekintett szerepét a különböző szinteken értett társadalmi *közjó* biztosítandósága fényében.³⁹¹ Ehhez azonban újra kellene gondolni a szerződési kötelelemnek a klasszikusok kritériumai szerinti lényegi ismérveit, mert korunkra szinte majd minden ilyen elem elveszítette jelentőségét a globális pénzügyi világban (például derivatívákkal való visszaélészerű spekulációk), aminek a kihatásai a pénzügyi-gazdasági világválságból ismeretek. S itt legyen elég például csak az amerikai jelzáloghitel-válság mélyen fekvő okaira utalni.

De mit tanulhatunk mi, de legalábbis fontolhatunk meg a klasszikusok kötelmi jogi szemléletéből, annak jogfilozófiájából? E tekintetben csak elgondolkoztatásképpen meg szeretnénk említeni, hogy a konszenzus a klasszikus gondolkodásmód szerint nem szükséges feltétele a *synallagma* létrejöttének, minthogy a felek találkozó akarata nem hatóoka, nem a lényege a szerződés keletkezésének.³⁹² A szerződési kötelelem tartalma nem kizárólag a felek akaratától függ. Ez abból is kitűnik, hogy a bíró nincs abszolút módon, minden körülmények között kötve a szerződésben foglaltakhoz. Az akarat akkor *helyes* ugyanis, ha pozitív jogi formát öltve a természetjogot konkretizálja, vagyis ha azt a természetjogra irányuló értelem vezérli (vö. *recta ratio*). Ez az értelem pedig akkor helyes, ha a kötelemben feltárulkozó „dolog természetétől” nem tekint el. Ebben a te-

³⁹⁰ A gazdaságban a ‘kölcsönösségi reláció’ nem azonos a ‘piaci cseré’-kapcsolatokkal, magával a cserével, amivel gyakran összekeverik. Stefano ZAMAGNI: *L'economia del bene comune*. Roma, Città Nuova, 2007. 2011³. 53–54.

³⁹¹ FRIVALDSZKY János: Jó kormányzás a neokonzervatív/neoliberális korszak után: a közjóra irányuló szubszidiárius-relacionális kormányzás felé. *Iustum Aequum Salutare*, IX., 2013/2. 21–82. Lásd benne különösen: 21–22., 45–69.

³⁹² A szerződés ezen arisztotelési koncepcióban egy objektív tény, minthogy az ügyletek cseréket kívánnak, illetve idéznek elő.

kintetben az akarat bár legtöbbször szükséges, de nem feltétlenül lényegi eleme a szerződésnek. A *synallagma*, vagyis a szerződés mindenekelőtt abból az *objektív* okból (*causa*) jön létre, hogy *vagyoneltolódás* ment végbe, egy *egyen-súlytalanság*, amit *korrigálni kell*. Ami a szerződés *hatásait* illeti a római jogban, elmondható, hogy azok nem mindig a felek által rögzítettek. Biztosítani kellett ugyanis, hogy a *kommutatív igazságosságnak* megfelelően a szolgáltatások *egyenértékűsége, egyenlősége objektíve* fennálljon, vagyis például pontosan azt, illetőleg ugyanabból ugyanennyit kell visszaadni, ami átadásra került, sem többet, sem kevesebbet. Innét van – teszi hozzá Michel Villey, a klasszikus jogi gondolkodásmód kiváló ismerője – azon klauzula semmissége, amely kamatot köt ki.³⁹³

A jogviszony belső természete tehát az irányadó, amitől elszakíthatatlan a kölcsönös igazságosság elve. A jogviszonyokban pedig a *közvetett tárgy(ak)* megléte alapvető, hiszen *dolgok kerülnek összemérésre a kommutatív (kölcsönös) igazságosság* esetén. Okkal feltételezhető, hogy számos pénzügyi konstrukció esetében nem voltak tekintettel a jogviszonyok valódi belső természetére, így ne csodálkozzunk azon, hogy működésképtelen és igazágtalan pénzügyi spekulációk tömegei aláásták a reálgazdaságot és a társadalmi kohéziót. De egyes rendkívüli mértékben elszaporodott pénzügyi jogviszonyok, azaz spekulációk (közvetett) tárgyai sem voltak biztosítva, minthogy nem lehetett tudni, hogy tetten érhető-e és meghatározható-e még a jogviszony közvetett tárgya bizonyos ilyen pénzügyi műveletekben. Mi több, számos pénzügyi termék esetében egyáltalán nem voltak tekintettel a kölcsönös igazságosság által is megkívánt egyenértékűsége sem, minthogy pénzügyi intézetek tömegesen éltek vissza hitelszerződésekben erő- és pozíciófölényükkel, amikor tisztességtelen hitelszerződések hoztak létre a kölcsönös igazságosságot súlyosan sértve. Mindez összességében napjainkra globális gazdasági válságot eredményezett, aminek komoly erkölcsi okai is vannak. Tudjuk, hogy felelőtlen és rendkívül kockázatos, sőt nemegyszer bűnös spekulatív pénzügyi műveletek tömege uralta el a globális gazdasági és pénzügyi szférát, de utalnunk kell a nemzetközi bankszektor meghatározó pénzügyi mutatók tekintetében sokszor összehangoltan és szervezeten történő manipulációkra is.

Való igaz, hogy a helyes árat nem lehetséges absztrakt módon dedukálni a jogviszonyok természetéből, lévén a dolgok természete szerint a piacnak meghatározó szerepe van abban a kereslet és a kínálat függvényében.³⁹⁴ Ha viszont

³⁹³ Michel VILLEY: *La formazione del pensiero giuridico moderno*. Milano, Jaca Book, 2007. 399.

³⁹⁴ Vö. Friedrich August von HAYEK: Ész és evolúció. In: HORKAY HÖRCHER Ferenc: *Hayek és a*

a globális pénzügyi piac olyannyira torz módon működik, hogy bizonyos műveletek tekintetében a jogviszonyok belső logikáját negligálja, a kölcsönös igazságosságot és a közjót nagymértékben sérti, akkor a közjót érvényesítő jogszabály általi kiigazításra, korlátozásra szorul. Szeretnénk megjegyezni, hogy amint azt láthattuk: azon neotomisták, akik elfogadták a kamatot, annak mérsékelt jellegét hangsúlyozták. Korunk globális pénzügyi piaca viszont a mértéktelen extraprofitra orientálódott. Talán nem áll mindez nagyon távol a tág értelemben vett uzsora természetrajzától...

Foglaljuk össze mindazt, amire szükséges az említett válságból okulva tekintettel lenni. A jogviszonyokban részes alanyoknak magatartásukat és akaratukat *a) a kölcsönös igazságosság* szerint kell alakítaniuk, ahhoz kell azt szabniuk. A klasszikusok által szem előtt tartott szinallagmatikusság, aminek újból érvényt kellene szerezni, *jogfilozófiai* értelemben jelenti egyrészt a *b) kötelelem természetéhez* való kötöttséget, másrészt a jogviszonyban rejlő *c) dolgokhoz való kötöttséget*, végül a *d) dolgok egyenértékűségének, azok kiegyensúlyozott egyensúlyának* követelményét. Mindeközben nem szabad elfeledni, hogy a pénzügyi műveleteknek a *reálgazdaságot* kell követniük, és igen: szolgálniuk, amely gazdaság – ha helyesen szemléljük – emberi erényeken, mindenekelőtt az emberi alkotó munkáén alapszik. Ellenkező esetben társadalom- és közösségromboló lesz a pénzügyi szféra – talán érdemes ilyen szemszögből szabad asszociációval újraolvasni Arisztotelész fentebb elemzett gondolatait.

Úgy véljük, hogy mindezekre tanít minket Szent Tamás, s talán kijelenthetjük, hogy ettől a szemlélettől való radikális eltérésnek komoly árát fizettük meg a globális gazdasági és pénzügyi válság éveiben. Természetesen mindez még számos kutatást és elemzést igényel, amelyet talán még csak el sem kezdtünk, de rajtunk áll, hogy milyen szellemi muníciót tudunk kovácsolni e válságból...

A PÉNZÜGYI VILÁGVÁLSÁGBÓL A KLASSZIKUS TERMÉSZETJOGI ELVEK ÚJBÓLI ÉRVÉNYESÜLÉSE FELÉ*

1. A piac autoreferenciális rendszerré válása felé

Korunkban a meghatározó elméleti polgári jogászok álláspontja szerint a *szereződések jogának* a ‘*piac*’ funkciójának alárendelt szerepe van. A *piac logikája* pedig napjainkban megkérdőjelezhetetlennek tűnik a főáramú gondolkodásmód szerint több okból is. Egyrészt a modern polgári társadalom voltaképpen, döntő aspektusában *piacgazdaságként* jött létre. Éppen ezért a modern polgári jog a *piac zavartalanságának védelmét* látja el, ezáltal *jogbiztonságot* teremtve a *kereskedő* és a *tulajdonos polgárok* számára. A *polgár autonómiáját* az adja, hogy megélhetésében nem függ másoktól, azok kegyétől, hanem *pénzen vásárol* tőlük.³⁹⁵ Mindenki a *saját önérdekét, önszeretetét* követi a piaci cserében, amely magatartásforma *egymástól eltávolítva köt össze a piac intézménye* révén. A ‘pénz’ tehát, a piaci csere egyezményes médiuma, *személytelen eszközként egyenrangúvá* teszi a polgárokat, de a *személytelen kapcsolatokat szervező piac intézménye* révén. A felek közötti ‘csere’, ami így létrejön, a pénz és a

* A tanulmány megírását a PPKE JÁK KAP oktatói kiválósági ösztöndíj projektje támogatta. E fejezet önálló tanulmányként is megjelenik a közeljövőben az alábbi kötetekben: HAMAR Farkas – HÁMORI Antal (szerk.): *A fogyasztók etikai és jogi védelme*. Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola, 2015., valamint: HALUSTYIK Anna (szerk.): *Cooperatrici Veritatis. Ünnepi kötet Dr. Tersztyánszkyne Dr. Vasadi Éva 80. születésnapjának tiszteletére*. Budapest, PPKE, 2016.

³⁹⁵ A méltán közismert, a gazdaságtikai szakirodalomban szinte már közhelyként idézgetett passzus a következőképpen hangzik a maga teljességében: „A mézárósnak, a sörfőzőnek vagy péknek nem jóindulatától várjuk ebédünket, hanem attól, hogy azok saját érdekeikre vannak tekintettel. Nem emberiségünkhez, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem emlegetjük előttük saját szükségletünket, hanem az ő előnyüket. Csak a koldus bizza magát embertársai könyörületességére, és még ő sem egészen.” ADAM SMITH: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól*. I. Budapest, Magyar Közgazdász Társaság, 1940. (változtatlan utánnyomás Erdős Tibor előszavával: Budapest, Napvilág Kiadó, 2011.) 26.

piac jellege folytán *formalizált* és személytelen, és éppen ez *közvetíttség* biztosítja a modern polgár *személyes függetlenségét*. Senki nem függ a modern piaci viszonyok között konkrét személyek jóindulatától, ami a feudális kornak volt a jellemzője. Annál inkább van így, minél inkább a piac által közvetített a csere. A személytelenség modern „vívmánya” megszüntette a feudális személyközi függést, de nagy árat kellett ezért fizetni: ez a piacgazdaság a *szándékolt személyközi erényeket* (pl. jószándékúság, jóakarát, áldozathozatalra kész jóindulatúság, jótékonyság) iktatta ki.³⁹⁶ Ami maradt és központivá lett, azaz a korrekt piaci magatartás. A modern felfogásban a *piac szándékatlan* – azaz az arra való *törekvés nélkül* létrejövő – *következménye a közjó*, ami a ‘láthatatlan kéz’ vezetése által történik.³⁹⁷ A modernitás az autonómiát és a szabadságot tette az első helyre, s ezt a rendet a piac szabályozza a maga személytelen, mert közvetített, és *funkcionális*, azaz a *gazdasági rendszert* szabályozó logikájával. A liberális piacelvű gondolatiság szerint maga a piaci verseny az új etika, ami önfegyelemre és racionális tervezésre nevel, ami által javakat hoz

³⁹⁶ Vö. FRIVALDSZKY JÁNOS: Jó kormányzás a neokonzervatív/neoliberális korszak után: a közjóra irányuló szubszidiárius-relacionális kormányzás felé. *Iustum Aequum Salutare*, IX., 2013/2. 58–60. Ld. Luigino Bruni érvelését: Luigino BRUNI: *L'ethos del mercato. Un'introduzione ai fondamenti antropologici e relazionali dell'economia*. Milano–Torino, Bruno Mondadori, 2010. 115–122. Természetesen e két munkában Adam Smith „Az erkölcsi érzelmek elmélete.” („*The Theory of Moral Sentiments.*”) című műve is elemzésre kerül, ami összességében csak árnyalja a főművében foglaltakat. Soros György így nyilatkozik meg a piacot mozgató „láthatatlan kézről”: „Ez a láthatatlan kéz attól olyan hatékony, hogy nem kell erkölcsi megfontolásokat tekintetbe vennie. Az értékek csakis pénzben kifejezhetőek, a pénz pedig helyettesíthető.” SOROS György: *Soros-előadások a Közép-európai Egyetemen*. Budapest, Scolar Kiadó, 2013. 94.

³⁹⁷ „Csak a nyereség érdekében fektet be bárki is tőkét valamely tevékenységbe, és ezért igyekszik ezt mindig olyan tevékenység fenntartására használni, melynek eredménye valószínűleg a legnagyobb értékű lesz, illetőleg amelyet pénz vagy más javak lehető legnagyobb mennyiségére lehet becsérelni. [...] Azzal tehát, hogy minden egyén tőle telhetően igyekszik tőkéjét a hazai tevékenység fenntartására használni, és ezt a tevékenységet úgy irányítani, hogy *termelése a lehető legnagyobb értékű legyen, szükségszerűen azon dolgozik, hogy a társadalom évi jövedelme a lehető legnagyobb legyen, bár általában nem a közösség érdekét akarja előmozdítani, és nem is tudja, mennyire mozdítja azt elő*. Ő csak saját biztonsága miatt támogatja a hazai tevékenységét inkább, mint az idegent, és *csak saját nyereségét keresi*, mikor azt úgy irányítja, hogy annak termelése a legnagyobb értékű legyen. Ebben is, mint sok más esetben, *láthatatlan kéz vezeti őt egy cél felé, melyet ő nem is keresett*. A társadalomnak pedig nem is éppen baj, hogy ő ezt a célt nem ismeri. Azzal, hogy *ő saját érdekét követi, gyakran a társadalomét eredményesebben mozdítja elő, mint ha annak előmozdítása lett volna valószínűségének célja*. Sohasem láttam még, hogy sok jót okoztak volna azok, akik úgy mutatták, hogy a közösség javáért kereskednek. Ez a tetszelgés valóban nem is igen szokásos a kereskedők-nél, és igen kevés szóval el lehet őket ettől téríteni. (kiemelések tőlem: F. J.)” SMITH (2011) i. m. 488–489.

létre.³⁹⁸ A piacot a Max Weber által leírt ‘kapitalizmus szelleme’ vezérli, amelyet a puritán, szinte már aszketikus protestáns etika jellemzett, s ahol a pénzeseret – és a takarékoskodás – valódi nemes, kötelességtudat által fémjelzett hivatást és a munka méltán megérdemelt gyümölcsét jelentette, előbb mint az isteni áldás jelét, utóbb, szekularizált formájában pedig, mint a polgári gyarapodás természetes folyományát.³⁹⁹ Az így szaporított, keletkező javak mértéke, mennyisége, azaz az ily módon keletkező egyéni és társadalmi jóllét *anyagi mértéke* jelenti immáron az új erkölcs mércéjét. Időben előre haladva az utilitarizmus morálfilozófiája kiteljesíti ezt, miközben az alapul fekvő erényesség mind jobban elsikkad.

A piac személytelen, közvetített és funkcionális működése egyre inkább *autoreferenciálissá* vált a pénz újfajta, *kifizetéseken* nyugvó működésmechanizmusa (Niklas Luhmann) révén, egyre jobban és jobban elszakadva a közvetlenebb személyközi kapcsolatoktól és azok természetétől, erényeitől. Sőt, maguk az emberi kapcsolatok is jobbára a piacon keresztül közvetítődtek, mediatizálódtak még a magánjellegű relációkban is. A ‘piaci csere’ modellje továbbá némely meghatározó szociológus gondolatosságában *más* társadalmi rendszereket is egyrészt a csere logikája révén alakított át, másrészt behatolt ezekbe a pénzben mérhető *gazdasági anyagelvűség*.⁴⁰⁰ A politika rendszerétől kezdve az egészségügyön és az oktatáson át a sport világáig a csere, valamint a *pénzben mérhetőség* uralja korunkban, különösen a neoliberais paradigmában.

³⁹⁸ Vö. Max WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Budapest, Gondolat, 1982.

³⁹⁹ Vö. WEBER (1982) i. m. 76–77., 254., 270–272., 278–279., 287.

⁴⁰⁰ Az egyre inkább terjedő piaci logika kétféle, szubsztantív és formális értelmezéséhez ld. Pokol Béla tanulmányát: „A piaci logika kiterjesztése két eltérő irányban is megfigyelhető volt az elmúlt évtizedek társadalomelméleti irodalmában, ám a két irány eltérő jellege nem áll tisztán sok szerzőnél, és megítélésem szerint a jog gazdasági elméletének egyes írásainál is fennáll ez a probléma. Röviden összefoglalva azt lehet mondani, hogy egyrészt megindult az elmúlt évtizedekben egy olyan elméleti irány, amely a *gazdasági szférában talált piaci logikát kiterjeszteni* igyekezett és a fokozatos kiterjesztés után, mint társadalomelméleti paradigma áll előttünk, másrészt találhatunk olyan elemzéseket is, amelyek az *eredeti szűk értelemben felfogott rentábilis/nem rentábilis szerinti piaci logikát kutatják a termelési-gazdasági szférán túli társadalmi alrendszerekben*.” POKOL. Béla: *Jogbölcseleti vizsgálódások*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 60–61.

2. Modern kor: a társadalmi viszonyok a 'status'-tól a 'contractus' felé haladtak

A piac fő jogviszonya a polgárok által kötött 'szerződés', ami a polgári jog – a 'tulajdon' mellett – legfontosabb területévé válik, mint a *tulajdonnal való rendelkezés*, azaz a tulajdon *dinamikus* oldala. Ennek következtében a tulajdon *statikus* oldala, azaz a *magántulajdon védelme*, s annak dinamikus oldala, vagyis a tulajdonnal való rendelkezés (szerzés, elidegenítés, megterhelése stb.) a központi a modern polgári társadalomban, s így annak *polgári jogában*. Mindezek legfőbb fóruma a piac. Így a *piacszabályozás* és a *piacvédelem* a polgári jog talán legfőbb feladata, mégpedig az előbb elmondottak céljából.

A modern korban kialakul a piacon *gazdaságilag célracionális* módon cselekvő polgár ideája. Max Weber a formális gondolkodást és a *kiszámíthatóságot* teszi meg a piaci gazdasági tevékenység alapjául. Ezeknek nélkülözhetetlen feltétele a jog, mint az emberek között formális és kiszámítható módon, általános normák által szabályozott kapcsolat. A *jog kiszámíthatósága* elsősorban azt jelenti, hogy a gazdaság alanyai *kalkulálni* tudnak a *jövőre* vonatkozóan, hogy milyen esélyeik vannak a gazdasági javak fölötti rendelkezés megszerzésére és annak megtartására.⁴⁰¹ Az individuumok közötti kapcsolatokat az állami tárgyi jog által *kikényszeríthető* szerződések szabályozzák. A *szerződés* válik e modern piaci kapcsolatok, sőt, a polgári társadalom kiváltképpeni lényegévé, ami a magánjog jellegét is meghatározza:

„Szemben a korábbi idősakkal, a modern jogéletnek – kivált a magánjogban – mindenekelőtt az a leglényegesebb materiális sajátossága, hogy erősen megnövekszik a jogi *ügyletnek*, különösen a *szerződésnek* mint a jogi kényszerrel szavatolt igények forrásának a jelentősége. A magánjog szférájára ez annyira jellemző, hogy a magánjog körén belül a közösség mai formáját a potiori egyenest »szerződéses társaságnak« lehet nevezni.”⁴⁰²

Henry Sumner Maine némileg hasonlatosan a családi függőség feloldódásában és az *egyén*, mint a polgári jog által figyelembe vett egység előtérbe kerülé-

⁴⁰¹ MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom* 2/1. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 11.

⁴⁰² MAX WEBER: *Gazdaság és társadalom* 2/2. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995. 25.

sében látja a modern társadalmak haladó mozgását.⁴⁰³ Híressé vált megállapítása szerint az emberek és az azok közötti kapcsolatok jogi megítélése a *státustól* a *szereződés* felé való – haladást kifejező – mozgást mutatja:

„A státus minden formája, melyet a személyi jog tekintetbe vesz, az ősidőkben a családban lakozó hatalmaktól és előjogokból származik [...]. Ha tehát mi a státust [...] csak az ilyen személyi viszonyok megjelölésére foglaljuk le, és elkerüljük a fogalom alkalmazását az olyan viszonyokat illetően, amelyek megegyezés közvetlen vagy távlati eredményei, akkor azt mondhatjuk, hogy a haladó társadalmak mozgása eddig a státustól a szerződés felé tartó mozgás volt.”⁴⁰⁴

Émile Durkheim a ‘mechanikus szolidaritás’-ról az ‘organikus szolidaritás’-ra való áttérésben látja a modern kor sajátosságát. Az előbbihez a ‘represszív’ jellegű, az utóbbihoz a ‘restitutív’ jellegű jog tartozik. A mechanikus szolidaritás sajátja, hogy közvetlenül kapcsolja az egyént a társadalomhoz és ennek megfelelően ezt a típusú szolidaritást az elnyomó jog kényszeríti ki. Az organikus szolidaritásra ezzel szemben – többek között – az jellemző, hogy *közvetve* kapcsolja az individuumot a társadalmi testhez.⁴⁰⁵ A restitutív jog csak a megzavart viszonyok helyreállítását célozza a – szerződéses – emberi viszonyokban.

Láthatjuk tehát, hogy a szociológiai jellegű megközelítésekben a modern kor sajátja az, hogy a személyközi viszonyok szerződésekké válnak, de a feudális korhoz képest ez már közvetett, mégpedig főként a piac által közvetített. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a piaci csere személytelen, közvetített intézményes szerződéses mechanizmusai fémjelzik a modern korban megjelenő változást. Ezáltal a *piaci kifizetések rendszere* sajátos logikája által *funkcionálisan lehatárolja* és egyben *el is különíti* a gazdasági-pénzügyi rendszert a társadalom többi rendszerétől.

⁴⁰³ Henry Sumner MAINE: *Az ősi jog*. Budapest, Gondolat, 1988. 126.

⁴⁰⁴ MAINE i. m. 127. Maine, F. Tönnies és Max Weber gondolatainak összevetésére a ‘contractus’ és a ‘status’ viszonyát illetően a közösség és társadalom dichotómiájában ld. POLÁNYI Károly: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest, Gondolat, 1976. 153–155.

⁴⁰⁵ A két szolidaritás-típus és a kollektív tudat összefüggéseinek elemzéséhez ld. NÉMEDI Dénes: *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest, Áron Kiadó, 1996. 45–77.

3. Egyre inkább a tőzsde válik közvetített és személytelen jellegében a piaci működés prototípusává

A XX. század elejére közepére a ‘piaci csere’ alapvető mintája manapság már nem az *áruk* személyközi viszonyokban lezajló piaci *adásvétele*, hanem a még *közvetítettebb*, s így még *személytelenebb tőzsdei adásvételek*. Emblematikus, hogy például a Nobel-díjas közgazdász, Paul A. Samuelson, akinek nézetei közel állnak a neoklasszikus közgazdaságtanhoz, s akinek tankönyvét majd negyven nyelvre fordították le (társszerzője: William D. Nordhaus) a piac működésének példájaként rögtön a Chicagói Árutőzsde és a New York-i Értéktőzsde példáját hozza.⁴⁰⁶ Már az is figyelemre méltó, hogy nála a piac fő funkciójában nem egy olyan helyet jelent, ahol kölcsönös igények kielégítése történik a kereslet és kínálat találkozása révén, hanem egy olyan *eljárást*, ahol az *ármeghatározás* folyik: „*a piac olyan eljárás, amelynek révén a vevők és az eladók kölcsönhatásba lépnek egymással, hogy meghatározzák az illető jószág árát és mennyiségét.*”⁴⁰⁷ Tehát nem az *emberi igények* kielégítésén van a hangsúly, így még kevésbé lehet szó *valóban* emberi interakciókról. Továbbá nem esik szó természetesen ‘igazságos ár’-ról sem. Márpedig a piac lényegi természete az lenne, mutat rá a ‘civil gazdaság’ közgazdaságtanának két nagy kortárs klasszikusa, Luigino Bruni és Stefano Zamagni, hogy a polgári, az a civil érintkezés ezen terepe, amely a *polgári humanitás* erőit igényli, valóban az legyen, ami a lényegi célja, hivatása.⁴⁰⁸ Ha elszakad a polgári humanizmus elveitől, akkor *patológias* helyzetbe kerül – írja az olasz szerzőpáros. Azt kell megvizsgálunk, hogy mikor szakadt el attól. Azt kétségen kívül áll, hogy patológias a jelenlegi gazdasági és pénzügyi működés, egyrészt mert e mechanizmus *effektíve pénzügyi-gazdasági világválságot* okozott, másrészt *erkölcsi* tekintetben is, mert (meghatározó) pénzintézetek és más pénzügyi szereplők számos *pénzügyi visszaélése*, illetve *bűncselekménye* is övezi e válságot. Nézetünk szerint a jelen gazdasági világválság nem a *rendes pénzügyi működés* „*természetes velejárója*”, mint amilyen – mondjuk – a téli megfázás vagy influenza az egyébként egészséges embereknél, hanem *alapvető rendszerproblémákról*, jelentős *felfogásbeli torzulásokról* van szó a gazdasági csere eredeti és helyes, azaz humánus (embert szolgáló) koncepciójához képest. A pénzügyi műveletek szerepe torzult

⁴⁰⁶ Paul A. SAMUELSON – William D. NORDHAUS: *Közgazdaságtan I. Alapfogalmak és makroökönómia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 82.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ Luigino BRUNI – Stefano ZAMAGNI: *Civil gazdaság. Hatékonyság, méltányosság, köz-jóllét*. Budapest, L'Harmattan, 2013. 189.

el, miközben nemzetközi *spekulatív* formájukban *hihetetlen mértékben túlburjánzottak*⁴⁰⁹ *elszakadva a reálgazdaságtól*, és a jelen pénzügyi világválságban magukkal rántották a (reál)gazdaság jelentős részét. Tehát maga a nemzetközi *pénzügyi rendszer*, a bankrendszer a válságot okozó *fertőzés oka*, mégpedig a *legfejlettebb* országokkal, a *nemzetközi pénzügyi központokkal* az élen, így ez a válság *jelentősen különbözik* a korábbi (globális) válságoktól.⁴¹⁰ Így nem is lehet a korábbi globális válságokhoz hasonlóan a *piaci rendszer logikáján* belül kezelni a válságot. A pénzügyi rendszer következképpen *egész jellegeben* „romlott el”, vált diszfunkcionálissá. Ezért feltétlenül szükséges végiggondolni a (nemzetközi) gazdaság *többszörösen áttételezett spekulatív tőke-központúságának* kérdését, ami e válság fő oka. De nemcsak gazdasági-pénzügyi, hanem *morális* szempontból is. A spekulatív pénzügyi tranzakciók rendkívüli mértékben való elszaporodásnak nyilvánvaló oka az, hogy az jóval több *profitot, hozamot, hasznot* termel, ígér⁴¹¹ mint a reálgazdaság, azaz az *anyag termelői* szféra. Ezen csábítás okozta *mérhetetlen* és *telhetetlen profithajhászás* és az általa eredményezett *pénzügyi felelőtlenség* okozta a világválságot. Fel kell tennünk a kérdést: hova jutottunk a Max Weber által leírt protestáns etika fém-

⁴⁰⁹ „Az 1990-es években elterjedő számos új pénzügyi eszköz közül a származékos ügyletek (derivatívák) piaca a legdinamikusabb, amelynek legfőbb színtere a tőzsdén kívüli bankközi piac (OTC). A korábban nem túl széles körben elterjedt – s bizonyos országokban nemrég még szerencsejátéknak számító – derivatívok állománya 1990-ben 6 billió, 1997-ben már 18 billió kibocsátási értékű volt, piaci (spekulációs) értékük pedig 29 billió dollárt tett ki (ez utóbbi akkor négyszerese volt az USA GDP-jének). Az OTC derivatív ügyletek értéke 1999-re elérte a 80 billió dollárt. Az üzletági szédületes növekedésének köszönhetően 2007-ben a derivatív eszközök névleges kibocsátási értéke 516 billió dollár, míg a tényleges – az zárásakor kifizetendő – bruttó piaci érték 11 billió dollár volt. A piac óriási növekedési ütemét jelzi, hogy a devizaalapú származékos eszközök napi forgalma 2007-ben elérte a 4,2 billió dollárt. A derivatív tőzsdéken a devizaárfolyamokra és a kamatlábakra irányuló derivatív kötések napi forgalma még ennél is nagyobb, 6,3 billió dollár volt.” GÁL Zoltán: *Pénzügyi piacok a globális térben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. [a továbbiakban: GÁL (2010a)] 97.

⁴¹⁰ „A mostani pénzügyi válság két dologban alapvetően különbözik a pénzügyi globalizáció korának korábbi válságaitól. Egyfelől, a fertőzési gócpont nem valamelyik feltörekvő régióban, hanem a globális pénzügyi rendszer »vezérlőközpontjában« az Egyesült Államokban és néhány fejlett országban volt. Másfelől, a pénzügyi piacok globális integráltsága – a korábbi feltevésekkel szemben – nem tudta lokalizálni a jelenlegi pénzügyi és gazdasági válságot, s még a stabilnak hitt bankrendszereket is megrendítette. Mindez megnehezíti a válságok kezelését, a fertőzések világméretű terjedésének lokalizációját. A korábbi válságok sajátossága volt, hogy többségük a feltörekvő országokból indult ki, s ezek a válságok regionális szinten lokalizálhatóak voltak. [...] A mostani válságban a bankrendszer a fertőzés hordozója, aminek a pénzügyi stabilitásra nézve sokkal súlyosabb hatása van, mint egy »szimpla« részvénypiaci árzuhanásnak. [...] A jelenlegi válságban maguk a globális pénzügyi központok a fertőzés gócai, ahonnan nincsenek valódi menekülési útvonalak.” GÁL Zoltán: *A pénzügyi globalizáció térbeli korlátai*. 2010. [a továbbiakban: GÁL (2010b)] 16–17. <http://kgk.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2010/gal.pdf>

⁴¹¹ GÁL (2010a) i. m. 101.

jelezte „kapitalizmus szellemétől” és mi ennek az oka? Rá kell arra is kérdeznünk, egy lépéssel hátrébb lépve, hogy mi is a piaci működés lényege? Valóban csak a profit? Nem az emberi igények kölcsönös kielégítése a kölcsönös igazságosság jegyében? A pénzügyi műveleteknek nem ezt kellene elősegítenie? Vissza kellene tehát térni a gazdaság és a piac gyökereihez, létokához, ha már *velejtéig* romlott a mostani nemzetközi pénzügyi piac és a saját logikájában maradó *kiút* nem látszik.

Kezdjük azzal, hogy miben is áll tehát a piaci csere lényegi eleme, mozzanata? A már hivatkozott Bruni szerint a piac főként az emberi együttélés és érintkezés *ethosa*,⁴¹² nem pedig egy ármeghatározási eljárás. Ha pedig egy kultúra, akkor mindig egy bizonyos *humanizmus* záloga, sarokköve,⁴¹³ ahogy azt már láthattuk. A kérdés így az, hogy a jelen pénzügyi rendszer valamilyen módon, áttételesen még egyfajta humanizmust valósít-e meg, vagy végképp letért eredeti útjáról, küldetéséről? Kezdjük elemzésünket a ‘megértő szociológia’ alapítójának, mesterének, azaz Max Webernek a gondolataival, hogy alaposabban szemügyre vehessük a gazdaság fejlődésének legújabb folyamatait.

Max Weber megfogalmazásában a piac az, ahol rendszeres összejöveteleken *adásvételi* ügyleteket kötnek. Ezen megfogalmazásban tehát jobban előtérbe kerül ezen magatartások emberi jellege, ügylet-jellege és jogi jellege, mégpedig adásvételként megfogalmazottan. Márpedig, ha adásvételről van szó, akkor az önmagában ilyenként is vizsgálható, például a jogviszony közvetett tárgyai és azok egyenértékűsége tekintetében. Azonban a közgazdász, és a szociológus is, más utat követ: a nagy volumenű, általános folyamatokét. Nem az egyes szerződések belső természete, hanem a *szerződések tömegeinek összműködése* foglalkoztatja Webert is.

Mi is a különbség a ‘piac’ és a ‘tőzsde’ között? Ezt azért érdemes megértenünk, mert a piacról már van elképzelésünk, míg a tőzsdéről, amely egy speciális piac, némileg elmosódottabb fogalmainak lehetnek, hogy az milyen értelemben különbözik a hagyományos piactól. Természetesen szó sincs arról, hogy elmélyült közgazdasági vagy akár szociológiai elemzésekbe bocsátkozzunk. Csupán jellegbeli lényegi különbséget szeretnénk megérteni Weber segítségével. A piacon a termelő és a vásárló találkozik egymással, ahol az előbbi a maga által termelt, a *helyszínen jelen levő, így konkrétan beazonosítható javakat* adja el az utóbbinak, mint fogyasztónak. Ezzel szemben a tőzsdén „olyan árura kötnek üzletet, amely *nincs jelen*, gyakran még csak úton van, gyakor-

⁴¹² BRUNI i. m. 224.

⁴¹³ Uo.

ta megtermelésére is csak a jövőben kerül sor, vásárlója rendszerint nem akarja megtartani magának, hanem *nyereséggel* (lehetőség szerint *mielőtt még átvénné és kifizetné*) tovább akarja adni, eladója pedig általában *nem rendelkezik még vele*, rendszeren nem is ő termeli meg, hanem még *ezután igyekszik nyereségesen szert tenni rá* (kiemelések tőlem: F. J.).⁴¹⁴ Látható tehát, hogy a tőzsdén való ügyletek az *árak adásvétele* tekintetében is mennyire *kézzel foghatatlanok* a konkrét áru tekintetében, többek között azért, mert a *jövőre irányulóak, közvetettek* és főként minden tekintetben, mindkét oldali szereplőnél *spekulatívak* a *mind nagyobb haszonszerzés végett*. Egy kis piacon termelők és fogyasztók kötnek egymással adásvételi szerződést. A tőzsdén viszont kereskedők. A lényegi azonosság az közöttük, hogy kereslet és kínálat találkozik egymással ezeken a helyeken az áru alakjában. Csakhogy az áru *konkrét* valami a kis piacon, míg a tőzsdén *nem jelenlevő* és talán még *nem is létező*, ráadásul – a szerződésben meghatározott fajtájú, minőségű és mennyiségű – *‘helyettesíthető’* jószágokat adnak és vesznek (például meghatározott mennyiségű valutát).⁴¹⁵ A lényeginek nevezett azonosság ellenére kezdenek tehát a jelentős különbségek is előtűnni az áru- és értéktőzsdék, valamint a kis piacok között.

A pénzügyi műveletek egyre szofisztikáltabb formái általában *is egyre közvetettebbé* teszik a szereplők közötti relációkat, olyannyira, hogy egy komplexebb pénzügyi konstrukció gazdasági értelemben vett „érintettjei” *nem is ismerik egymást*:

„az ingatlantulajdonos [...], aki ingatlanának elzálogosítása fejében pénzt vesz fel egy jelzálog-hitelbanktól, nem ismeri azokat a személyeket, akik a bank számára az így kikölcsönzött pénzt »jelzáloglevelek«, vagyis kamatbevételt biztosító okiratok ellenében hitelezték, s akik érdekében a banknak kamatbevételt hozó és elzálogosított ingatlanok összességére még további jelzálogterheket rónak”.⁴¹⁶

Ezen járadékkötelezettségeknek – írja Weber – az a jellegzetes vonása, hogy „a kamatokra jogosultak és a kamatokkal megterheltek viszonya *személytelen*”.⁴¹⁷ Ezen konstrukciók nyilvánvaló gazdasági előnye az, hogy a *többoldal-*

⁴¹⁴ MAX WEBER: *A tőzsde*. ford. Mezei I. György. Budapest, IKVA Kiadó, 1995. 13. [A továbbiakban: WEBER (1995a)]

⁴¹⁵ WEBER (1995a) i. m. 13–15.

⁴¹⁶ WEBER (1995a) i. m. 22.

⁴¹⁷ Uo.

lú ügyletek összekapcsolása révén szabadabb mozgást biztosít a pénzzel való rendelkezés terén, miközben minden szereplő jól jár. A bennük rejlő gazdasági kockázatok viszonylag még áttekinthetőek, többnyire uralhatóak.

A tőzsdei ügyletek piaci mechanizmusainak bonyolultsága hamar kitermelte azt a réteget, akik ennek a szakértői, így létrejött a hivatásos tőzsdei kereskedők rendje.⁴¹⁸ Azért összpontosul a kezükben ténylegesen is a tőzsdei üzletvitel, mert csak ők ismerik a tőzsdei piacot: „évről évre naponta ott tevékenykednek és tudják vagy legalábbis sejtetik, hogy előreláthatólag milyen árukat vagy papírokat keresnek majd különösképpen, illetve adnak és vesznek alacsony áron”.⁴¹⁹ Mi is a lényegi különbség egy kis piacon és a tőzsdén történő áralakulás között? Egy kis piacon a termelő azért megy oda eladni, mert igyekszik a legjobb áron eladni a portékáját a többiek árujának ismeretében, a vásárló fogyasztó pedig az eladók áruinak és azok árainak áttekintése után tudja a legjobb döntést meghozni, azaz a legolcsóbban a legjobb árut megvenni. E *konkurencia* révén a piacon található azonos jellegű és minőségű áruk körülbelül azonos vételáron kelnek majd el. Weber ezek megállapítása után viszont nem vizsgálja azt, hogy ezen árak *igazságosakként* kerülnek-e az adott vevők, fogyasztók megítélése szerint elfogadásra? Mikor igen, és esetleg mikor nem? Ha szabad a verseny, akkor bizton feltételezhetjük, hogy azok a vevők értékítéleti alapján is igazságosak lesznek. Az *árfelhajtás*, az *árdrágítás* ugyanis nemcsak igazságtalan, hanem mindig mesterséges is, minthogy éppen az ár felhajtására irányul a tevékenység, nem egyszer összehangolt módon az árfelhajtók között. Ezért is az mindig bántotta az átlagember *igazságérzetét*, így természetesen Weber korában is.⁴²⁰ Az *árfelhajtás* azért igazságtalan, mert *irreális árat* határoz meg, amit azért tudnak megtenni a bennfentesek, mert a vevők és az eladók valós igényei nem tudnak *közvetlenül* úgy találkozni, hogy mindkét fél érdeke az árat illetően megfelelő módon vételessék figyelembe. Az előadó és a vevő nem csupán egy árról, hanem az adott körülmények között *reális* és ekképp *igazságos* árról kívánnak dönteni. Nem annyira a piac hozza létre a helyes árat, mint piaci árat, hanem talán inkább fordítva áll a helyzet: a *felek viszonyaiban jön létre a piaci alku* közepette az igazságos ár, ami az *adott dologért* az akkori viszonyok között adható. Nem csak a többiek árához viszonyítva, hanem az *adott termék egyedi jellemzőit* is nagymértékben értékelve. A konkrét áru így értett

⁴¹⁸ WEBER (1995a) i. m. 31.

⁴¹⁹ Uo.

⁴²⁰ Lásd a vonatkozó dokumentumhelyeket: GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977. 308., 327., 333.

„valós” értéke is számításba jön, így nem csak az *árufajtára* vonatkozó *általános* piaci kereslet és kínálat. Azonban minél *standardizáltabb* egy helyettesíthető termék, annál inkább csak az ár a kérdés, ami valóban a *közvetített és formális mechanizmusként* értett piac függvénye. De ekkor is létezik a *‘dolog természetéhez’* kötött *reális érték*, ami a piaci árban tükröződik a *gazdasági realitás hasznossági* bázisán. A gazdasági hasznosság végső mércéje pedig a *dolgok gazdasági realitásán* kell, hogy nyugodjon – és ha nincsen mesterséges és összehangolt árfelhajtás, akkor általában igazodik is. Amíg tehát létezik a személyes kapcsolat eladó és vevő, mint fogyasztó között, addig az ár kérdése erkölcsi megítélés is egyben, ami jól érzékelhető abban az esetben, ha indokolatlanul rendkívülien túlzott mértéket ölt. (Ha valaki például csak azért adja irreálisan magas áron terményét, mert a többiekét az időjárás tönkretette, míg az övét nem, az valószínűleg a fogyasztók erkölcsi rosszallását fogja kiváltani. Így az természetesen nem lehet igazságos ár, akkor sem, ha azon az áron a vevő végül is kénytelen lesz azt a terméket megvenni, s így piaci értelemben „reálisnak” tűnhet az ár, minthogy végül is a termékére ilyen áron „talált vevőt” az eladó. (Az már más kérdés, hogy az árubőség esetében az ilyen vevő messze el fogja kerülni a szóban forgó eladót, mert igazságtalannak tartotta a viselkedését, amikor áruszűke volt.) Vagyis az ár, mint igazságos ár, és a profit, mint *méltányos profit* a személyközi viszonyokban erkölcsi kérdésként is jelentkezik. A dolgok valós *használhatósági értéke, normális viszonyok közötti beszerezhetősége*, valamint – ismételjük – a *‘dolog természete’* az, amelyek általában irányadóak szoktak lenni az igazságos ár meghatározásakor. A *közvetítettségükben* minél inkább *személytelenebbek*, s „*arcatlanabbak*” a gazdasági relációk, annál kevésbé érződik illetve annál *kevésbé értelmezhető* egy ár „*arcátlansága*”. Márpedig a tőzsdei árak „*arcátlanságáról*” éppen a *végső érintettek távollétsége*, s így az üzletek személytelensége miatt nemigen van értelme beszélni. Ezért a tőzsdei ár tekintetében nem szokták felvetni annak igazságosságának, realitásának vagy erkölcsi helyességének a kérdését. Nincsenek jelen azon végső fogyasztók, illetve érintett felek, akik személyközi dimenziójában valami már „*arcátlan*” árnak minősüljön. Azt állapítottuk azonban meg nemrég, hogy a piac a polgári erényeknek, sőt a humanitás ethoszának az egyik nagyon fontos színtere. Hogyan tud érvényesülni mindez a legfontosabb piacon, a tőzsdén, ha nincsenek jelen és nem is érzékelhetők a mögöttes alanyok? Mi garantálja azt, hogy a tőzsdei személytelen piaci kereskedelem ne legyen antihumánus a *végfogyasztók* tekintetében? Ez nagyon aggasztó kérdés, már akkor is, ha még nem is vettük számba a komolyabb gazdasági és erkölcsi problémákat felmutató bonyolultabb ügyleteket.

A valódi problémát nem is az alkuszok viszonyában alakuló ár fogja jelenteni, hiszen őket körülbelül ugyanazon érdek mozgatja a „saját kasztjukban” (ha az adott pozíciójuktól függő ellentétes előjellel is), hanem a tőzsdei árnak a *dolog használati értékéhez* mért nagysága.

A tőzsdén kialakuló ár, azaz az adott fajtájú és minőségű áru adott időben létrejött *árfolyama* összemérhetetlenül nagyobb horderővel rendelkezik, mint a helyi kis piacokon végbemenő árképződés.⁴²¹ Az előbbi mutatja ugyanis az árakat, és következésképpen a nyereségeket, de a veszteségeket is, amihez a gazdaság alanyi a gazdasági és pénzügyi magatartásaikat (vétel, eladás, befektetés stb.) igazítják. Az *árfolyamjegyzés* számadatai egyfajta *mércét* jelentenek, amely révén minden nap és minden órában megbecsülhetik a felek a birtokukban levő javak értékét. A tőzsdék egyre inkább a *népgazdaság* szabályozói és szervezői, írja már Weber 1894-ben. Korunk évtizedeiben azonban inkább már *globális* szereplő, miközben óriási mértékűre növekedett az ott megjelenő érték, amit a *kapitalizáció* mutat (a tőzsde kapitalizációja azonos az ott forgalmazott társaságok kapitalizációjának⁴²² összegével).⁴²³

Az elmúlt évtizedekben a tőzsde vált nemcsak a gazdaság motorjává, hanem magának a gazdaságnak is kiváltképpen *modelljévé*. A piaci csere egyre *formalizálódik*: *indexálódik*, miközben egyre jobban *elszakad* az adásvételek és egyéb pénzügyi műveletek valós (közvetett) *tárgyától*. A tőzsdei és főleg a tőzsdén kívüli *derivatív kereskedés* manapság nem annyira a piaci adásvételről, hanem inkább már a „színtelen és szagtalan” profit szerzéséről szól, egyre szofisztikáltabb pénzügyi termékekkel. Nem annyira az *emberi reálszükségletek* kielégítése, és így emberi igények találkozása, valamint ily módon *emberi találkozások* színtere az említett piac, hanem az a hely, ahol az ármeghatározás történik, mégpedig a *profitszerzés*, az egyre fokozódó nyereségelérés céljából. Míg hajdanán a személyközi cserében, illetve az adásvételben a személyek em-

⁴²¹ WEBER (1995a) i. m. 34–35.

⁴²² „Market Capitalization: Piaci tőkésítés (kapitalizáció). A tőzsdén lévő vállalat piaci értékét jelenti, a forgalomban levő részvények száma szorozva az aktuális árfolyammal (N×P).” VINCZE László: *Tőkepiaci ismeretek*. Pannon Egyetemi Kiadó, 2014. 262.

⁴²³ Farkas Péter egy 2002-ben írt tanulmányában a következőket írja: „[...] a tőzsdei kapitalizáció értéke a 80-as évek elején a világ GDP-jének 10%-át tette ki, 1999-ben már egyenértékű volt vele, majd fokozatosan (a 2001. szeptember 11-i terrortámadást követően gyorsabban) 60%-ra esett. [...] Még érdekesebbek az USA arányai, ahol a kapitalizáció 20-ról 160%-ra nőtt, és napjainkban körülbelül 140-150%-ot tesz ki. Tudni kell, hogy az 1929-es válság előtt a New York-i tőzsdeindex három év alatt megháromszorozódott, és a kapitalizáció a GDP 80%-át érte el. A 80%-os arányt legközelebb az 1990-es évek második felében lépte túl, ráadásul ezt azóta megduplázta.” FARKAS Péter: A világgazdasági fejlődés szcenáriói. *MTA Világgazdasági Kutatóintézet Műhelytanulmányok*, 38., 2002. február, 7.

beri gazdasági igényei találkoztak, s egymást kölcsönösen gazdagító volt ezen ügylet, itt már a 'profit' maga a célja az ügyletnek, s szinte már *tetszőleges* az adásvétel vagy egyéb ügylet *tárgya*. A jogviszonyok *közvetett tárgya*, a *dolgok valós egyedi és társadalmi természete*, valós társadalmi hatása kezd immáron *másodlagos* lenni. Az elsődleges érdek a pénzügyi tranzakciókban résztvevők *magánérdeke*. Ha a társadalmi igények közvetetten meg is jelennek a tőzsdei ügyleteknél, az már csak a tőzsdei, vagy általában a pénzügyi világ szereplőinek profitja miatt fog történni, s nem azért, hogy ezáltal társadalom alanyainak gazdasági igényeit kielégítsék. Erre mondhatjuk azt, hogy minden kereskedelmi tevékenység végül is a profit miatt létesül, a tőzsdére pedig a fejlett piacgazdaságban az árképzés miatt feltétlenül szükség van. Ezt nem is kívánjuk vitatni. Amire azonban rá szeretnénk mutatni az az, hogy melyek azon folyamat főbb lépcsői és mozzanatai, amelyek a pénzügyi, illetve majd a hitelderivatívák természetrajzában, azok kifejlődésének és problematikájának megértéséhez közelebb vihetnének.

4. A nemzetközi pénzügyi rendszer diszfunkciói: a túlburjánzó derivatívák idő- és térbeli zavaaraiban „légneműsödik” az alapul fekvő ‘dolog’

Akkor értjük meg a jelen kori gazdaság átalakulásnak jellegét és új minőségi tényezőjét, ha figyelmünket a *nemzetközi pénzügyi áramlásokra* irányítjuk. Ez *nagyságrendileg* meghaladja a nemzetgazdaságok *reálgazdasági* teljesítményét.⁴²⁴ Két állítást kell tennünk tehát: egyrészt a nemzetközi pénzügyi áramlások, s azokon belül is a *spekulatív tőke* állományi értéke, messze meghaladja a reálgazdaság teljesítményvolumenét, másrészt ez már nem nemzetgazdasági szinten jelentkezik, hanem a nemzetközi, sőt, *globális térben*. A nemzetközi pénzügyi szektor volumenének növekedési üteme teljes mértékben *elszakad* a

⁴²⁴ „Ami a pénzügyi piacok nagyságát illeti, ha a világ országai ki akarnák elégíteni a 2007-ben általuk előállított termékekből és szolgáltatásokból, azaz GDP-ből származó 55 billió dollárnyi pénzből a globálisan pénzügyi eszközök (részvények, kötvények, bankbetétek stb.) állományi értékét, több mint három évig mindenkinek csak ezért kellene dolgoznia. Ugyanis 2007-ben a pénzügyi eszközökben megtestesült vagyon 196.000 milliárd dolláros összege 3,5-szeresével múlta felül a világ GDP-ét. Ami a pénzügyi piacok egyes szegmenseinek hatalmas volumenértékeit illeti, a világon három tőzsdei munkanap összforgalma eléri az éves világexport értékét, ami önmagában is megdöbbentő tény. Naponta 3-7 ezermilliárd dollár folyik keresztül a világ deviza- és derivatív piacain, s több mint 1300 milliárd kamatfizetés formájában. 7 A Világ GDP harmincnyolcszorosa fordult meg egy év alatt a spekulációs pénzpiacokon [...]” GÁL (2010b) i. m. 8

reálgazdaság növekedési ütemétől,⁴²⁵ de nézetünk szerint a spekulatív tőke magától a *reálgazdaságtól* is.

Úgy szokták beállítani a neoliberais megközelítésben a jelenlegi válság okát, hogy olyanok is felvettek (jelzálog)hitelt, akiknek nem volt meg rá a megfelelő anyagi fedezetük. Tehát „túlfogyasztottak”, s most a piac szankcionál, jelenleg a válsággal. Ezzel a piac – szerintük – azt kívánja „morális nevelőként” tanítani, hogy „nem szabad tovább nyújtózkodni a takarónál”; illetve ilyeneket lehet hallani ezen megközelítésből: „lám-lám most is kiviláglik, hogy a piac működésében tökéletes, és egyben kiváló erkölcsnevelő, csak az oktondi és kapzsi polgárok, fogyasztók nem értik bölcs szavát”. A mostani válság megoldása tehát az lenne szerintük, hogy „kutyaharapást szőrével” alapon a piac hatékonyabb működését kellene jobban érvényesíteni, ami korábban sérült és ezért alakult ki a válság. Csakhogy miközben a kiváltó ok valóban a jelzáloghitel piaci válság volt, de hogy totálissá és globálissá vált, annak az volt az oka, hogy globálisan „összegyűrt” és működtetett szintetikus „toxikus” („fertőzött”) derivatív értékpapírtermékek eluralták a spekulatív pénzpiacokat. Vagyis nem volt egyértelműen észlelhető a bonyolult konstrukciósorozat végén az alapul fekvő jogügylet biztosítékát képező *ingatlan*, így annak valóságos meglétét és *valódi (végrehajtható) értékét* nem is vizsgálták a láncolat végén levő pénzügyi befektetők (sem). Nem volt tehát mindvégig egyértelműen megállapított – leegyszerűsítve a kérdést – az alapul fekvő *jogviszonyok közvetett tárgyának az értéke*:

⁴²⁵ „2.3.4. A nemzetközi pénzügyi szektor növekedési ütemével teljesen elszakadt a reálgazdasági folyamatoktól; Az elmúlt harminc évben a pénzügyi tranzakciók volumene robbanásszerű – más szektorokban nem tapasztalt – mértékben nőtt meg. A világgazdaságban az 1980-as évek óta a pénztőke felhalmozása mintegy 700%-kal gyorsabb volt, mint az állótőke-befektetések növekedése, ami szoros összefüggésben áll a pénzügyi befektetéseknek a termelőtőkéhez viszonyított nagyobb profitabilitásával [...]. A világ pénzügyi eszközállományának az összértéke először 1980-ban érte el a világ GDP-jének nagyságát, 1993-ban pedig már duplája volt. A pénzügyi luftballon mérete az elmúlt huszonöt évben óriásira duzzadt. A méreteit jól érzékelteti néhány reálgazdasági mutatóval történő összevetés [...]. A pénzpiaci eszközök óriási volumene mellett már csak forgási sebességük és dinamikájuk nagyobb. Az eszközök növekedési rátája sokszorosan meghaladta a reálgazdaság GDP-jének növekedési ütemét. Amíg a világgazdaság reál GDP-je az 1970-es években átlagosan 3,5%-al, az 1980-as években 2,8%-al, az 1990-es években pedig 2,2%-kal, illetve 2007-ig 4,2%-al bővült, addig például az értékpapírpiacok átlagos növekedési üteme 1980 és 1996 között 25%-os volt. Összehasonlításként a külkereskedelmi forgalom ez idő alatt 5-7%-os ütemben bővült, az FDI növekedési üteme is csak 8%-os volt, de a következő négy évben már az FDI is 27%-os növekedést produkált [...]. A pénzügyi eszközök növekedésében a vállalati adósságpapírok és a részvényárfolyamok emelkedése játsza a főszerepet. 2004 és 2005 között a világ pénzügyi eszközállományának emelkedése mintegy felerészben a részvényárfolyamok szárnyalásának volt köszönhető. Az értékpapírosodás tehát jelentősen növeli a pénzügyi piacok növekedési dinamikáját.” GÁL (2010b) i. m. 9.

„Tíz évvel később, 2007-ben a nyugati, mindenekelőtt az amerikai bankok voltak teletömve subprime jelzáloghiteleikből strukturált értékpapírokkal. A helyi bankok kockázatos jelzáloghiteleiket továbbadták a befektetési bankoknak, illetve az újonnan alapított speciális befektetési intézményeknek, amelyek átcsomagolták és az így keletkezett strukturált értékpapírokat különböző értékpapírpiaci csatornákon magas hozamot és kockázatmentességet ígérve terítették a globális hitelcsatornákon keresztül. A hitelminősítők által megtámogatott termékeket a befektetési és kereskedelmi bankok globális hálózataikon keresztül hitelkövetelésként továbbértékesítették, illetve saját hitelfelvételeik fedezetéül használták. A termékeket terítő bankok és fedezeti alapok *soha nem látták azokat a helyeket, ahol végső soron a fedezet alapjául szolgáló, és komoly hitelkockázatot hordozó rossz adósok ingatlana található* (kiemelés tőlem: F. J.).⁴²⁶

Gál Zoltán rámutat arra, hogy a pénzügyi szereplők *nagy térbeli távolsága* miatt a valós kockázati érték meghatározása szinte lehetetlenné vált. Következésképpen a pénzügyi jogviszonyok közvetett tárgyának (ingatlan) meglétének és annak *végrehajtható értékének* vizsgálatára azért nem fektettek nagy hangsúlyt a másodlagos értékpapírpiacokon, továbbá az egyes átstrukturált, átcsomagolt pénzügyi termékek valós értékbesorolása, beárazása azért nem tudott helyesen megtörténni, mert az egyes szereplők *túl távol voltak a kockázatviselés helyétől*:

„A 2008-as pénzügyi válság detonátoráivá váló amerikai subprime hitelekből származtatott értékpapírok a Clark-O'Connor-modell alapján egyértelműen az opálos kategóriába sorolhatók. Ezek alapjául szolgáló subprime jelzáloghitelek területileg meglehetősen lokalizáltak voltak, elsősorban a spanyolajkú népesség által is lakott déli államokban koncentráltak. Tehát nem a subprime hitelek eredeti térbeli eloszlása, hanem hitelekből átcsomagolással képzett eszközfedezetű, ún. strukturált értékpapírokat keletkeztető OAD modell információs aszimmetriából adódó koordinációs zavarai és szabá-

⁴²⁶ GÁL (2010b) i. m. 18.

lyozatlansága vezetett oda, hogy a *kisebb arányban »bekevert« subprime hitelek* a befektetési és univerzális bankok globális hálózatain keresztül világméretű pénzügyi válsággá terebélyesedő fertőzést okozhattak. A probléma alapvetően a pénzügyi piacokon meglévő információs aszimmetria és a földrajzi távolság összefüggésében gyökerezik. A CDO és CDS piac esetében az információs aszimmetria azért erős, mert *nincs információ a becsomagolt termék alapjául szolgáló eszközök minőségéről, illetve azért is, mert a pénzügyi termékek közvetítői és végső megvásárlói egyszerűen túl távol voltak a kockázatviselés helyétől [...].* (kiemelések tőlem: F. J).⁴²⁷

Amikor a jelzáloghiteleket értékpapírok formájában a *másodlagos értékpapírcsoporthoz* vitték, amikor *strukturált derivatív eszközökké* alakították, akkor ezen termékeket megvásárló befektetők *nem voltak közvetlenül érdekeltek* az alapul fekvő jogviszony közvetett tárgya értékének vizsgálatában. Mindeközben az *egész finanszírozási láncolat kockázatát a magukra vállalták*: „A kölcsön fedezetéül szolgáló ingatlan tehát csak értékében és csak áttételesen ismert a befektető számára, amely érték megállapítása, az adós személyének kiválasztása és az alap kölcsönügylet-feltételeinek kialakítása a hitelező érdekkörébe tartozik” – vallja Sándor István.⁴²⁸ Vagyis az „érdekeltérések nem ösztönöztek arra, hogy ezek a jelzáloghitelek feltétlenül életképesek legyenek”,⁴²⁹ szögezi le, míg a globális válságkövetkezmények mindannyiunk számára már ismertek.⁴³⁰

⁴²⁷ Uo. De volt ennek egy másik aspektusa is, amire Soros György mutat rá: „A jelzálogok értékpapírosítása új dimenzióval gazdagította a rendszerkockázatot. A pénzügyi tervezők azt állították, hogy földrajzi diverzifikáció segítségével csökkentették a kockázatokat, holott ennek gyakorlatilag épp az ellenkezőjét érték el a képviselői probléma megteremtésével. A képviselők, közvetítők ugyanis inkább a díjbevétel maximalizálására fókuszálnak, mintsem a kötvénytulajdonosok érdekvédelmére.” SOROS György: *Pénzügyi vihar Európában és az Egyesült Államokban*. Tanulmányok. Budapest, Scolar Kiadó, 2012. 93.

⁴²⁸ Virtuális vagyon. Interjú dr. Sándor Istvánnal a jog és az érték fogalmáról. *De Jure*, 2009/1. 2.

⁴²⁹ Uo.

⁴³⁰ Soros György a következőképpen foglalja össze a pénzügyi világválság okait, természetrajzát: „Az értékpapírosítás célja a kockázatok csökkentése volt a kockázati és földrajzi diverzifikálás segítségével. Mégis épp azáltal nőtt a kitettség, hogy a jelzálogok tulajdonjogai az ügyfeleket jól ismerő bankoktól olyan befektetőkhez vándoroltak, akik mit sem tudtak a hitelfelvételről. A hitelkihelyezést alaposan elbíráló bankok helyett olyan kis tőkés jelzálog-közvetítők finanszírozták a kölcsönöket, akik csak átmenetileg »raktározták« ezeket a követeléseket, és rövid idő elteltével eladták azokat a különféle befektetési bankoknak. A befektetési bankok ezt követően CDO-kat alakítottak ki, és a minősítő intézetek besorolása után a

A tőzsdei ügyletekben sincsen egyértelműen azonosítva a maga fizikai valójában a jogviszony közvetett tárgya, ami csak azért nem probléma, mert *helyettesíthető termékekkel* kereskednek ott. A tőzsdei határidős ügyleteknél az *indexalítással a közvetett tárgy közvetítettsége és relativitása* tovább fokozódik. A helyzetet tovább nehezítheti az, ha tőzsdén kívüli spekulatív derivatív tranzakciókról van szó, mert azok nincsenek egységesen szabályozva. Az alapul fekvő dolgok értéke tehát kezd egyre indexáltabbá, ezáltal relatívabbá, adott esetben pedig teljesen *fiktívvé* válni.⁴³¹ Ha még hozzávesszük azt is, hogy a „pénzügyi luftballon” mögött távolról sincsen ilyen volumenű reálgazdaság, akkor valóban sejthük már a válság igazi okát.

5. Derivatívák csábítása: alacsonyabb kockázat mellett magasabb hozam?

Újra kell értelmi a pénz szerepét olyan értelemben, hogy a reálgazdaság szolgáltatába kell azt állítani, ahogy az hajdanán is volt. Jelenleg ugyanis a „*pénzforgalom már sokszorosan meghaladja a reáltranzakciók pénzigényét.*”⁴³² Korunk viharos sebességű „pénzpiaci változásai – írja Gál Zoltán – bizonyos mértékben

portfóliót intézményi befektetők részére értékesítették tovább. A folyamat során a különféle díjakból folyt be a bevétel – így a nagyobb hitelmennyiség nagyobb várható bónuszt generált. Ez a kockázatmentes díjbevételei lehetőség azonban a felületes és félrevezető üzleti gyakorlatnak is táptalajt biztosított. A tapasztalatlan és tájékozatlan ügyfelekre épülő subprime ágazatban kedvelt üzleti fogás lett a kliensek megtévesztése. Fényes példa erre a »teaser«, azaz beetető kamatok alkalmazása.” SOROS György: *A 2008-as hitelválság és következményei. A pénzügyi piacok új paradigmája.* Budapest, Scolar Kiadó, 2008. 18–19.

⁴³¹ A PPKE JÁK Doktori Iskolájában tartok egy „Jog és erkölcs” elnevezésű kurzust. Veres Zoltán e kurzus keretében a kortárs spekulatív pénzügyekre alkalmazta az ott elhangzó alapelveket, meglátásokat és egy figyelemre méltó tanulmányban adta közre kutatásainak eredményeit: VERES Zoltán: Néhány etikai és jogi megfontolás a short selling ügyletek kapcsán. Különös tekintettel az arany szabály és a iustitia commutativa követelményére. *Iustum Aequum Salutare*, VII., 2011/4. 161–181.

http://epa.oszk.hu/02400/02445/00023/pdf/EPA02445_ias_2011_4_161-181.pdf Ld. különösen az V. fejezet következő alpontját: „2. Az árfolyam elszakadása a jogviszony közvetett tárgyának valós értékétől”. Itt írja Veres Zoltán: „Problémát jelent, hogy sokszor a közvetett tárgy nehezen felismerhető, így az adott részvény árfolyama erősen elszakadhat a mögöttes jogviszony tárgyaként szolgáló dolog reális értékétől. Ennek okai a manipulációtól kezdve a mentális horgonyzáson és az emberi kapzsiságon át a buborékok kialakulásáig sokfélék lehetnek. Különösen problematikusnak tekinthetők ebből a szempontból az értékpapírosított termékek.” VERES i. m. 177–178. Veres Zoltán tanulmánya szakmai körökben visszhangra talált: Shortolás, Justitia, Arany szabály. Etikai megfontolások a tőzsdén? *Pesti Ügyvéd.* 2011/12. december. 11.

⁴³² GÁL (2010a) i. m. 102.

megváltoztatták a *jelenkori pénz funkcióit*”. A pénzgazdaság korábbi időszakában a „pénz lényegében a reálgazdaság folyamatainak közvetítője, értékelője és leképezője volt”, s csak a 70-es évektől kezdődően jött létre az „öntörvényű hatalmas mennyiségű pénzteremtésre képes pénz- és tőkepiacok szárnyalása”.⁴³³ Először fordult elő a kapitalizmus, azaz a piacgazdaság történetében, hogy a *termelő tevékenységek* hozadéka, haszna *alacsonyabb* lett, mint a pénzügyi befektetéseké.⁴³⁴ Azt gondolhatnánk, hogy ez semmilyen problémát nem okoz, hiszen a ‘kapitalizmus’ a minél nagyobb haszonról szól. De ez nem így van, hiszen nézetünk szerint voltaképpen nem is kapitalizmusról, hanem lényegét tekintve piacgazdaságról van szó, illetve még csak nem is erről, hanem olyan gazdasági jellegű interakciókról, amelyek *emberi igényeket a piacon keresztül* elégitenek ki, s ezért emberi és társadalmi hasznuk van. A folyamatok azonban korunkra megváltoztak: a *mérhetetlen profitvágy* lett az elsődleges törekvési szempont, s ebben a korunkban uralkodó *neoliberalizmus ideológiájának* is jelentős szerepe van. A profit hajszolása *kockázatvállalást* igényel(ne). Azt gondolhatnánk, illetve mondhatnánk, hogy nagymértékben felelős, sőt már-már heroikus tett az, ahogy a strukturált derivatív pénzügyi termékek tranzakcióinak szereplői e bonyolult pénzügyi termékek megvásárlásaival egyzsersmind „*vállalják*” is azok *kockázatát*. Csakhogy éppen máshogy áll a helyzet: a spekulatív ügyletek szereplői és azok kidolgozói úgy akarták a minél nagyobb hasznot, hogy ésszerűtlen mértékig és *végig nem gondolt módon* keresték bizonyos pénzügyi konstrukciókkal a kockázat mérséklését, sőt akár elkerülését is. Mint köztudott, a határidős ügyletek eredetileg az ár-, illetve az árfolyamkockázat *enyhítésére, kivédésére* jöttek létre. Az újabb és újabb derivatív (valamint újra- és újrastrukturált) pénzügyi konstrukciók viszont már *maguk* jelentették az ésszerűtlen, s ezért *kezelhetetlen pénzügyi kockázatot*, mivel *eleve hibás* pénzügyi termékeknek bizonyultak. De nézzük meg, hogy mi is történt

⁴³³ Uo. Lásd Lányi Kamilla helyzetértelmezését, akire Gál is hivatkozik. „[...] a hetvenes évektől kezdve kialakult egy öntörvényű pénz- és tőkepiac, amely egyrészt elképesztően nagy mértékű pénzteremtésre képes, másrészt azelőtt ismeretlen nagyságú pénztőke valós idejű mozgására úgy, hogy a maga többlépcsős rendszerében voltaképpen pénzt pénzbe (sokféle és sokfajta módon forgatható értékpapírba) fektet.” LÁNYI Kamilla: Vázlat a globalizációknak nevezett jelenségkör értelmezéséről. *Közgazdasági Szemle*, XLVIII. évf., 2001. június. 503. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00072/pdf/lanyi.pdf>

⁴³⁴ GÁL (2010a) i. m. 102. Bernek Ágnes és Farkas Péter a következő számadatokkal szolgálnak e tekintetben: „A termelőtőke átlagos profitabilitása a világgazdaságban az 1990-es években 3-15% [...], míg a pénzügyi befektetések – bevallott – hozadéka 10-20 % között mozog. Míg évszázadokon át a termelőbefektetés hozama volt magasabb, most a pénzügyi befektetéseké lett a jövedelmezőbb.” BERNEK Ágnes – FARKAS Péter: A monetáris világ, a pénz „mindenhatóságának” politikai kérdőjelei. In: BERNEK Ágnes (szerk.): *A globális világ politikai földrajza*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002. 186.

a profithajhászás és az erőltetett kockázatkerülés csodavárása eredményeképpen?⁴³⁵ Olyan új innovatív (másodlagos) pénzpiaci termékek jöttek létre, amelyek esetén úgy tűnt, hogy minden szereplő jól jár a „több haszon – kevesebb kockázat” elv érvényesülése mellett:

„Az értékpapírosított hiteleken alapuló kötvényeket átcsomagoló CDO-val megvalósult a pénzügyi csoda: a kötvénybefektetők számára az eredeti pénzáramlást biztosító eszközök kockázata csökkent, miközben ugyanolyan fokozatú kockázat magasabb hozamot biztosított; az összkockázat kisebb lett, azaz az eredeti pénzáramlást termelő eszközök finanszírozása csökkent, és mindeközben az értékpapírosítás szervezője le aratta a csomagolás hasznát.”⁴³⁶

Az „*alacsonyabb kockázat mellett magasabb hozamot*” ígéretével előrukkoló pénzügyi innovációs termékekhez olyan *erős támogató marketing* társult, hogy a befektetők és az elemzők is szinte minden fenntartás nélkül elfogadták azokat.⁴³⁷ A *hitelderivatívák* esetében az egyik fő cél éppen az volt, hogy miként lehet a *kockázatot áthárítani*:

„A hitelderivatívák arra jelentenek tökéletes eszközt, ha a hitel mérlegben tartásával egy időben a hozzá kapcsolódó kockázatot olyan félre akarjuk *áthárítani*, aki szívesen vállalja azt. Ezen eszközök olyan pénzügyi szerződések, amelyek segítségével a hitelkockázati kitettséget egy másik piaci szereplő vállalja fel. Ez úgy működik, hogy egy harmadik személy kötelezettséget vállal arra, hogy bizonyos időközönként fizetett díj (havi, negyedéves, éves) ellenében az adós mulasztása esetén a hitelezőt kárpótolja a veszteségért.”⁴³⁸

⁴³⁵ A „csökkenő kockázat – növekvő jövedelem” modell leírásához, bemutatásához lásd: KIRÁLY Júlia – NAGY Márton – SZABÓ E. Viktor: Egy különleges eseménysorozat elemzése – a másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és (hazai) következményei. *Közgazdasági Szemle*, LV. évf., 2008. július–augusztus. 586. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00150/pdf/00.pdf>

⁴³⁶ KIRÁLY–NAGY–SZABÓ i. m. 586.

⁴³⁷ KIRÁLY–NAGY–SZABÓ i. m. 587.

⁴³⁸ PAPP Péter: *Hitelderivatívák az innováció útján: a hitelkockázat tőzsdei kereskedése*. 2006. Budapesti Értéktőzsde, Kochmeister-díj, 2005. 11–12. http://bet.hu/data/cms87998/Papp_Peter_1helyezet_dolgozat.pdf

A folyamat azonban nem állt meg, hiszen még közvetítettebb és „fiktívebb”, ekképpen pedig kockázatosabb termékek következtek. A már idézett, Király Júlia, Nagy Márton és Szabó E. Viktor szerzők tollából született tanulmány a „CDO-gyár” működésének bemutatása után így fogalmaz:

„Ehhez képest már inkább csak kis ugrásnak tekinthető, hogy a folyamatot származtatott hiteltermékek (CDS, *credit default swap* – hitelmulasztási csereügylet) segítségével szintetikususan is elő lehetett már állítani, azaz magát a pénzáramlás alapját képező eszközt sem kellett már megvenni, szinte zéró cash befektetés mellett elég volt a pénzáramlásra szóló követeléseket újra-csomagolni, és a hasznot elszámolni.”⁴³⁹

A haszonmaximalizáló és kockázatminimalizáló „nagy csoda” természetesen a végén elmaradt: „többletjövedelem nem jött létre csökkenő kockázat mellett, a többletjövedelem a *kockázatok nem megfelelő értékeléséből* származott (kiemelés tőlem: F. J.)”⁴⁴⁰ (E kérdésre később még visszatérünk.) A viszonyokat belülről ismerő Soros György minden illúziót eloszlat a CDO-k végső célját illetően:

„Olyan komplex szintetikus eszközökről van itt szó, amelyeket létező, jelzálogalapú értékpapírok képzeletbeli egységekké klónozásával hoztak létre, az eredeti instrumentumokat utánozva. Ezek a CDO-k *nem voltak alkalmasak újabb lakástulajdonok finanszírozására vagy a tőke hatékonyabb elosztására*, pusztán csak *felduzzasztották a jelzálogalapú értékpapír-volument*, amely az ingatlanbuborék kipukkadásával elértéktelenedett. A tranzakció *elsődleges célja* az volt, hogy *díjakat és jutalékokat generáljon*. (kiemelések tőlem: F. J.)”⁴⁴¹

Mint tudjuk, a pénzügyi és gazdasági világválságban az egész „pénzügyi luftballon” végül „kipukkant”, az *egész konstrukció összedőlt*. Korunkra jellemző, hogy a „pénzhajszoló pénz háttérbe szorította a globális gazdaság motorját, a termelő beruházást”, ezért miközben dagadt a nemzetközi, globális

⁴³⁹ KIRÁLY–NAGY–SZABÓ i. m. 587.

⁴⁴⁰ KIRÁLY–NAGY–SZABÓ i. m. 588.

⁴⁴¹ SOROS (2012) i. m. 115.

pénzügyi luftballon, a „kiszállalkozások millióinak nem tudják kielégíteni hiteligenyeit.”⁴⁴² A pénz tehát ebben a tekintetben *elvezítette eredeti értelmét* és funkcióját. Magán a pénzügyi piacon belül is változás állt be, minthogy a pénz- és „értékteremtés” ezen új spekulatív eszközeinek térnyerése mellett a hagyományos közvetítői ágak, úgy mint a bankhitelezés vagy a működő tőke a háttérbe szorultak.⁴⁴³

6. Hogyan próbálták meg uralni a kiszámíthatatlan kockázatot a nagyobb profit érdekében?

A *valószínűség-számításokon* alapuló rendkívül kockázatos spekulatív (derivatív) pénzügyi konstrukciók és termékek – talán nem nagyon túlzunk, ha ezt állítjuk – a valószínűség-számítás történetének okkult eredetének mondhatni „sötét” indítékát örökölte tovább: a *történesek jövőbeli alakulásának kockázatsökkentő manipulációjával* valamilyen, erkölcsi értelemben *kétes anyagi előnyhöz* jutni. A valószínűség-számítás ugyanis nem a magasabb tudományokban fogant, hanem éppen ellenkezőleg, a *szerencse- és hazardjátékokhoz* kapcsolódóan az alacsonyabb rendű tudományokhoz, így többek között az *alkímiához* kötődik. Ha tehát a kortárs derivatíva-félék „metafizikáját” és a mögöttes emberi célkitűzéseket tekintjük, akkor számot kell vetni a *telhetetlen profitéhség* vezérelte *felelőtlen hazardírozás* erkölcsi kérdésével. Ez ugyanis úgy kívánja *manipulálni a jövőre* tekintve a pénzügyi-gazdasági viszonyokat, hogy nem vetett számot a *reálgazdaság*, mint ‘dolog’ *valós természetével*, sem a gazdaság – normatív perspektívában tekintett – embert szolgáló jellegével, sem pedig a pénz erre vonatkozó eszközfunkciójával.⁴⁴⁴ A pénzügyi és a gazdasági rend-

⁴⁴² GÁL (2010a) i. m. 103. „Még egy fejlettebb ipari országban is az a jellemző, hogy egy kis vagy közepes vállalkozás legfeljebb két vagy három banktól kaphat hitelt.” Joseph E. STIGLITZ: *A globalizáció és visszásságai*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003. 125–126. A finanszírozásnak a vállalatok növekedésében és likviditásában betöltött szerepéhez globális perspektívában ld. Klára KATONA: Corporate production and financing choices in Hungary. *Ekonomika*. 2014. Vol. 93(3), 141–147. <http://www.journals.vu.lt/ekonomika/article/view/3879/2691>

⁴⁴³ GÁL (2010a) i. m. 103.

⁴⁴⁴ Vö. „Az adott termék árfolyamának a reális értéktől való elszakadásában, illetve a buborékok kialakulásában a történelmi tapasztalatok szerint nagy szerepe lehet az emberi kapzsiságnak is. Ha ugyanis egy kezdetben alulértékeltnek tűnő, vagy gyors növekedést ígérő eszköz (például tulipánhagymák vagy internetes társaságok részvényei) esetén az ár elindul felfelé, az emelkedésből származó nyereség sokak érdeklődését felkelti. Ilyenkor *már nem a termék mögött álló reáltevékenység jövedelmezősége számít, hanem csakis a realizálható nyereség*. Az újabb és újabb befektetők egy ideig egyre csak felfelé hajtják az árakat, mígnem egyesek rájönnek, hogy a termék túlértékelt és elkezdik eladni azokat, majd a tömeges eladásokat álta-

szer azonban „megbosszulta magát”, nemcsak önmaga összeomlását okozva, hanem emberek és családok tömegeit is tönkretéve, nemzetgazdaságokat pedig derékban megroppantva.

Szükségesnek mutatkozik tehát megvizsgálni a ‘profit’, és ehhez kötődően a ‘bizonyosság/bizonytalanság’ kérdését, és így a *profitkockázat* mibenlétét. Ezen túl pedig a kockázat kezelésének a kérdését is, nem szem elől veszve azt, hogy a gazdaság távolabbi célja nem a profit, hanem az anyagi jellegű igények, mint *emberi* igények kielégítése. Mint láthattuk, a csak profitmaximalizálásra való mérhetetlen törekvés a spekulatív pénzügyi piacokon hiába próbálta csökkenteni a kockázatot, azt uralni nem tudta. Gondolatban eggyel visszalépve, általában is elmondható, hogy egyáltalán nem problémátlan a *profit eredete*, különösen nem a nagy profité, és így egyáltalán nem állítható, hogy a profitra való törekvés műveletei előre kiszámítható, kalkulálható, ekképp a kockázatok tekintetében *uralható folyamatokat* indukálnak.

Frank Knight (1885–1972) híres munkájában⁴⁴⁵ a profit mibenlétét keresve kifejti, hogy a kockázat akkor jelentkezik, ha a „jövőbeli események *mérhető valószínűséggel* következnek be”, a bizonytalanság pedig akkor van jelen, ha a „jövőbeli események *valószínűsége meghatározatlan, nem számítható* (kiemelések tőlem: F. J.)”⁴⁴⁶ Knight említett könyvében arra kereste a választ, hogy miből fakad az a különbség, hogy a közgazdasági elméletben a tökéletes versenyben nulla profitnak kell lennie, miközben a valóságban létezik pozitív (vagy negatív) profit.⁴⁴⁷ A *tökéletes verseny* körülményei kötött, amikor mindenki, termelők és fogyasztók teljes tudással rendelkeznek, azaz a *kalkulálható kockázat*⁴⁴⁸ mellett gyakorlatilag *nincsen profit*: „Knight szerint a mérhető koc-

lában összeomlás követi.” VERES i. m. 178.

⁴⁴⁵ Frank H. KNIGHT: *Risk, Uncertainty, and Profit*. Boston, MA. Hart, Schaffner & Marx-Houghton Mifflin Co., 1921.

⁴⁴⁶ BÉLYÁ CZ Iván: Kockázat vagy bizonytalanság? Elmélettörténeti töredék a régi dilemmáról. *Közgazdasági Szemle*, LVII. évf., 2010. július–augusztus, 652. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00172/pdf/05_belyacz.pdf

⁴⁴⁷ Uo. Vö. „Considering, however, the universal recognition of the »tendency« of competition to eliminate profit, it is perhaps somewhat remarkable that the problem of profit itself has not [...] been attacked from the direct point of view adopted in this essay, of an inquiry into the causes of the failure of ideal competition to be fully realized in fact.” KNIGHT i. m. I.II.1.

<http://www.econlib.org/library/Knight/knRUP1.html#Pt.I.Ch.I>

⁴⁴⁸ Vö. „But Uncertainty must be taken in a sense radically distinct from the familiar notion of Risk, from which it has never been properly separated. The term »risk,« as loosely used in everyday speech and in economic discussion, really covers two things which, functionally at least, in their causal relations to the phenomena of economic organization, are categorically different. [...] The essential fact is that »risk« means in some cases a quantity susceptible of measurement, while at other times it is something distinctly not of this character; and there

kázat nem generál profitot”.⁴⁴⁹ Akkor tehát a *profit* csakis a *nem kalkulálható bizonytalanság* eredménye lehet:

„Ezzel szemben a bizonytalanság nem mérhető, sem biztosítással, sem más módon nem kezelhető. Bizonytalanság olyan körülmények között érvényesül, amelyekben sem piaci bázison nem analizálható, mert túlzottan irreguláris jelenség, sem empirikus megfigyeléssel, mert túl egyedi történet.”⁴⁵⁰

Akkor a profit valamiféle „szerencse jutalma”? Nyilvánvalóan a bizonytalanságot *előre* szeretné *kalkulálni* a profitot kereső, mégpedig a *valószínűség-számítással*.⁴⁵¹ Láttuk, hogy a valószínűség-számítás az alacsonyabb rendű tudományokban fogant, így többek között a szerencsejátékokhoz, az alkímiához és az „ég üzeneteinek” olvasásához kötődött.⁴⁵² Pascal nevéhez kötik a valószínű-

are far-reaching and crucial differences in the bearings of the phenomenon depending on which of the two is really present and operating. There are other ambiguities in the term »risk« as well, which will be pointed out; but this is the most important. It will appear that a *measurable* uncertainty, or »risk« proper, as we shall use the term, is so far different from an *unmeasurable* one that it is not in effect an uncertainty at all. We shall accordingly restrict the term »uncertainty« to cases of the non-quantitative type. It is this »true« uncertainty, and not risk, as has been argued, which forms the basis of a valid theory of profit and accounts for the divergence between actual and theoretical competition.” KNIGHT i. m. I.I.26.

⁴⁴⁹ BÉLYÁCS i. m. 652.

⁴⁵⁰ Uo.

⁴⁵¹ Lásd BÉLYÁCS i. m. 653-tól.

⁴⁵² „A *probabilitas* e második körbe tartozott, valamely vélemény hihetőségét, igazolhatóságát jelentette; ott jelent meg, ahol szigorú bizonyítás nem volt lehetséges. Születési helyét nem a demonstrációra törekvő elméleti tudományokban, a mechanikában, az asztronómiában, az optikában kell keresni, hanem az »alacsony« tudományokban, az orvoslásban, az alkímiában, a geológiában.” SZABÓ GÁBOR: *A valószínűség fogalmának kialakulása*. 115. http://www.merleg-digest.eu/wp-content/uploads/2013/09/2010_3_4_SZG_Probabilitas.pdf „Az 1660-as évek előtti matematikusokat elsősorban kombinatorikai természetű problémák foglalkoztatták. Ezek a kombinatorikai problémák a jelek alkímista mágiájából nőttek ki, míg a 17. század meg nem szabadította a jeleket alkímista háttérüktől. Raymundus Lullus, akit a kombinatorika atyjának tekintenek, az Univerzum elemeinek jeleit kombinálva igyekszik leszámaztatni az Univerzum összetevőit. A három kockával való dobás kimeneteinek első ismert felsorolása egy olyan asztrológiai munkából származik, amely az égboltot az egyes kimeneteknek megfelelően 216 részre osztja, majd a dobások segítségével következtet az ég üzeneteire.” SZABÓ i. m. 115–116. „A valószínűségi számítás története két problémával indul, amelyeket – a legenda szerint – de Méré lovag, a kor hírhedt szerencsejátékosa ad fel Pascalnak Poitouba tartó háromnapos útjuk során. Az egyik az ún. osztozkodási paradoxon. Két játékos közül az nyeri a jutalmat, aki 6 fordulót nyer egy bizonyos játékban. A játékot 5:3-nál be kell fejezni. Hogyan osszák fel a játékosok a tétet maguk között? Az osztozkodási paradoxont Luca Pacioli említi először 1494-ben, de megoldást nem ad rá.” „A másik paradoxon az ún. két kockás paradoxon.” SZABÓ i. m. 116. „Pascal tehát megoldja a két-kockás és az osztozkodási problémát, és a

ség-számítás kezdetét, aki a *kockajáték* mellett nem mást, mint Isten és az *örök élet létét* (!) gondolta végig egy szerencsejátékban teendő *fogadásként*, voltaképpen azonban egy döntéselméleti problémaként.⁴⁵³ Sőt, ha az ember ismeri a folyamatokat, akkor manipulálhatja is azokat, a minél nagyobb saját profit elérése céljából. Csakhogy a gazdasági és pénzügyi folyamatok valószínűség-számítással *episztemológiai* okokból pontosan ki nem ismerhetők:

„[...] az események/kimenetek nagy száma alapján kideríthető objektív valószínűség alkalmazhatatlan az egyedi, adott megjelenési változatokban változatlanul sosem ismétlődő gazdasági/pénzügyi folyamatokban; másik oldalról viszont a szubjektív valószínűség adekvát tükrözhetne a gazdasági/pénzügyi történések időbeli változásaira vonatkozó valószínűsítésnek, ám ennek pontos mérése nehezen elhárítható akadályokba ütközik.”⁴⁵⁴

Úgy véljük, hogy minél inkább elszakadnak a pénzügyi termékek és az azokkal végzett tranzakciók az alapul fekvő 'közvetett tárgyak'-tól (pl. a jelzáloghitel biztosítékaul álló ingatlan értékétől), azok gazdasági természetétől, egyáltalán a valós gazdasági folyamatoktól, annál inkább válnak kiszámíthatatlannak. Márpedig éppen ez történt a pénzügyi világválságot megelőzően.⁴⁵⁵

7. Kalkulálható profit az időben kitolva: a kockázat csökkentésére létrejött határidős ügyletek

Egy *határidős ügylet* egy későbbi időpontra vonatkozó adásvételi szerződés. Általánosabb definícióként a határidős ügylet minden olyan üzlet, amelynek fő

megoldásokat megírja Fermat-nak 1654-ben. Ennek a levélnek a dátumát szokás a valószínűség-elmélet születési évéeként számon tartani.” SZABÓ i. m. 117.

⁴⁵³ Blaise PASCAL: *Gondolatok*. Budapest, Gondolat, 1978. 233. pont. 95–100. „Vizsgáljuk hát meg ezt a kérdést, és állapítsuk meg: »Vagy van Isten, vagy nincs.« Mármost melyik felfogás mellé álljunk? Az ész ebben nem dönthet: végtelen káosz választ el bennünket. E végtelen távolság legvégén szerencsejáték folyik, s az eredmény fej vagy írás lesz. Melyikre fogad maga?” PASCAL i. m. 96–97.

⁴⁵⁴ BÉLYÁCS i. m. 664.

⁴⁵⁵ Vö. VARGA Zs. András: A közigazgatás feletti kontrolleszközök általános áttekintése. *Jog, Állam, Politika*, 3. évf., 2011. Klnsz.; ld. benne a 3. fejezetet: „Soros György a határozatlansági elv gazdaságtudományi érvényességéről.” címmel. 48. <http://dfk-online.sze.hu/images/J%3%81P/2011/k%3%BC1%3%B6nsz%3%A1m/varga.pdf>

szerződési feltételeit a „szerződés megkötése előtt rögzítik, a teljesítésre azonban valamilyen jövőbeli, a spot értéknapon túli időpontban kerül sor.”⁴⁵⁶ A *jövőbeli időpontokra* vonatkozó jegyzésekkel működő határidős tőzsdéken „működő spekuláns az általa kötött *tranzakció tárgyával nem rendelkezik*, nincs is szüksége rá, az ügylet kifutásakor az *árkülönbözetest számolja el* (kiemelések tőlem: F. J.)”⁴⁵⁷ A határidős piacok azért „különösen kockázatosak, mert a tőkeáttétel miatt a spekulánsok a *rendelkezésükre álló tőkénél sokkal nagyobb pozíciókat* is tudnak nyitni, következésképpen nyereségük és veszteségük is nagyobb lehet, mint az azonnali piacon. (kiemelés tőlem: F. J.)”⁴⁵⁸ Ily módon voltaképpen *virtuális értékek* forognak *elképesztően nagy mennyiségben* a tőzsdéken, illetve az azokon kívüli piacokon. A tőzsdéspekulánsok, a határidős ügyletekkel *hazárdírozók vételi és eladási ‘pozíciókat’ vesznek fel, pozícióból kiszállnak, azt zárják,*⁴⁵⁹ valamiképpen hasonlatosan ahhoz, ahogy a *kártyázáskor nyitnak*, majd a *kiszállnak a menetből* (a „körből”), vagy éppen meghatározott pozíciókat vesznek fel a pókernél. A látszat más volt: azt kívánták elhinni, hogy „*verhetetlen*” *matematikai képletet (képleteket)* találtak, amivel, a tőzsdei folyamatokat prognosztizálva és így uralva, minden ilyen „*fogadáson*” *nyerni lehet.*⁴⁶⁰ Ez egyáltalán nem volt így – amint azt majd a legnagyobb sikert befutó kép-

⁴⁵⁶ LOSONCZ Mikós: *Nemzetközi pénzügyek*. Győr, Széchenyi István Egyetem, 2006. [elektronikus jegyzet (pdf)] 23. file:///C:/Users/W7User/Downloads/losoncz_miklos_nemzetkozi_penzugyek.pdf

⁴⁵⁷ LOSONCZ i. m. 181.

⁴⁵⁸ LOSONCZ i. m. 181–182.

⁴⁵⁹ „*Kiszállás a határidős pozícióból.* Különleges a határidős ügylet abból a szempontból is, hogyan tud a befektető kiszállni a pozíciójából. Egy részvény határidős megvásárlása nem jelenti feltétlenül azt, hogy lejáratiig már nem tehetünk semmit, abból nem szállhatunk ki. Lehetőség van ugyanis a pozíció lejárati előtti zárására, ha ún. ellenirányú ügyletet kötünk, azaz vételi pozíciót le lehet zárni egy határidős eladással, míg eladási pozíciót egy határidős vétellel. Ilyen esetben a pozíció zárásakor pénzügyi elszámolással határozzák meg a befektető addig elért eredményét.” *Budapesti Értéktőzsde*. http://bet.hu/print/topmenu/befektetok/tozsde_lepesrol_lepesre/szarmazekos_piacismeretek/hataridos_piaci_ismerek/a_hataridos_ugylet_sajatos/a_hataridos_ugylt_sajat.html

⁴⁶⁰ „1973-ban a *Journal of Political Economy* című folyóiratban Myron Scholes és Fischer Black közöltek egy képletet az opciós ügyletek árképzésére vonatkozóan [...]. A képlet, amelyet Robert C. Merton segítségével fejlesztettek ki, az opciós piac fergeteges mértékű kiterjesztéséhez vezetett, ugyanis biztos módszert látszott nyújtani az opciós ügyletek árképzéséhez, és az opciós ügyletekre épülő befektetési stratégiával fedezetként szolgált a kockázat ellen. A Black–Scholes-képletet megelőzően az opciós ügyletek árképzése csupán a brókerek tapasztalatára és találgatásra támaszkodhatott. A képlet megjelenésétől kezdve a kereskedőknek lehetőségük nyílt a piaci részvények árait összevetni a Black–Scholes-modell előrejelzéseivel, és kidolgozták azokat a befektetési és kockázatfedezeti stratégiákat, amelyek az opciókereskedelem nyereségességének garantálására irányultak.” Bill MAURER: *Elfojtott jövedő. A pénzügyi derivatívák teológiai tudattalanja. Fordulat*, 2012/1., 167–168. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00015/pdf/EPA02121_fordulat_17_158-185.pdf

let feltalálóinak példáján fogjuk látni –, viszont e matematikai bővület jegyében óriási mértékben megugrott a derivatív ügyletek száma és volumene. De tekintsünk vissza egy kicsit a múltba!

Az első állandó határidős (*futures*) tőzsdepiac 1874-ben jött létre Chicagói Terménytőzsde néven (*Chicago Produce Exchange*), ami a mai Chicago Mercantile Exchange árutőzsde elődje.⁴⁶¹ Ez az amerikai árupiacok „fedezeti ügyleteinek a bölcsője”.⁴⁶² A fedezeti ügyletnek az *árfolyamkockázat kiküszöbölése* a célja, amihez olyan *spekulánsra* van szükség, aki a másik oldalról vállalja a kockázatot. A valóságban azonban a legtöbb *fedezeti ügyletkötő* valamilyen mértékben *spekulál* is – írja Ferguson –, minthogy a *jövőbeli áralkulásokból* igyekszik *profitot nyerni*. A közvéleményben azonban a határidős piacokat „alig tartották többre a kaszinóknál”, amivel is magyarázható az – mutat rá Ferguson –, hogy csak az 1970-es évektől vált lehetségessé a deviza- és a kamtbázisú határidős ügyletek kötése.⁴⁶³

Általános érvennyel kijelenthetjük, hogy manapság a tőzsdéken az „ügyletek *túlnyomó többsége* már nem a tőke szabályozott áramlását biztosító részvény (vagy tőzsdei áru) adásvétel, hanem *spekulációs célú határidős* vagy egyéb *derivatív ügylet* (kiemelések tőlem: F J).⁴⁶⁴ Mint tudjuk, olyan mértékű öltöttek a derivatív spekulációs ügyletek volumenükben, hogy azt már *nem lehetett ellenőrizni*. A derivatív ügyletek, illetve termékek mai formáit, amelyeket többségükben a *tőzsdén kívül*, az ún. OTC-piacokon értékesítenek⁴⁶⁵ a hagyományosabb befektetők – ezen eszközöket – „pénzügyi tömegpusztító fegyve-

⁴⁶¹ Niall FERGUSON: *A pénz felemelkedése. A világ pénzügyi történelme*. Budapest, Scolar Kiadó, 2014. 226.

⁴⁶² Uo.

⁴⁶³ FERGUSON i. m. 226–227.

⁴⁶⁴ KOLLÁR József – RUSZNÁK Tamás: Adalékok a fogyasztói lét ontológiájához: a tőzsde. *Világosság*. 2009 nyár. 90. <http://www.vilagosság.hu/pdf/20091214195714.pdf>

⁴⁶⁵ „A származtatott termékek növekedésének két színtere, a szervezett tőzsdék és az ún. tőzsdén kívüli, »over-the-counter« piacok. Először a szervezett tőzsdéken folyó derivatív kereskedés jelent meg, majd a 80-as évektől kezdődően az OTC piacok térhódítása mára már óriási előnyben van a tőzsdékkel szemben a származtatott termékek piacán.” PAPP (2006) i. m. 6–7. A 2006-ban publikált tanulmányban számbavételre kerülnek e piac hátrányai (is), amelyből most mi három összegző jellegűt emelünk ki:

- „Az OTC piacok sajátossága, hogy az ügyletek frusztráló mennyiségű dokumentációs követelményekkel járnak,
- a transzparencia hiánya információ asszimetriához vezet a szereplők között,
- a bankok a hedge után kevésbé kísérik figyelemmel az adósok teljesítményét, hiszen azt gondolják, hogy a hitelderivatívákkal fedezték a hitelezési kockázatot, ami nem mindig valósul meg teljes mértékben, [...]” PAPP i. m. 34. A pénzügyi válságot követően most már világhosszúvá vált, hogy ezen hátrányok és kockázatok nagymérvűek voltak, így ezek tekintetében markánsabban is fogalmazhatnánk.

reknek tartják”.⁴⁶⁶ Úgy tűnik tehát, hogy ezen pénzügyi eszközök veszélyessége nem csak mennyiségi, hanem minőségi jellegű kérdés is: olyanná lett ezen instrumentumok által uralt jelen pénzügyi rendszer, hogy az *természeténél fogva túlburjánzásra*, felfúvódásra, majd „szétpukkanásra” van ítélve. Ezzel szemben a válságot közvetlenül megelőzően az volt az általános vélekedés Chicagóban, hogy „a világ gazdasági rendszere még sosem volt ilyen jól fedezve a váratlan események ellen.”⁴⁶⁷

Niklas Luhmann szerint a gazdaság rendszerét manapság a *kifizetések* működtetik.⁴⁶⁸ Márpedig a kifizetésekben a virtuális pénzek nagy *áttételezettségeket* és diszkrepanciát mutatnak többféle értelemben is. Mindennek egyik korai eleme az, hogy a pénz eredetileg *nemesfém tartalma* révén jelentett értéket, ezt elvesztve pedig *aranyfedezethez* volt kötve,⁴⁶⁹ amit a Bretton Woods-i rendszer teljesített ki,⁴⁷⁰ míg a rendszer felbomlásával ez a *fedezet megszűnt*, amikor is

⁴⁶⁶ FERGUSON i. m. 228. Még Soros György is, aki pedig belülről ismeri a tőzsdei spekulációt, így nyilatkozik meg egy később általunk is vizsgált termék vonatkozásában: „A CDS-ek olyan tisztító instrumentumok, amelyeket be kellene tiltani.” SOROS (2012) i. m. 95.

⁴⁶⁷ FERGUSON i. m. 228.

⁴⁶⁸ Niklas LUHMANN: *Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre?* Budapest, AKTI-Gondolat, 2010. 66.

⁴⁶⁹ „A pénz fejlődése folyamán fokozatosan veszítette el direkt, majd közvetett kapcsolatát az arannyal: aranyérme, nemesfémfedezettel bíró papír, majd központi hatalom teremtette, fedezetlen »fiat« (pontosabban csak állami »hatalommal« fedezett) pénz formájában. Mondhatni, a forma és vele együtt a tartalom is változott, a folyamat végén a »pénzt« már semmi sem emlékeztette régi önmagára, az aranyra. Ami végig változatlan, az a hit és a bizalom (már ha volt).” Ács Attila: A likviditás evolúciója. *Hitelintézeti Szemle*, 12. évf., 2013/3. 237. <http://www.bankszovetseg.hu/wp-content/uploads/2013/05/231-249-Acs.pdf>

⁴⁷⁰ „A Bretton Woods-i rendszer és az aranypool. Az előzőekben leírtak felismerése vezetett a Bretton Woods-i kiigazítható rögzítéses árfolyamrendszer 1944-es megalkotásához. A rendszer maga felfogható egy kompromisszumként, amely – leegyszerűsítve – az amerikai és az angol elvárások közös megvalósíthatóságára keresett megoldást. Az USA az 1930-as évek eseményeinek hatására a stabil monetáris politikára helyezett nagy hangsúlyt. Az angolok monetáris beavatkozásai szabadságát tartották elsődlegesnek (miután az 1920-as években a monetáris politika nem volt képes alkalmazkodni a gazdaság igényeihez) [...]. A megszületett kompromisszum alapján az aranyalap jelentette az új pénzügyi rendszer horgonyát, de olyan kiegészítésekkel, amelyek növelték a nemzeti jegybankok autonómiáját. A rendszerben a dollár aranyalapon maradt, a többi deviza pedig a dollárral szemben meghatározott paritáson keresztül, áttételesen maradt kapcsolatban az aranyalappal. A rögzített aranyalapot nem ekkor állapították meg, hiszen az USA már 1934. január 31-től a 35 dollár/uncia átváltási arányt alkalmazta, a Bretton Woods-i tárgyalásokon ennek a használatát vette át a szabályozás. Az USA ezen az áron hivatalos külföldi hitelezői számára garantálta az átváltást, a magán szereplők számára viszont nem tartotta fent ezt a lehetőséget. A többi deviza így nem az aranyhoz, hanem a dollárhoz volt kötve. A rögzítés ezzel kielégítette Amerika igényeit.” FARKAS Péter: *Árfolyamrendszerek Közép- és Kelet-Európában*. Doktori Értekezés. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Gazdálkodástudományi Doktori Iskola, Pécs, 2010. 17. http://tkk.pte.hu/sites/default/files/mellekletek/2014/07/Farkas_Peter_disszertacio.pdf

„1971. augusztus 15-én az USA bejelentette, hogy felfüggeszti, majd megszünteti a dollár aranyra történő beváltását”.⁴⁷¹ A pénz tehát egyre *közvetettebben* kötődött ahhoz, amit mért, és értéke is egyre inkább a *szimbolikus* funkciójához kötődött. Nem is véletlen, ha a *likviditás* mindig is, de egyre inkább a *bizalmon* alapul, és a *hitelesség* a legfőbb működtetője. Bár történeti koronként változott a likviditás megjelenési formája, ami viszont nem változott, az a „bizalmi faktor”: „A bizalom mind a mai napig a likviditás legfontosabb sarokköve, legfőbb forrása [...]. A hangsúly a bizalmon van; bizalom a piacban, a pénzügyi intézetekben, a piaci szereplőkben, a felügyeleti szervekben, az államban, az ötletben, az üzleti tervben.”⁴⁷² Mindez a jelen pénzügyi és gazdasági világválságban alapjaiban omlott össze.

De mi is volt a Bretton Woods-i rendszer utáni nemzetközi pénzügyi helyzetben azon *bizonytalanság*, aminek *kockázatát uralni* kellett? A felbomlás után megszűnt az egymáshoz képest *fix devizaárfolyamok* rendszere, s az országok valutáinak értékét a *piac* határozta meg immáron, ami *nagy ingadozásokat* eredményezett a devizapiacokon.⁴⁷³ Az *árfolyamok lebegése* a „jövő kiszámíthatatlanságát, hatalmas veszteségek lehetőségét hozta magával”⁴⁷⁴ – írja Papp Péter. A devizaárfolyamok változékonyságának, volatilitásának⁴⁷⁵ növekedése – írja – a *kamatok volatilitását* is magával vonta.⁴⁷⁶ Szükség volt így egy olyan eszközre – mutat rá Papp –, aminek segítségével a vállalatok ezen említett pénzügyi kockázattól megvédekezhetnek magukat: „Ez az eszköz a *származtatott termék* (derivative), a veszteségek elhárítására kötött ügyleteket pedig *fedezeti ügyleteknek* (hedge) hívják. (kiemelések tőlem: F. J.)”⁴⁷⁷ A törekvés érthető és akár méltányolható is, így nem csodálkozunk azon, hogy 1972-1975-ben Chicagóban megjelennek az „első nem árura, hanem pénzügyi termékre szóló derivatívok”.⁴⁷⁸ De a deviza, a kamatláb és értékpapír tőzsdei derivatívok csak a kezdetet jelentették. A *devizaárfolyam-* és a *kamatláb-ingadozásoktól való védekezés* is csak az egyik cél lett: a másik és egyre inkább az előtérbe kerülő

⁴⁷¹ FARKAS (2010) i. m. 21.

⁴⁷² ÁCS i. m. 231.

⁴⁷³ PAPP i. m. 5.

⁴⁷⁴ Uo.

⁴⁷⁵ A ‘volatilitás’ (*volatility*) „egy befektetés kockázatának mérőszáma. A volatilitás a várható vagy múltbeli hozamok változékonyságát jelenti.” <http://abszolutohozam.hu/tudastar/lexikon/volatilitas.php>

⁴⁷⁶ PAPP i. m. 5.

⁴⁷⁷ Uo.

⁴⁷⁸ PAPP i. m. 6.

célkitűzés az egyre merészebb pénzügyi konstrukciók révén való *többlethasználó-szerzés* lett. A profit egyre fokozottabb növelése érdekében megjelennek tehát és nagymértékben elszaporodnak a pénzügyi innováció eredményeképpen a *hitelderivatívák* bonyolult, olykor rendkívül összetett formái. A származtatott termékek preferált terepe pedig egyre inkább a *tőzsdén kívüli piac* lett.

Az ismeretelméleti okokból fogalmilag uralhatatlan, de bankok és más pénzügyi aktorok által mégis egyre inkább *generált kockázat* ellensúlyozására ezen nemzetközi és hazai pénzintézetek számos *tisztességtelen eszközt* használtak, hogy a rendkívül nagy profitjukat biztosítsák. Tehát nemcsak működésükben valójában kiismerhetetlen hatású, ezért megbízhatatlan mesterséges, szintetikus pénzügyi termékeket alkottak meg, hanem tisztességtelen eszközöket is alkalmaztak az általuk generált bizonytalansági tényezők redukálására (vagy egyszerűen csak mérleget hamisítottak nem egy esetben), s mindezt az egyre nagyobb profitjuk elérése érdekében.

8. Hitelderivatívák: hova tűnt a jelzáloghitel alapjául álló fedezeti ‘dolog’?

Nézzük meg, hogy mi is képezte például a jelzáloghitel-válság alapját: nevezetesen a jelzáloghitel alapját képező ‘dolog’, azaz az *ingatlan „evaporációját”*? Tudjuk, az eredetileg a *jelzáloghitel biztosítékául szolgáló ingatlan a hitel másodlagos pénzpiacra* vitelével, bonyolult pénzügyi konstrukciók elemévé tételével (értékpapírosításával) egyre *áttételesebben* volt meg az értékpapírokat megvásárlók számára, akik nem is igazán voltak érdekeltek az alapul fekvő biztosíték *valós értékének vizsgálatában*, mivel ők már az ügyletek láncolatában messze voltak az alapügylettől. A római jogász és egyben polgári jogász Sándor István – helyesen – rámutat az ingatlanfedezetnek az értékpapírokat megvásárló befektető számára való „nem elérhető” voltára, miközben ők viselték az egész *bonyolult ügyletsor kockázatát*:

„A kiindulópont az volt, hogy az Amerikai Egyesült Államokban a hiteltől vásárolt ingatlanok esetében túlnyomó részben csak a megvásárolt vagyron szolgált a kölcsön fedezetéül. A probléma akkor jelentkezett, amikor számos független, nem banki hitellező ezeket a kölcsönöket »piacra vitte«. A befektetési bankok, melyek ezeket megvásárolták, értékpapírokat, kötvényeket bocsátottak ki, amelyeket különböző befektetők jegyezhettek.

Azonban azáltal, hogy ők ezeket az értékpapírokat megvásárolták, ennek az egész finanszírozási tranzakció-sorozatnak a kockázatát is magukra vállalták. Innentől kezdve az értékjog fedezete mellett kibocsátott értékpapírok birtokosai számára a jelzáloghitel alapjául szolgáló ingatlan már nem »elérhető«, ami oda vezet, hogy a befektető által megvett értékpapírnak a *tényleges fedezete már csak virtuálisan áll rendelkezésére* (kiemelés tőlem: F. J.).⁷⁴⁷⁹

Virtualizálódott tehát a jelzáloghitel alapjául álló 'dolog', az ingatlan. Márpedig egy, a klasszikus kori tanokat ismerő jogász számára a 'dolog' az alapvető a szerződéses kötelmi ügyletekben: a dolog, dolgok *megléte* és azok *egyenértékűsége*. A kötelmi jog alapvető eleme gyengült el tehát e bonyolult pénzügyi műveletekben a másodlagos értékpapírpiacokon. Egy klasszikus Szent Tamás-i 'dologközpontú'⁷⁴⁸⁰ természetjogi szempontú kötelmi jogi szemléletből közelítvén a pénzügyi-gazdasági világválság okaihoz, meg is véljük találni az egyik legfőbb okot a kötelelmi jogi jogviszonyok *közvetett tárgyának* „*virtualizálódásában*”. Újból a klasszikus jogi hagyomány nézőpontjával is rendelkező Sándor Istvánt idézzük:

„A másodlagos jelzáloghitel válság (*sub prime*-válság) közvetlen előzményei a spekulatív, érték-, pénz és fedezet nélküli kölcsönökben keresendők. A valós érték nélkül kihelyezett pénzeszközökből folytatott beruházások, a sokszor átláthatatlan befektetési és finanszírozási konstrukciók mögül idővel eltűnt a tényleges fedezetet képező érték, ami elsősorban az ingatlanalapok által kezelt vagyonban testesült meg.”⁷⁴⁸¹

⁴⁷⁹ Virtuális vagyon. Interjú dr. Sándor Istvánnal a jog és az érték fogalmáról. *De Jure*, 2009/1. 2.

⁴⁸⁰ Szent Tamás jogfilozófiája tekintetében a jog *dologisága*, azaz *dolog-központúsága* miatt egyfajta *jogi realizmusról* kell szólnunk, éppen a jog *meგრagadható valóságossága*, mintegy „test-szerűsége” miatt. Szent Tamás felfogásában a jog valósága tehát mindig egy *dolog*, pontosabban a *dolgok természete* körül forog, amiben képződnek a megadandó 'jogos dolgok' a különböző jogviszonyokban.

⁴⁸¹ SÁNDOR ISTVÁN: Az IBA a gazdasági világválságról és a jogászok felelősségéről. A helyzet kulcsa az ügyvédek kezében van? *Ügyvédek Lapja*, 2008/5. 28.

9. A vagyoni érték nyomában: van-e valaki, aki felelősen viseli a kockázatot? Avagy az ‘*originate and manage*’ modelltől az ‘*originate-to-distribute*’ modellig

9.1. A ‘szintetikus’ derivatív termékek megjelenése

Sándor István – nagyon tanulságosan – végigköveti a dolog és az érték jelenlétét, változását és virtualizálódását a jelzáloghitel esetében, s rámutat arra, hogy egy egyre *fokozódó értékcsökkenés* jellemzi a nevezett jogügyletet, ami annak az értékpiacon való kivitelével, továbbá a másodlagos értékpapírpiacon történő különböző bonyolult és kockázatos ügyletet végzésével csak fokozódik. Tehát egyrészt a zálogjog biztosítékául álló ingatlan értéke csökkenő mértékben van jelen a különböző, az alapjogviszonytól egyre távolodó ügyletekben, másrészt az értékpapírokká alakított jelzáloghitel, illetve az ilyen értékpapírokból álló befektetési csomagok vevője számára már az ingatlan nem elérhető közvetlenül, így nem is érdekelt annak valós értékének vizsgálatában. Így egyre *növekvő kockázatot* vállal egyre *csökkenő érték* mellett. Arra lenne tehát szükség, amit Sándor István – illetve a hivatkozott tanulmányában Veres Zoltán – példamutatóan tesz, hogy a tulajdonjog, az idegen dologbeli jogok (pl. jelzálog), valamint az értékpapírjog egyes elemeit *végigkövessük az egyes jogviszonyokban*, s egyáltalán az egyes ügyletekben, arra keresve a választ, hogy hol és miként van meg a *dolog*, illetve az *értéket képviselő jog*? Szükséges megvizsgálni, hogy érvényesül-e a dolgok (és az értékjogok) *reális egyenértékűségének* elve? Vissza kell tehát, hogy szerezzék az egyes jogviszonyok természetére fókuszáló *jogászi gondolkodásmód* a létjogosultságát a szerződési jog, de a pénzügyi jog területén is. Láthatóvá vált, hogy hova vezet az, ha a jogászok dolog- és értékközpon-tú gondolkodása elvész a szerződési és a pénzügyi jogból. Ezért a jogászok nem vehetik át kritikátlanul a neoliberális piaci mítoszokat. Ahol a piacnak fontos szerepe van, az az értekegyensúly és az értékarányosság kialakítása az egyes jogviszonyokban, de az nem jelenthet sem teljes anyagi értékrelativizmust, sem a piac egyszerű statisztikai adatainak minden további nélkül „igazságos árként” történő elfogadását,⁴⁸² de azt sem, hogy a piacon forgó pénzügyi instrumentumok feltétlenül és minden körülmények között jól működő pénzügyi konstrukciókként tekintendők. Tehát nem arra lenne szükség, hogy a jogalkotó rögtön „átírja” jogszabályokba a pénzügyi piac bármely kreációját, hanem arra, hogy a

⁴⁸² Vö. Andrea D’ANGELO – Pier Giuseppe MONATERI – Alessandro SOMMA: *Buona fede e giustizia contrattuale. Modelli cooperativi e modelli conflittuali a confronto*. Torino, Giappichelli, 2005. 36.

jogászok a jogviszonyok belső természete alapján alaposan megvizsgálják ezen instrumentumok működőképességét és igazságosságát a *dolgok és az értékek megléte és azok egyenértékűsége* tekintetében, mindezt az egyes jogviszonyokban, az ügyletek láncolatában végigkövetve. Ehhez természetesen alapos gazdasági és pénzügyi ismertekre van szükség, amihez a közgazdászok mással nem pótolható segítséget tudnak nyújtani.

Alaposan meg kellett volna vizsgálni a hitelderivatívák működését. Csábító volt, hogy ezen instrumentumok „lehetőséget nyújtanak a hitelkockázatokkal való kereskedésre”.⁴⁸³ De főleg az volt vonzó a bankok számára, hogy „a *hitelderivatívák segítségével csökkenthetik tőkekövetelményüket*, amivel javíthatják a bankok teljesítményének egyik legfontosabb mutatószámát, a tőkearányos nyereséget (kiemelés tőlem: F. J.)”.⁴⁸⁴ A kockázat áthárítása mellett a mind nagyobb és nagyobb profit elérése vezérelte a bankokat. Ezzel azonban már nem követték végig a gazdasági érték meglétét a bonyolult ügyletekben. Mint írtuk, a „nagy csoda” végül is nem következett be: a realizált többletjövedelem a kockázatok rosszul elvégzett értékeléséből származott.⁴⁸⁵ Kockázatáthárításról, a másik oldalról kockázatvállalásról és *kockázatéhségről* olvashatunk, de valójában a *profit* vezérelte az összes szereplőt, nem pedig a *kockázat felelős átgondolása*, tehát az, hogy meglegyen az *anyagi*, a reálgazdasági, végül is a *dologi fedezet* az ügyletek mögött. (A „szintetikus instrumentumok használata az ingatlanpiacon is túlnyúlt” – írja Soros György – „lényegesen több CDO-t bocsátottak ki, mint amennyi jelzáloghitel létezett”.⁴⁸⁶) Mint láthattuk, a hitelderivatívák esetében a hitel mérlegben tartásával a hozzá kapcsolódó kockázatot olyan félre hárítják át, aki ezt a hitelkockázati kitétséget felvállalja.⁴⁸⁷ Az lett volna az eredeti elképzelés tehát, hogy csökkenő kockázat mellett szerezzenek a felek nagyobb jövedelmet. A pénzügyi innovációként megjelenő CDO-ok (*Collateralized Debt Obligation*) erre lettek volna hivatva.⁴⁸⁸

⁴⁸³ PAPP i. m. 57.

⁴⁸⁴ PAPP i. m. 30. „A hitelderivatívák legfőbb haszna a bankok számára abban jelentkezik, hogy a hitelporfőlió eladása nélkül válhatnak meg a hitelezési kockázat egy részétől. Ezzel növekedhet a banki működés hatékonysága, hiszen a hitelderivatívák lehetővé teszik a *szabályozói tőke felszabadítását*.” BUGÁR Gyöngyi: *Piaci és hitelkockázat menedzsment*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2015. 161.

⁴⁸⁵ KIRÁLY–NAGY–SZABÓ 588.

⁴⁸⁶ SOROS (2012) i. m. 12.

⁴⁸⁷ PAPP i. m. 11.

⁴⁸⁸ Vö. KIRÁLY–NAGY–SZABÓ i. m. 586–587.

A legismertebb komplex pénzügyi innovációs termékek ezen CDO-k, azaz a ‘fedezett adósságkötelezettség’-ek, amelyek *sok jelzáloghitelt* tartalmaznak.⁴⁸⁹ Ezeket úgy „csomagolják újra”, hogy a befektetők számára *különböző kockázatot megjelenítő ‘szeleteket’ (tranch)* hoznak létre. Ezen szeletekre jutó prémiumokat összetett matematikai modellek segítségével rögzítik.⁴⁹⁰ A *végző kockázatot* végül is a *befektetők* viselik: „A jelzálogokból befolyó pénzekből fizetik ki a befektetőket, akik cserébe vállalják az előbb említett kockázatot, így végső soron *átveszik a mögöttes jelzálogok hitelkockázatát* (kiemelés tőlem: F. J).”⁴⁹¹ Csakhogy a „CDO-k árazásához használt *matematikai modellek* [...] *nem képesek* ezeknek a *hiteleknek a valós kockázatát modellezni*, a meghatározott prémiumok nem reprezentálják a mögöttes hitelek valódi kockázatát, így a befektetők, akik alapvetően a modellek alapján ítélik meg a befektetéseik értékét, továbbra is azt hiszik, hogy biztos befektetésbe teszik a pénzüket. (kiemelések tőlem: F. J.)”⁴⁹² De miből is áll a CDO valójában? A CDO-k⁴⁹³ CDS-ekből⁴⁹⁴ (*Credit Default Swap* – mulasztási csereügylet) állnak, s ezért hívják őket ‘szintetikus’ termékeknek.⁴⁹⁵ A CDS (‘mulasztási csereügylet’) definícióját a következőképpen adja meg a Gyarmati Ákos – Medvegyev Péter szerzőpáros a korábban is már idézett, hivatkozott tanulmányban: „Egy CDS (*Credit Default Swap*) olyan hitelderivatív termék, amelyben két személy, a védelem vevője és a védelem eladója, elcserélik egy harmadik – referenciaterméknek nevezett – termék vagy személy hitel- (csőd-) kockázatát”.⁴⁹⁶ Papp Péter rámutat arra, hogy a CDS-ek adják a *derivatív piac legnagyobb részét*, s a többi „származtatott (portfolió) termék” *építőelemeiként* is szolgálnak. A CDS ügylet működésének lényege a következőképpen adható meg:

⁴⁸⁹ GYARMATI ÁKOS – MEDVEGYEV PÉTER: Válság és hitelderivatívák A szintetikus fedezett adósságkötelezettségek (CDO-k) árazása és kockázataik. *Közgazdasági Szemle*, LVIII. évf., 2011. november, 952. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/468/1/Kszemle_CIKK_1276.pdf

⁴⁹⁰ GYARMATI–MEDVEGYEV i. m. 952.

⁴⁹¹ Uo.

⁴⁹² Uo.

⁴⁹³ Az első CDO-t 1987-ben bocsátották ki. PSZÁF, Nyilvános pályázat. (szerző nélkül) *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. 2009. december 15., 7. [A továbbiakban: *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*.] https://felugyelet.mnb.hu/data/cms2136255/Kockazati_transzferok_tanulmany_NBK.pdf

⁴⁹⁴ Az első modern CDS kibocsátási éve a nem is olyan távoli 1999-es év. *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 8.

⁴⁹⁵ GYARMATI–MEDVEGYEV i. m. 953.

⁴⁹⁶ Uo. Az ügylet további elemeit lásd ugyanitt.

„A CDS (magyarul: hitelmulasztási csereügylet) alapvetően a hitelkockázati kitettség fedezésére szolgáló eszköz, a hitelderivatívák alapvető formája. A hitelbiztosítás vásárlója (protection buyer) évente, vagy negyedévente meghatározott felárat (swap spread) fizet a hitelbiztosítás kiírójának (protection seller), aki egy harmadik fél, az alaptermék kibocsátójának (reference entity) csődje esetén kártalanítást fizet a hitelbiztosítás vásárlójának. A kártalanítási kötelezettséget nem feltétlenül csőd esemény váltja ki, előfordul olyan CDS is, amely az alaptermék kibocsátójának leminősítése esetén fizet, illetve európai CDS-ek esetén többnyire a hitelek átstrukturálása is default eseménynek minősül.”⁴⁹⁷

A hitelderivatíváknak – mutat rá Papp Péter – két alapvető fajtája van: az *egyszerű* termékek és a *portfólió* termékek. Az előbbieket olyan „szerződések, amelyek egyetlen hitelkonstrukció ellen nyújtanak védelmet.”⁴⁹⁸ Az utóbbiak pedig „több hitelszerződésből (kötvényből) álló portfólió esetén használhatóak.”⁴⁹⁹ Ezután elhatárolja az ‘értékpapírosítást’ a portfólió termékek használatától. Az előbbi esetén az történik, hogy „bank a hitelportfóliójának egy részét eladja egy külön, kizárólag erre a célra létrehozott intézménynek (Special purpose Vehicle, SPV), amely ezen megvásárolt portfólió fedezete mellett értékpapírokat bocsát ki (Asset Backed Securities, ABS).”⁵⁰⁰ Ezután mutat rá arra, hogy „a hitelderivatívák elterjedésére éppen azért kerülhetett sor, mert azok ott is alkalmazhatóak, ahol a hagyományos értékpapírosítás jogi akadályok miatt nem, hiszen a *hitelportfólió nem kerül ki a bank mérlegéből* (kiemelés tőlem: F. J.).”⁵⁰¹

Továbbá a CDS-ek azért terjedtek el nagy mértékben, s okozták a hitelderivatív piac jelentős bővülését, mert a „CDS-ek esetében, szemben egy biztosítással, a védelem vevőjének *nem kell rendelkeznie a védelem tárgyával* (kiemelés tőlem: F. J.).”⁵⁰²

De térjünk vissza a CDO-ra, hogy az miért minősül ‘szintetikus’ pénzügyi terméknek? Gyarmati Ákos és Medvegyev Péter a tanulmányukban a *CDO*

⁴⁹⁷ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról.* i. m. 48.

⁴⁹⁸ PAPP i. m. 12.

⁴⁹⁹ Uo.

⁵⁰⁰ PAPP i. m. 12. o., 9. jegyzet.

⁵⁰¹ PAPP i. m. 12.

⁵⁰² GYARMATI–MEDVEGYEV i. m. 953.

ezen lényegi *definícióját* adják meg: „Ez a pénzügyi termék egy úgynevezett *hitelderivatíva-kosár*, azaz a pénzáramlása egy olyan *referenciaportfólióból* származik, amelyben hitelkockázatot futó termékek vannak.”⁵⁰³ A ‘szintetikus’ megjelölés pedig azt jelenti, hogy tényszerűen „a *referenciaportfólió CDS-eket tartalmaz*, amelyek *maguk is hitelderivatív termékek*, így a *hitelkockázat szintetikusan, ezeken a CDS-eken keresztül* jelenik meg (kiemelések tőlem: F. J.)”⁵⁰⁴ Láthatjuk tehát, hogy már nem egyszeres az áttétel, s így *nagyobb közvetítettség* jelentkezik az alapul fekvő dologhoz képest. De mire való „fogadástól” is függ akkor voltaképpen a CDO értéke? A válasz így hangzik: „Vagyis nem eseményekből – a közvetlen csődökből – származik a CDO értéke, pénzáramlata, hanem azokra kötött és kereskedett »fogadások« piaci értékéből vezethető le a CDO által megtestesített pénzáram.”⁵⁰⁵ Átérezhető tehát e komplex pénzügyi termék kifejezetten nagy bizonytalansága és így kockázatossága,⁵⁰⁶ éppen az *áttételességek* miatt, ahol ezen összetett *fogadások a bizonytalan jövőbeli* alakulásokra vonatkoznak. Hogyan próbálták ezt uralni, milyen gazdasági modellel, vagy esetleg matematikai képlettel? A ‘*diverzifikáció*’ adta *kockázatcsökkentési bizonyosság-érzet*⁵⁰⁷ mellett a *valószínűség-számítás* – már általunk korábban érintett – technikája volt a termék kidolgozói számára a kézenfekvő megoldás.⁵⁰⁸ Erre tűnt alkalmasnak a Myron Scholes és Fischer Black-féle „csodaképlet”, amelyre már – egy lábjegyzet erejéig – utaltunk, de amire később még ki fogunk térni.

A CDS-ek működését tekintve azonban azt is el kell mondani, hogy azok a *nemfizetés elleni biztosítás* alapvető funkciójától elszakadva, a *szabad támadó manipuláció* tárgyai is lettek. Soros György így ír erről a problémáról, a megoldási kulcsot is megadva:

⁵⁰³ GYARMATI–MEDVEGYEV i. m. 954.

⁵⁰⁴ Uo.

⁵⁰⁵ Uo.

⁵⁰⁶ „A szintetikus CDO-k bevezetésével megsokszorozódott a kockázati kitétttség, mivel az egyes jelzálogkötvények elvileg végtelen szintetikus CDO mögöttes »termékeivé« válhattak mindaddig, amíg bizonyos befektetők hajlandók voltak az értékváltozásukra »fogadni«, egyik (»short«) vagy a másik (»long«) oldalon.” BUGÁR i. m.160.

⁵⁰⁷ A CDO kockázatának csökkenésének „érzetét a befektető számára a *diverzifikáció* adja, azaz az, hogy a referenciatermékként szolgáló *CDS-portfólió nagyszámú mulasztási csereügyletet tartalmaz*. Ehhez az a feltételezés társul, hogy nem valószínű, hogy a CDS-portfólió mögöttes vállalatai közül soknak a mulasztása egyszerre következik be.” Uo.

⁵⁰⁸ „A CDO kockázatcsökkentő hatása mögötti intuíció az, hogy nem valószínű, hogy sok alaptermék egyszerre kerül csődbe, és ezért a magasabb emeletek biztonságosabbak. A gondolatmenet nem a klasszikus matematikai pénzügyek gondolatmenete, hanem a valószínűségi számítás, illetve a biztosításmatematika gondolatmenete.” GYARMATI–MEDVEGYEV i. m. 954.

„A hitelbukásswapok (CDS-ek) még gyanúsabb eszközök. Eredetileg a kötvénytulajdonosoknak nyújtottak volna biztosítást nemfizetés ellen. Mivel azonban szabadon értékesíthetők, beartámasztásra használhatók, vagyis úgy biztosítanak, hogy közben a gyilkosságot is engedélyezik. Ennélfogva fontos, hogy csakis azok tarthassanak ilyen eszközöket, akiknek az adott ország vagy vállalat kötvényeihez fűződik biztosítandó érdekük.”⁵⁰⁹

9.2. Az ‘árnyékbankolás’ megjelenése

A jelen válság okait kutatva elemezni kellett volna, hogy a *jelzáloghitelt* a bankok miként alakítják át szinte rögtön forgalomképes *értékpapirokká*, hogy azokat egy külön erre a célra létrehozott *közvetítő pénzügyi befektető intézménynek* (*Structured Investment Vehicles*) adják el, amely intézményt általában *maguk a bankok* hozzák létre vagy szponzorálják.⁵¹⁰ A SIV intézmény – aminek több fajtája van – *‘becsomagolja’* vagy *‘strukturálja’* ezeket, ha nem tette volna ezt meg már maga az értékpapírt kibocsátó bank, mega-értékpapírkosarat kialakítva több száz, *különböző kockázatot* képviselő értékpapírból.⁵¹¹ Majd ezeket

⁵⁰⁹ SOROS (2012) i. m. 117.

⁵¹⁰ „A *Structured Investment Vehicle* (SPV) a *Special Purpose Vehicle* (SIV), azaz a különleges célú gazdasági egységek (KCGE) egyik fajtája, amely kifejezetten az eszközfedezetű banki hitelek átsomagolására és tovább-értékesítésére jött létre. Tipikus üzleti tevékenysége során az értékpapírosított hiteleket rövid lejáratú (jellemzően 90 napos) értékpapírfedezetű kereskedelmi papírokkal (ABCP) finanszírozza. Jellemző, hogy az esetleges átmeneti likviditási problémák elkerülésére az eszközeit a SIV-nek eladó bank hitelkeretet is nyújt a SIV-nek.” ERDŐS Mihály – MÉRŐ Katalin: A subprime válság és a pénzügyi szervezetek felügyelése. *Hitelintézetek Szemle*, 2008/5. 493. o., 4. jegyzet. http://www.bankszovetseg.hu/wp-content/uploads/2012/10/HSZ5_erdos-mero_491_519.pdf A *‘Special Purpose Vehicle’* meghatározása pedig a következőképpen adható meg: „Céltársaság (*Special Purpose Vehicle*, SPV): Az értékpapírosítótól csőd, és adójogilag független jogi személy, melyet az értékpírosító speciálisan a tranzakció lebonyolítására hoz létre. Az értékpapírosítás során a pénzügyi szolgáltató a céltársaságba szervezi ki egyes eszközeit, melynek fedezete mellett a céltársaság kötvényt vagy más értékpapírt bocsát ki.” NAGY Márton – SZABÓ E. Viktor: Az amerikai másodrendű jelzáloghitel-piaci válság és hatásai a magyar bankrendszerre. *MNB Szemle*, 2008. április, 42. http://www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/MNB/Kiadvanyok/mnbhu_mnb szemle/mnbhu_msz_200804/nagy_marton_szabo_e_viktor.pdf

⁵¹¹ Luciano GALLINO: *Finanzcapitalismo. La civiltà del denaro in crisi*. Torino, Einaudi, 2013. 50. „A strukturált finanszírozás végső állomását a már átsomagolt pénzáramlás továbbcsomagolása jelentette, fedezett adóssághkötelezvények (CDO, *collateralised debt obligation*) formájában. A hitelkockázati transzferért cserébe az árnyék-bankrendszer tagjai, a közvetítő- (*conduit*) és a strukturált befektetési (*structured investment vehicle*, SIV) társaságok, le-

a *strukturált értékpapír-portfóliókat* vagy értékpapír-kosarakat különböző formában vagy ‘szeletekben’ – ahogy már arról szoltunk – eladja intézményi befektetőknek.⁵¹² A jelzáloghitel-követelés forgalomképes értékpapírokká való átalakításának két fontos következménye van.⁵¹³ Gallino rámutat arra, hogy az értékpapírt kibocsátó bank továbbra is tud hiteleket folyósítani, és azokból profitot nyerni, minthogy a SIV-nek eladott értékpapírok *kikerülnek a mérlegéből*⁵¹⁴ (éppen ezért, továbbá a *kockázat szétterítéséért* hozzák létre a bankok a

járatí kockázatot vállaltak magukra. Az értékpapírosítás eleinte csodát produkált, a kötvényvásárlóknak azonos kockázat mellett úgy biztosított magasabb hozamot, hogy közben az eredeti pénzáramlás alapjául szolgáló eszközök kockázata csökkent, és a kibocsátó pénzintézet még külön díjat is felszámolt a tevékenységért [...]”. Ács Attila: *Likviditás és reálgazdaság kapcsolata. Az Egyesült Államok példáján*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar Közgazdaságtani Doktori Iskola. Szeged, 2013. 59.

⁵¹² GALLINO i. m. 50.

⁵¹³ GALLINO i. m. 51.

⁵¹⁴ Uo. A kockázatsztérítésre épülő SIV „árnyékbanki” rendszerből – jellegénél fogva – több veszély fakadt: „A válságra legjellemzőbb innováció az »*originate and distribute*« banki modell, melynek keretében a pénzintézet az általa nyújtott, vagy speciális brókertől vásárolt hitelt eladja a pénzügyi szférában, vagy továbbadja egy speciális befektetési szereplőnek (*structured investment vehicle* – SIV). Ezt követően a SIV értékpapírosítja őket, amelyeket később a hitelminősítők osztályoznak. A SIV azzal finanszírozta önmagát, hogy a rövid lejáratú, alacsony kamatú értékpapírok kibocsájtásával összegyűjtött tőkéből hosszú lejáratúakat vásárol. Mögötte általában egy szponzorbank állt, aki kötelezően hitelkeretet és garanciát biztosított a befektetésekkel fedezett rövid lejáratú kereskedelmi kötvények közvetítői részére a likviditási és hitelkockázat csökkentése érdekében. Két súlyos probléma áll fenn a strukturált pénzügyi megoldásokkal kapcsolatban. Az első arra vonatkozik, hogy a hitelnyújtó sajnos nem volt kellőképpen arra ösztönözve, hogy jól válogassa meg adósait, ha már ezek a tartozások nem kerültek bele a könyvekbe. A hírnevük védelmének érdekében gondolhatnánk, hogy nem kívánják minősítési irányelveiket lazítani. Ám a hatályos szabályok alapján nem voltak kötelesek a könyvekben nem szereplő tételekről sok információt közölni, ami átláthatatlanná tette ezen intézmények gazdálkodását és csökkentette a hírnévre leselkedő veszélyeket. A hitelminősítők felkészületlenségükből fakadóan nem voltak képesek megbízhatóan értékelni strukturált termékeket. Olyan hibákat is elkövettek, hogy ugyanolyan minősítést adtak egy fedezett adósságkötelevénynek (CDO), mint egy vállalati kötvénynek, miközben alapvetően más nemteljesítési mutatókkal rendelkeztek. A második probléma arra a végső esetben alkalmazott műveletre vonatkozott, hogy az *addig mérlegén kívüli tételek bekerülnek a szponzorbank könyveibe*. Erre két esetben kerülhet sor: ha a szponzor fedezi a pénzügyi műveletek során elszenvedett veszteségek több mint a felét, vagy ha el szeretné kerülni a SIV minősítésének lerontását. Itt azonban elveszik az »*originate and distribute*« modell előnye, hiszen a *kockázatviselés visszazár a szponzorra. A befektető pedig, miután végre átláthatóvá válik számára a pénzintézet, arra a helyes következtetésre juthat, hogy a bank ijesztő módon eladósodott*, és magasabb profitrátát vár el. Ez pedig a pénzintézet részvényeinek árfolyamvesztéséhez vezet. (kiemelések tőlem: F. J.)” SOCIAL DEVELOPMENT INSTITUTE: *A válság és a megszorító intézkedések társadalmi hatása Közép-Kelet-Európában*. http://www.socialdevelopmentinstitute.eu/?page_id=124 Vö. „A befektetési bankok mérlegén kívüli tételként nagy mennyiségű CDO-pozíciót halmoztak fel úgynevezett strukturált befektetési alapok (SIV) formájában. Ezek a SIV-ek eszköz hátterű kereskedelmi papírok kibocsátásával finanszírozták pozícióikat.” SOROS (2008) i. m. 24.

SIV-eket),⁵¹⁵ ezért nem terhelik a szolvencia-biztosítékként tartalékolni kötelesek tőkéjüket.⁵¹⁶ Ezen SIV 'árnyékbankolás' (*shadow banking system*) azonban számos sebből vérzett, többek között azért, mert – az óriási közvetett gazdasági hatalommal rendelkező – *hitelminősítők nem tudták megbízhatóan értékelni* a strukturált pénzügyi termékek valós értékét, ami egyébként bonyolultságuk miatt szinte lehetetlen is, de azért is, mert a szereplők voltaképpen *egymást biztosították körbe*, s ezáltal a rendszer szereplői *biztosították önmagukat*, ami nyilvánvalóan önmaguk és a többiek becsapása.

A (hitel)derivatív ügyleteket zömét az *alig szabályozott tőzsdén kívüli piacokon* kötötték, a *banki hitelkockázatokat* a likviditás fenntartása végett rögtön próbálták az értékpapírosítással és árnyék-bankrendszer létrehozásával *széttéríteni*.⁵¹⁷ A bankok azáltal, hogy a kockázatszétterítés céljából az „*originate and distribute*” (vagy: '*originate-to-distribute*') pénzügyi modell jegyében azonnal árnyékbankoknak adták át a hitelek kockázatát az értékpapírosítással és azok-

⁵¹⁵ „Az elmúlt 20 év nemzetközi banki gyakorlatában általánossá vált, hogy a bank az általa generált hitelek sokszorosát nyújtotta speciális befektetési társaságok bevonásával (SIV) a pénzügyi szektor más szereplőinek, ezzel a kockázatot terítette a rendszerben.” LENTNER Csaba – KOLOZSI Pál – TÓTH Gergely: A magyar válságkezelés sajátosságai és ellentmondásai. *EU Working Papers*, 1/2010. 4. http://lentnercsaba.com/doc/publications_06.pdf

⁵¹⁶ Vö. „A hitelintézetek a kockázati transzferpiacot elsődlegesen kitétségeik optimalizálása miatt választják, elsősorban kockázatuk csökkentése érdekében. Ezt az eredményt többféleképpen is elérhetik: eladhatják hiteleszközeik egy részét, megszervezhetik vállalati ügyfeleiknek a kötvénykibocsátást, illetve a monitoring rendszerük tökéletesítésével és kellően óvatos árazási technikával korlátozhatják a kockázatot. Az új konstrukciók (ABS, CDO, CDS) segítségével szinte korlátlanul növekedhettek, mert nem kell újabb hitelkitétséget vállalniuk, valamint erre pótlólagos tőkét biztosítaniuk. A bankok és hitelintézetek tehát a jelzáloghitelek eredeti originátorai, akik a hitelkockázatokat eladóiként jelennek meg a piacon. A nemrégiben megjelent kockázati transzfer konstrukciók segítségével az eredetileg vállalt hitelkockázatot átvállalják az értékpapírok tulajdonosai, a hitel monitoring és portfólió kezelés viszont a bank kezelésében marad. Ezen a folyamaton keresztül a kockázatkezelői és kockázatvállalói szerep szétválik.” *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 18.

⁵¹⁷ „A kockázati transzferpiac növekedése miatt az »originate to distribute« modell keretében profitra tehetnek szert a CRT termékek létrehozásából, strukturálásából és terjesztéséből. A kereskedelmi bankok mérlegeikben hagyományosan létrehozta különböző hitel eszközöket, a piac fejlődése pedig arra ösztönözte őket, hogy a megváltozott igényeknek megfelelően fejlesszék a hitel termékek terjesztésének lehetőségeit. A piac növekedése és a »originate to distribute« modell térnyerése egyaránt szerepet játszott a kereskedelmi bankok és értékpapír cégek üzleti stratégiájának közeledésében. E módszer elterjedésének köszönhetően ugyanakkora tőke mellett szélesebb pozíciókat hozhatnak létre, emellett hozzájárult a kockázatosabb piac kialakulásához is, hiszen azokat a hiteleket, amelyeket a bankok nem voltak hajlandók a saját mérlegükben tartani hosszabb ideig, a befektetők előszeretettel jegyezték a piacon. Ugyanakkor a bankok ezeken a csatornákon keresztül újabb ügyfelekre tehetek szert, amelyre eddig nem adódott lehetőség a hagyományos tevékenységük során.” *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 19. Ld. „CRT (*Credit Risk Transfer*): Kockázati transzfert jelent, folyamata során egy termék vagy szolgáltatás megvásárlásával egyik piaci szereplőről egy másikra hárul a kockázatok egy előre meghatározott köre.” i. m. 116.

ból mega-értékpapírcsomagok konfekcionálásával, eleve *nem voltak már érdekeltek* a jelzáloghitel alapjául álló biztosítéki *ingatlan valós értékének* vizsgálatában. A bankok tehát olyan *likviditást mutattak*, amivel *nem rendelkeztek* (a tőkemegfelelési mutatók nem voltak megbízhatók),⁵¹⁸ és a hagyományos banknak nem tekinthető, de bankfunkciókat ellátni képes SIV-ek – amelyekre *nem vonatkoztak* a tőkekövetelményi, azaz a szigorú *tőkemegfelelési* és az *átláthatósági szabályok*⁵¹⁹ – létrehozatala sem változtatott ezen, csak ideig-óráig elkendőzte a problémát. A bank átruházza a kockázatot a SIV-ekre, azok pedig a befektetőkre, de végül is ki viseli az egész ügyletláncolat likviditási kockázatát? Megállapítható, hogy nem a *reálgazdaságon alapuló kockázatvállalásról* van szó, mint a kapitalizmus hajnalán, hanem felelőtlen *kockázatáthárításról* és *ál-garanciákról*. A kockázatos hitelportfóliókat biztonságosként lehetett feltüntetni a jelzáloghitelek és a jelzálogalapú értékpapírok többszöri újracsomagolásával, bonyolult módon való átstrukturálásaival,⁵²⁰ részben külön erre a célra létrehozott pénzügyi szereplők révén, s nem az ügyletek *valós kockáza-*

⁵¹⁸ Az egész tőkekövetelmény-szabályozási rendszer nem érte el a várt eredményeket: „A 2007–2008-as időszakban a felügyeletek nem rendelkeztek elegendő információval a bankok jelzálogpiaci kitétségéről, és a fertőzött papírok állományáról, amely a válságkezelést nehezítette. A bázei metódusú tőkekövetelmény számítás ebben az átláthatatlan helyzetben nem bizonyult hatékonynak, a kockázatkezelési gyakorlat nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A klasszikus bankmodell kockázatosabb irányú változásaiban a lakossági jelzálogalapú finanszírozás térnyerésével egyre nagyobb szerep hárult az értékpapírosítás intézményére, melynek során a hitelnyújtás kockázatát részben, vagy teljes egészben a tőkepiaci befektetőkre transzferálódott. A felügyeleti módszerek azonban nem voltak alkalmasak a kockázatok kezelésére, a szabályok betartására. Az első, 1988-ban megalkotott bázei tőkeszabályozás már kitért a bankok kockázatosabb tevékenységeire, a derivatív ügyletekre. A Bizottság bevezette a hitel-egyenértékesítés fogalmát és a mérlegen kívüli kockázatvállalást is tőkével kívánta biztosítani. 1996-ban a Bizottság új szabályrendszere engedélyezte a bankoknak, hogy saját leghatékonyabb kockázatkezelési gyakorlatukat alkalmazzák. A Bázei II. 2006-os bevezetése ebből a szempontból sem hozott újat, a speciális kockázatok felismerése és átfogó szabályozása ezúttal is elmaradt.” LENTNER–KOLOZSI–TÓTH i. m. 5.

⁵¹⁹ A SIV valójában maga is egy SPV. A bankok azért kedvelik különösen az SPV-k létrehozatalát, „hiszen a diverzifikáción keresztül nem kell tőkét képezniük bizonyos nem kívánt kitétségekre, így a szavatoló tőke értékét alacsonyabb szintre lehetett beállítani.” „Jellemző, hogy az SPV-k finanszírozásában a bankok jelentős szereppel bírnak, amit szinte korlátlan mértékben megtehetnek, hiszen ez a befektetés nem jelenik meg a könyvekben (mérlegen kívüli tételek), így például egy jelentősebb beruházás során egy ilyen társaság segítségével nem kell az egész vállalatot kitenni a felmerülő kockázatok hatásának.” *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 25.

⁵²⁰ „A jelzálogpiacot továbbá az kötötte össze szorosan a biztosítókkal, bankokkal, spekulatív befektetési alapokkal, hogy a jelzáloghiteleket, sőt a jelzálogalapú értékpapírokat (MBS) is újracsomagolták, bonyolult átstrukturálásán keresztül dobták piacra a CDO termékeket (CMO) és CDS termékeket. A többszöri átstrukturálás jelentőségét az adta, hogy ezáltal rosszabb minőségű hitelportfóliókat is fel lehetett tüntetni biztonságosnak.” *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 107.

ta, valamint az alapul fekvő *valódi érték* volt a meghatározó szempont. Mindez jelentősen hozzájárult a pénzügyi globális válsághoz. A bankok egyik alapvető társadalmi és gazdasági funkciója a *likviditás*, a kellő pénzmennyiség biztosítása lenne a *reálgazdaság* számára. Ha jól működnek, akkor egyensúly, stabil és hatékony működés jön létre a reál- és a pénzügyi szférában, az előbbi dominanciája mellett. Ehelyett a felelőtlenségükkel és a pénzügyi szereplők „önmaguk körbebiztosításával” nemcsak a pénzügyi szektor ingott meg alapjaiban, hanem – teljesen diszfunkcionális módon – magukkal rántották a reálgazdaság döntő részét is.

A bankok hitelkockázatára vonatkozó koncepció teljesen megváltozott a hitelkockázati transzfertermékek hatására:⁵²¹ eddig a feladatuk közvetítő jellegű volt, az tehát, hogy a betétesek megtakarított pénzéből hiteleket nyújtsanak a hitelfelvevőknek, természetesen költségeiket és nyereségüket felszámítva. Így tehát a betétesek pénzéből hitelezték az ügyfeleket, aminek bevállalt hitelkockázata a hitelintézetben belül *mérhető* és természetesen *világosan értelmezhető* volt. A *tőkekövetelményi* és a *prudens* működésre vonatkozó jogi szabályozás megfelelő módon képes *kontroll alatt tartani* ezen alapvető banki működést. A többletprofitért való folyamatos versengés folyamatos növekedési kényszerpályára állított a bankokat. De ez nem mehetett a végtelenségig, ezért a bankoknak olyan konstrukciókat kellett találniuk – hangsúlyozzuk: a *többletprofit folyamatos növelése* érdekében –, amely révén nem kell újabb hitelkockázatot vállalniuk, mert ahhoz *pótlólagos* (fedezeti) *tőkére lett volna szükségük*. Így kerültek kifejlesztésre a már korábban tárgyalt pénzügyi innovációk: „A hitelkockázati transzfer új konstrukciói (CDO, CDS) lehetővé teszik a bankok folyamatos üzleti bővülését anélkül, hogy további hitelkockázatot kellene vállalniuk, ennek függvényében elkerülhetik azt, hogy a pótlólagos tőkét kelljen biztosítaniuk.”⁵²² Azért is nagyon kedvező ez a bankok számára, mert így a „*hitelkockázatot továbbadva*” további hitelkihelyezést folytathatnak, arbitrázsbevétel, illetve komplex pénzügyi szolgáltatásért kapható *jutalékbevétel* reményében. (kiemelések tőlem: F. J.)⁵²³ Az újabb és újabb többletprofitot tehát elsődlegesen hitelkockázat-áthárítással kívánták elérni a bankok. A pénzügyi szereplők – akiket számos erős *pénzügyi kötelék* kötött össze egymással a tőketranszferek⁵²⁴ miatt – a *rövid távú profitszerzés* által hajtva nem tekintették a *hosszú távú pénzügyi koc-*

⁵²¹ Ld. *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 14.

⁵²² Uo.

⁵²³ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 14–15.

⁵²⁴ Itt nem a ‘tőkeáttétel’-re gondolunk. Ez utóbbi fogalom meghatározását ld. BUGÁR i. m. 34. o., 27. jegyzet.

kázatok. A szereplők az egymásközi pénzügyi (ál)biztosítékokkal a kockázatot kívánták a minimálisra redukálni a mind nagyobb és nagyobb profit egyidejű biztosítása mellett.

Elértünk így abba a korba, amikor a bankár, a banktulajdonos nem kívánja immáron a kockázatot vállalni, miközben hön óhajtja az újabb és újabb többletprofitot. Ezt az attitűdöt, a természetét tekintve, igazából nem sok minden választja el a különféle (pénzügyi, számviteli, adózási stb.) szabálytalanságok elkövetésére való hajlandóságtól, hiszen az ilyen magatartásban benne rejlik, hogy a hagyományos, végül is *erkölcsi indíttatású pénzügyi felelősségi elveket*⁵²⁵ már nemigen vallja az illető.

10. Derivatívák és a kockázatviselés – kritikai megközelítésben

Niklas Luhmann szerint, míg hajdanán a *‘tulajdon’*, addig manapság a *‘kifizetések’* zárt, cirkuláris és *önreferenciális* rendszere alkotja a *gazdaság társadalmi alrendszerének* belső szervezőelvét.⁵²⁶ Úgy tűnik azonban, hogy e váltással egyszersmind el is tűnt a tulajdonhoz fűződő *felelős erkölcsi szemlélet*, és az az alapjául álló *valóságérzék*, amit a tulajdonjog *dologisága* révén szükségképpen magában hordozott. A gazdaság hagyományos tulajdonolni/nem tulajdonolni (birtokolni/nem birtokolni) kódjának „másodkódolása” a kifizetések rendszere révén, a fizetni/ nem fizetni kód által vezérelve nemcsak funkcionálisan elkülönítette a gazdaság rendszerét a többi társadalmi alrendszertől – ahogy azt Luhmann írja⁵²⁷ –, hanem nézetünk szerint ez utóbbi kód el is nyomta az előbbi, s ezáltal a gazdaság alapját rendítette meg.

De térjünk vissza a konkrét tünetek számbavételére. A bankok a hitelkockázat terítésével, transzferálásával már nem viszonyultak úgy a hitelfedezet biztosításához, a kockázatkezeléshez mintha ők maguk viselnék egymagukban a kockázatot, s ez morális problémaként jelentkezik, minthogy *felelőtlen, gondatlan* pénzügyi magatartást eredményez:

⁵²⁵ Szalai Ákos rámutat arra, hogy a *tulajdonjog* lényege a *kockázatvállalással* járó *felelősségvállalás*: „A tulajdonjog védelme természetesen egyértelműen levezethető értékeinkből. Mindenekelőtt azért, mert a tulajdon szorosan összefügg a kockázatvállalással, illetve a felelősségvállalással.” SZALAI Ákos: A kapitalizmus gazdasági alkotmánya: a magánjog alapintézményei. In: SZALAI Ákos (szerk.): *Kapitalista elvárások*. Közjó és Kapitalizmus Intézet, 2009. 117.

⁵²⁶ Köszönöm Karácsony Andrásnak, hogy erre felhívta a figyelmemet. LUHMANN i. m. 66.

⁵²⁷ Uo.

„A CDO/CLO esetében az alapportfolió hitelkockázatát a befektetők vállalják, a hitelkockázat-monitoring pedig az originátor és/vagy az SPV felelőssége. Így fennáll annak a veszélye, hogy a bankok ennek következtében több esetben nem gondoskodnak megfelelő mértékben a hitelkockázat kezeléséről és a hitelezési feltételek lazítása mellett túlzóan expanzív jellegű hitelezési politikát folytatnak.”⁵²⁸

Ezért a jelzáloghitel biztosítékeként szereplő ingatlan valós (végrehajtható) értékét, hitellel való terhelhetőségét távolról sem vizsgálták gondosan.

Általában is elmondható, hogy a hitelderivatívák esetében nem volt kellőképpen átgondolva az, hogy mely szereplő fogja az *adósok hitelképességét hosszú távon figyelemmel kísérni?* Bugár Gyöngyi a problémát a következőképpen összegzi:

„Általános tapasztalat, hogy egy bank afölötti »nyugalmában«, hogy hitelkockázatát hitelderivatíva vásárlásával – a védelem vevőjeként – mérsékelte, *nem érez elegendő motivációt a jövőbeli aktív »monitoring« tevékenységre*, vagyis arra, hogy adósainak fizetőképességét hosszú távon figyelemmel kísérje. A védelem eladója ugyanakkor ezt nem tudja megtenni, mert egyáltalán nincs kapcsolata a hitelfelvevővel.”⁵²⁹

Az előbbiekkal összefüggésben szólnunk kell arról is, hogy a kockázati transzfer termékek létrejöttének egyik fő oka a „szabályozás alól kibújni szándékozás” volt, minthogy a „kiskapuk keresésének eredményeként szokott létrejönni (tőkekövetelmény, kockázatvállalás, számviteli követelmény, adó)”⁵³⁰. Tehát a kockázati transzfer termékek kockázatterítése mögött a *felelős kockázatvállalást előíró törvények kijátszásának* szándéka húzódott meg, amely nyilvánvalóan a *közjóval* ellentétes törekvés.

Vissza kell tehát fejteni a spekulatív határidős ügyleteket kialakulásukban és jellegükben, a létokaikhoz visszavezetve őket, hogy láthassuk, hol és meddig indokolt a létük és a használatuk. Mondhatnánk érvként, hogy Max Weber „A tőzsde” című – már hivatkozott – művében megvédi még az árfolyamkü-

⁵²⁸ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról.* i. m. 44.

⁵²⁹ BUGÁR i. m. 161.

⁵³⁰ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról.* i. m. 14.

lönbségre építő határidős spekulatív ügyleteket is. Csakhogy Weber itt a *reál-gazdaság valós szükségleteivel* magyarázza ezen ügyleteket, általában a határidős ügyleteket, és a példáit is innen, a reálgazdaság területétől veszi.⁵³¹ Nem tagadja azonban, hogy létezik a kifejezetten *spekuláns* határidős tőzsdei tevékenység is, bár azt állítja, hogy egyrészt nehezen dönthető el, hogy az egyes határidős ügyletek inkább a reálgazdaságot szolgálják-e – a mi szavainkkal élve – vagy inkább spekulatív ügyletekről van-e szó. A tőzsdei árfolyamokra kötött hazárdírozó jellegű, fogadás-szerű spekuláns ügyletek szerinte azonban az amerikai kocsmákban kötötnek.⁵³² Korunkban úgy tűnik, hogy a tőzsdén kívüli spekuláns határidős ügyletek inkább ez utóbbi csoportba tartoznak, csak hogy távolról sem olyan ártatlanok, mint a kocsmái fogadások, hanem *hatalmas pénzvolumenük* miatt óriási pusztító erővel rendelkező „időzített bombának” bizonyultak. A határidős ügyletek természete az, hogy „ugyanazon jószág-mennyiség adásvételi ügyleteinek rendkívüli *megsokszorozását* teszi lehetővé”, ami meg is valósul ténylegesen, miközben a közvetítők száma szaporodik. A határidős kereskedelem azért fejt ki ezt a hatást, írja Weber, mert „a teljesítés időbeli elhalasztása révén lehetővé teszi a *hitelre* kötött spekulációs ügyleteket, és egyidejűleg csökkenti a spekuláns számára szükséges hitel *nagyságát*.”⁵³³ Ezt 1894-ben írja Weber, míg a nevezett jelenségek *eszkálálódásából* származó mai pusztító végkifejletet már ismerjük. Fel kell tennünk a kérdést: a határidős ügyletek *bizonyos fajtáiban*, jellegében ragadható meg a probléma? Vagy inkább az *árnyékbankolás* rendszerében? Igaza van annak, aki úgy véli, hogy nem annyira az ügyletek jellegében, hanem inkább azok *irdatlan mennyiségében* van a hiba? Nézetünk szerint az alapokról lenne szükséges végig-gondolni a reálgazdaság és a gazdasági értékszemlélet bázisán a *teljes határidős kereskedelmet*, nem is beszélve az árnyékbankolásról, így különösen a SIV-ekről, amely felettébb képes teljes konstrukciójában. A CDO-k esetén létrejött „piramisjáték”-szerű szisztéma eleve magában hordta bukását,⁵³⁴ így termé-

⁵³¹ WEBER (1995a) i. m. 62-től.

⁵³² „[...] téves az az elképzelés, miszerint a spekulációs tőzsdeügyletek arra kötött fogadást jelentenének, hogy az árfolyamok egy bizonyos értékhez mérten emelkednek vagy csökkennek-e, mégpedig oly módon, hogy meghatározott napon két spekuláns az épp érvényes árfolyamhoz mérten látszólagos adásvételi ügyletet köt, s az árfolyam emelkedésének vagy csökkenésének megfelelően az egyik kifizeti a fogadás okán reá háruló különbséget. Ilyen ügyletek is előfordulnak, *nem a tőzsdén* azonban, hanem például az amerikai kocsmákban, ahol mutatókkal működő elektromos készülékekkel jelenítik meg a tőzsdei árfolyamokat, s a vendégek tétjeikkel arra köthetnek fogadást, hogy a mutató vajon milyen irányban is mozdul ki.” WEBER (1995a) i. m. 79–80.

⁵³³ Az idézetek helye: WEBER (1995a) i. m. 81.

⁵³⁴ „A kötvényeknek ezért további derivátumai (pl. ún. CDO-s: *collateralized debt obligations*) ke-

szeténél fogva erkölcstelen. A bonyolult átstrukturálások, a tőketranszferok, a kockázathárítások egész rendszere arra volt alkalmas, hogy morális értelemben ne lehessen *beazonosítani a felelőst*,⁵³⁵ aki az alapul fekvő végső, valós gazdasági érték meglétéért felel, így *felelőtlen hitelezést* lehetett folytatni a mind nagyobb profit megszerzése céljából.

A kiindulópontunk tehát *elvi* jellegű: a pénzügyi műveleteknek, így a határidőseknek is, már amennyiben van létjogosultsága egyes fajaiknak, a *reálgazdaságot* kell szolgálniuk. Ezáltal *legitim emberi gazdasági* szükségletek kielégítve. Így tehát természetesen a legkevésbé sem arra van szükség, hogy a jelen pénzügyi és gazdasági világválság tanulságait követően a spekulatív pénzügyi termékek piacáról a reálgazdaságba, azaz az *árak piacára* tevődjenek át az *árfelhajtó* hatású spekulatív határidős tevékenység: „A pénzügyi piacok pánikcsengője után sokan helyezték át pénzüket a reálárak piacára. A pénzügyi befektetők spekulációja a határidős árupiacon hozzájárult a világméretű élelmiszerár-, illetve kőolajválsághoz.”⁵³⁶ Mára már kiderült, hogy a határidős spekulációs tevékenység felelős viselkedés, *erkölcsi gát* nélkül nemhogy nem szolgálja az emberi relációkban zajló gazdasági cseréket, így magát a (piac)gazdaságot, hanem egyenesen pusztítást végezhet a reálszférában is, ezáltal alapvető társadalmi és emberi értékeket veszélyeztetve.

Azon – főként nemzetállami szintű hatalompolitikai – szempontok, amelyeket Weber a spekulatív határidős tőzsdei ügyletek mellett hoz fel, ma már jelentősen átértékelődnek. Úgy véli ugyanis, hogy ezen ügyletekre a tőzsdék megerősödése miatt – és az ott kereskedők érdeke miatt – van szükség, hiszen e spekulatív határidős ügyletek virágzó tőzsdéket, így a „piac bővülését” eredményezik, amely azon ország nemzetgazdaságát teszi erőssé, ahol engedélyezik e spekulatív ügyleteket. Minthogy az országok között ádáz gazdasági küz-

letkeztek, melyek a befektetőket veszteségektől védtek. A CDO-k kapcsán sajátos »piramis játék« is kialakult, mely sokáig elfedte a veszteségeket, a válság jelenségét. Az emelkedő volumenű, csökkenő kamatozású kötvény kibocsátásból eredő bevétel elfedte a visszavásárlás során keletkező veszteségeket. A gond akkor keletkezett, amikor az eladott volumen elkezdett csökkenni és a kamatok (hozamvárakozások) elindultak felfelé, s ekkor az új kibocsátásból származó bevétel már nem fedte a régi beváltásokat, és a veszteség abszolúttá vált [...]. Ez a megjelenő veszteség indította el közvetlenül a válságot.” BALYÓ László: Az USA jelzálogválságának elemzése, tapasztalatai, tanulságai és hatása a magyar jelzáloghitel piacra (A pénzügyi piacok fejlődésében rejlő ügyfélkockázatok). 2008. 42. https://felugyelet.mnb.hu/data/cms1565391/Tanulmny_vs_2_doc0805011.pdf

⁵³⁵ Vö. „A bonyolult átstrukturálás – főleg ha piaci buborék termékeire épül – a kockázathárítással együtt lehetetlenné tette a kockázatkezelési felelősség megállapítását és követését, ezzel a hitelezési tevékenység lazulásához vezetett.” *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 112–113.

⁵³⁶ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 108.

delem folyik, ezért egy ilyen irányú nemzetközi megegyezés hiányában egy ország által tett „egyoldalú leszerelés”, azaz az ilyen ügyletek egyoldalú betiltása, hátrányba hozná az adott ország nemzetgazdaságát, mert tőzsdéje alul maradna azon országokéival szemben, ahol engedélyezik a határidős ügyleteket.⁵³⁷ (Ne feledjük azonban, hogy Weber mindig a reálgazdaság igényeit tartja szem előtt a spekulatív határidős ügyletek esetén: pl. búza határidős – olykor spekulatív – adásvételéről ír példáiban. Meg kell jegyezni azt is, hogy a tőke nélküli szakavatatlan spekuláns tömegek tőzsdei tevékenységében rejlő veszélyt nem látta túl nagyra. Nem haszontalan megjegyeznünk azonban azt sem, hogy Weber idejében a spekulatív határidős ügyletek *sértették* az átlagember *igazságérzetét*, amelyek mesterségesen vitték le vagy fel például a gabona árát, olyannyira, hogy bizonyos társadalmi formációk követelték is azok betiltását.⁵³⁸) Manapság már a *globális térben* folyik a – hihetetlen módon felgyorsult tempójú és volumenű – kereskedelem, akkor is, ha a nemzetközi pénzügyi központoknak, azok érdekeinek és tevékenységeinek fontos szerepe van. Tehát nem lehet a nemzeti hatalmi-politikai, vagy a nemzetgazdaság-politikai szempontokat elsőrendű szempontokként értékelni a határidős ügyletek tekintetében, miként Weber idejében.

Rá kell mutatni arra, hogy amit Weber ír a határidős kereskedelem tekintetében, tehát, hogy az „kétségkívül technikailag a legtokéletesebb módon látja el az *árkiegyenlítés* igen nagymértékben hasznos és a spekulációs kereskedelem szempontjából lényegi funkcióját”, azáltal, hogy hozzájárul a „készletek egyenletesebb *térbeli* eloszlásához”,⁵³⁹ jelentős pontosításokat kell tennünk a mai viszonyok alapján. Weber ugyanis továbbra is a *reálgazdaságra gyakorolt pozitív hatásról* beszél, míg manapság a szintetikus, strukturált befektetési csomagok világa több tekintetben nagymértékben elszakad nem csak a termeléstől, hanem egyáltalán a reálgazdaságtól is, miközben *jelentős negatív hatással* lehet rá. Bizonyos származékos ügyletek ugyanis, mint például a CDS-ek, nagymértékben hajlamosak *rejtett egyensúlytalanságokat* teremteni, ezért – írja Soros György – „kell szabályozni, sőt szükség esetén korlátozni vagy megtiltani őket”.⁵⁴⁰ Ez az egyensúlytalanság generálás különösen azért *veszélyes*,

⁵³⁷ Ld. Weber érvelését: WEBER (1995a) i. m. 84–93.

⁵³⁸ Pl.: „[...] követeljük a börzeüzletek megrendszabályozását, nevezetesen a gabonaneműek árának üzleti érdek szerint való mesterséges leszállítására vagy fölverésére szolgáló fedezetlen határidőüzletek eltiltását (papirosbúza) [...]” Ld. Az Országos Keresztény-Szocialista Párt Programja és Szervezeti Szabályai (1907). In: GERGELY i. m. 308.

⁵³⁹ WEBER (1995a) i. m. 88.

⁵⁴⁰ SOROS (2013) i. m. 56.

mert a derivatívákból álló megaportfoliók sajátosan kapcsolódnak a világ egyes térségeinek, országainak gazdaságaihoz. Oly módon, hogy miközben eredetileg a kockázatokat kívántak ezekkel a termékekkel csökkenteni, új, szinte kezelhetetlen *kockázatokat teremtettek a globális térben egymástól távol levő, s egymástól jelentősen különböző országok és térségek gazdaságaiból származó derivatívák* befektetési csomagok révén történő *összekapcsolásával*, ami a *globális pénzügyi válságok tovagyűrűzését* eredményezte:

„A kockázatok csökkentésére kidolgozott befektetési csomagok különböző térségekből, országokból származó tőkejavakat, illetve (növekvő arányban) azok derivatíváit tartalmazzák. Tehát ezeknek a termékeknek a kidolgozói *egymástól távoli piacokat kapcsolnak össze*, függetlenül azok kereskedelmi kapcsolataitól, munkamegosztásban betöltött szerepétől. Ezzel azonban új kockázatot teremtenek: a csomagban szereplő valamelyik elem (pl. valamelyik feltörekvő gazdaság valutájára szóló adásvételi szerződés) megingása a csomagban szereplő többi gazdasági szereplőt is nehéz helyzetbe hozza. Ennek hatását láthattuk az 1997-es délkelet-ázsiai válság továbbgyűrűzésében Oroszország, illetve a többi feltörekvő gazdaság tőkepiacaira, és ez a mechanizmus lépett működésbe a 2007-2008-as pénzügyi válság idején is.”⁵⁴¹

Weber még az gondolhatta, hogy a „spekuláció mechanizmusa viszonylag egyszerű”⁵⁴² ezért vonzza a laikusokat is a határidős ügyletek tőzsdéi világa. Ma viszont már olyan strukturált, vagy szintetikus értékpapír-portfoliókkal ügyletelnek a befektetők, amelyek valós működését csak *nagyon kevesen értették*, ismerhették. Már az 1990-es évek közepén megjelentek olyan interjúk, ahol az egymilliárd dolláros veszteségben érintettek azt nyilatkozták, hogy *elvesztették a realitásérzéküket*: csupán mintha számokat adtak volna és vettek volna, és fel sem fogták, hogy mi a különbség egy dollár vagy éppen százmillió között.⁵⁴³ A pénzzsonglőrök felettesei, a *bankok vezetői*, akik más pénzügyi

⁵⁴¹ NAGY Erika: A tőkeáramlás és a globális kereskedelem földrajzi dimenziói. In: MÉSZÁROS Rezső és munkaközössége: *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. 212.

⁵⁴² WEBER (1995a) i. m. 82.

⁵⁴³ NAGY i. m. 215.

alapokon nyugvó rendszerben szocializálódtak, *nem is mertek* a matematikai alapú *tranzakciókról kérdezősködni*, nehogy esetleg *ostobának* tűnjenek.⁵⁴⁴

Végezetül arra is rá szükséges mutatni, hogy a CDO-k kevésbé voltak szabályozva a pénzügyi világválság előtt, így a *veszteségek fedezésére még tőketartalékot sem kellett képezni*:

„A szintetikus CDO-k a 2007-es pénzügyi válságot megelőzően nem estek olyan szigorú szabályozás alá, mint a biztosítások. Ez azt jelenti, hogy bárki »fogadást« köthetett olyan termékre, amely *nem volt a birtokában*, sőt a – biztosítókra érvényes szabályozástól eltérően – még *tőketartalékot sem kellett képeznie a veszteségek fedezésére* (kiemelések tőlem: F. J).”⁵⁴⁵

11. A virtuális spekulatív értékektől vissza kell térni a klasszikus természetjogi szerződési szemlélethez és elvekhez

A mai pénzügyi válságra térve elmondható, hogy szükséges lett volna arra, hogy *jogviszonyokként*, értékpapír-kibocsátásokként, értékpapír-átruházásokként,⁵⁴⁶ fedezetbiztosításokként, kockázattranszferencként, stb. egyesével megvizsgálják a pénzügyi *jogászok* a közgazdászokkal együtt a *valós (végrehajtható) gazdasági érték* meglétét: ahol pedig jelentős többlet-kockázat, illetve az érték jelentős áttételeződése, s így *csökkenése* van jelen,⁵⁴⁷ ott azon pénzügyi terméket nem lehet a hagyományos értékpapírok értékéhez mérni, azzal *egyenlőként* kezelni.⁵⁴⁸ A prudens kockázatbesorolás, a felelős kockázatvállalás és

⁵⁴⁴ Lásd az idézetet uo.

⁵⁴⁵ BUGÁR i. m. 160.

⁵⁴⁶ Veres Zoltán a már hivatkozott tanulmányában e vizsgálatokat elvégzi jogviszonyokként. Lásd az V. fejezetet: „V. Az egyenértékűség kérdése a shortolás és egyes részfolyamatai során.” VERES i. m. 176-tól.

⁵⁴⁷ Vö. „A CDO termékek fénykorában is aggasztotta az elemzőket az a tény, hogy hiába biztonságosabbak a senior tranche-k, a magas tőkeáttétel miatt azok is szenvedhetnek tőkevesztésben, ugyanis a prioritás a törlesztésben nem egyenlő tőkegaranciával, a vizesésáthatás csak késlelteti a default eseményeket, de nem menti meg a senior tranche-k befektetőit sem. A CDO termékek újra és újra csomagolása akár javíthat a hitelkockázati minősítésen, azonban elrontja a likviditási helyzetet, azonban ez nem nagyon mutatkozik a likviditási kockázat minősítésén.” *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról*. i. m. 111.

⁵⁴⁸ Vö. „[...] a Bázeli Egyezménynek megfogalmazói hibát követtek el akkor, amikor a szokásosnál jóval alacsonyabb kockázati besorolást adtak a banki kötvényekre, mint az általános köl-

egyáltalán a – valóságosan fellelhető vajmi kevés – valóban hozzáértőtől elvárható tisztességes ügyletmenet ezt megkövetelte volna. Mindenekelőtt szükséges visszatérni a *dologközpontú kötelmi jogi szemlélethez* a szerződési jogban a pénzügyi jog területén is, ahol a dolog és az érték(jog) a reálgazdaság valóságának talaján kell, hogy álljon. A *hitelbiztosítási konstrukcióknál* is ügyelni kellett volna az általános *biztosítási alapelvek* érvényesítésére, úgy, mint a *mérhetőség*, vagy a *kockázatok függetlenségének követelményére*.⁵⁴⁹ A „toxikus” („fertőzött”) értékpapiroktól, s egyáltalán a virtuális pénzekről a reálgazdaság talajára szükséges visszatéríteni a pénzintézetek tevékenységét. Virtuális pénzekkel ugyanis felelőtlenül és sokszor bűncselekményeket is megvalósító módon hazárdíroztak a globális piacon meghatározó szereppel bíró bankok, pénzintézetek, különböző pénzügyi szervezetek és az „árnyékbankok”. A hazánkban 2015-ben kirobbant *brókerház-botrányok* csupán egy cseppet jelentenek a tünetegyüttesben.

Egy jól működő kis „társaság”-hoz, amelyen egy szerződéses reláció is, szükséges tehát a jogviszony közvetett tárgyának pontos beazonosíthatósága, a *dolgok megléte*,⁵⁵⁰ valamint azok *egyenértékűsége* a ‘*kölcsönös igazságosság*’ jegyében. Az ezen is túlmutató ‘*szerződés igazságossága*’ több és más, mint a piac rendjét biztosító szabályoknak vagy a ‘*piaci egyensúly*’-nak az érvényesülése. A kölcsönös igazságosság meglétének követelménye azt jelenti, hogy a *materiális igazságosság* is a szerződés igazságosságának részét képezi. Az alapvető probléma az, hogy korunkban nem esik elég figyelem a *kötelmi viszony belső természetére*, minthogy a kötelmi és különösen a *szerződési jogunk* a maga teljes egészében a *piaci logikának* van alávetve, s ezzel együtt a *szerződési szabadság* túlhangsúlyos elvének.⁵⁵¹ Korunk – főáramú – polgári jogi gon-

csönökre, ezzel ugyanis figyelmen kívül hagyták az értékpapírpiacon koncentrációjával együtt járó, magából a rendszerből fakadó kockázatokat. Ez is egy fontos elemét alkotta a válság elmélyülésének. Korrigálni úgy kell, hogy meg kell emelni a banki kötvények kockázati besorolását, ami viszont valószínűleg eltántorít a kölcsönök értékpapírosításától.” SOROS (2013) i. m. 57–58.

⁵⁴⁹ BOTOS Katalin – BÓDY László: *Magyar pénz- és tőkepiaci rendszer*. Budapest, Szent István Társulat, 2015. 119–120.

⁵⁵⁰ A ‘reményvétel’ egy speciális jogintézmény, így kivételként kezelendő. Lásd pl. BENKE József: A „rejtőzködő” reményvétel a német magánjogban. *Iustum Aequum Salutare*, VII., 2011/4. 39–50. <http://www.ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20114sz/04.pdf>

⁵⁵¹ Menyhárd Attila következőképpen fogalmaz a jóerkölcs témájában már alapműnek számító monográfiájában: „A szerződési jogi szabályozás a piaci versenyen alapuló gazdasági modellen nyugszik. A szerződési jog egyik feladata ennek a kompetitív piaci modellnek a fenntartása ott, ahol a piaci működés kizárása jogpolitikai szempontok miatt nem indokolt. A piaci működés és a szerződési szabadság egymással szorosan összefügg: a szerződési szabadság korlátozása indokolt olyan helyzetekben, amelyekben a piaci mechanizmusok nem működ-

dolkozásában legfeljebb a piaci mechanizmusok adott esetszoportokban való korlátozása, vagy esetleg kizárása merül fel. Mindeközben a jelen piaci viszonyok nem annyira konkuráló-kompetitívek, hanem inkább *konfliktusosak*, így az ezen *piaci logikának alávetett polgári viszonyokban* is a *hatalmat* érvényesítő szemlélet érvényesül. Tehát a mind a mai napig uralkodó jheringi *egoista haszon- és érdekelvű* kötelmi jogi szemlélet⁵⁵² meghaladása válik a legégetőbb feladattá. Enélkül teljesen reménytelen, végeláthatatlan küzdelem a *fogyasztóvédelemmel* való foglalatoskodás. A piac logikájának megkérdőjelezetlen abszolutizálása ('piaci fundamentalizmus'), illetve a derivatív piacok uralására való törekvés a matematikusok és fizikusok „csodaképleteivel” ugyanazon érme két oldalát jelenti: e felfogásban bármi is történjen a piacon, az *egyensúlyban* levő lesz, ezért az igazságos is, mert hatékony, ekképp legitim. De, hogy az *időben kitölt* (jövőre vonatkozó) és a *térben szétterített* (a globális világ teljesen különböző nemzetgazdaságait, térségeit összekapcsoló), valós működésében és *hatásmechanizmusában kiismerhetetlen* derivatív pénzügyi instrumentumok e spontán *piaci egyensúlya* miként valósulhat meg az alapul fekvő dolgokra való irányulás, az azokra való hatás valós ismerete nélkül, nos, ez egyáltalán nem volt világos sem akkor, sem most. Soros György a piaci egyensúly mítosza tekintetében rámutat arra, hogy a „hatékony piac hipotézise szerint a piacok az egyensúlyi helyzet felé haladnak, és az eltérések csupán véletlenszerűek”, csakhogy – írja – a hatékony piac elmélete „irreális, ugyanis a piacokon olyan *egyensúly-eltolódások* léphetnek fel, amelyeket az egyes szereplők *ignorálhatnak*, ha úgy látják, hogy *pozícióikat fel tudják számolni* (kiemelések tőlem: F. J.)”⁵⁵³ A dolgok valóságban, a reálgazdaságban tekintett egyenértékűségének követelménye nélküli derivatívák piacán a *hazardörök* a „játék” menetét nézik csak, s csak arra figyelnek, hogy *ki tudjanak szállni a fogadásaikból*, ha túl sokat veszítenének. Csakhogy – írja Soros –, „amennyiben túl sok szereplő

nek, működésük nem biztosított, vagy ahol működésük nem indokolt.” MENYHÁRD Attila: *A jóerkölcsbe ütköző szerződések*. Budapest, Gondolat, 2004. 292. Szalai Ákos, a joggazdaságtan vezető hazai kutatója monográfiájában tézisszerűen szögezi le: „A szerződési szabadság a szerződési jog kiindulópontja. Ez az arkhimédészi pont, amelyhez mindent viszonyítunk. Így tesz a joggazdaságtan is: itt is a szerződési szabadság kérdéséből kell kiindulni.” Ezután ezen állítás igazolására tér rá. SZALAI Ákos: *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése*. Budapest, L'Harmattan–Széchenyi István Szakkollégium, 2013. 37. <http://szisz.hu/sites/default/files/SzerzodesiJog%20beliv.pdf>

⁵⁵² Vö.: FRIVALDSZKY János: *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*. Budapest, Szent István Társulat, 2013. 111–119.

⁵⁵³ SOROS (2012) i. m. 92.

kerül az egyik oldalra, a pozíciókat már nem lehet a folytonosság megzavarása vagy *összeomlás nélkül felszámolni*. (kiemelés tőlem: F. J.)⁵⁵⁴

A neoliberais korban a *piaci egyensúly* (láthatatlan kéz?) *omnipotens ideológiai víziója* helyettesítette a szerződési kötelelem közvetett tárgyai vonatkozásban felmerülő egyenértékűség, a kölcsönös igazságosság természetjogi követelményét, kritériumát. Sőt, a származékos értékpapírpiacra szinte teljes mértékben értelmezhetetlenné vált e neoliberais paradigmában maga a ‘dolog’ is (jelzáloghitelek értékpapírosítása és különböző derivatív pénzügyi instrumentumokba való csomagolása következtében) és a kölcsönös igazságosság is: egyáltalán kik között? – vetődhetett fel a kérdés. De, még ha beazonosíthatóak is lennének az érdekelték, ott is a dolgok (és az erre vonatkozó értékjogok) egyenértékűsége, s így a pénzügyi konstrukció felelős működése ellenében ható *érdekellentét* mutatkozott.⁵⁵⁵ Egyfajta piaci kockázategyensúlyban, *kockázatkiegyenlítődesben*⁵⁵⁶ hittek még a derivatív piacok esetében is, szinte már vallásos hithez fogható bizonyossággal (amiként a valószínűség-számítást is, annak alkímiából származó előzményeinek megjelenésekor, az isteni, égi, illetve természeti jelek egyfajta földi kiismerésével a megfigyelhető jelenségekre vonatkozó helyes előrejelzésekre, voltaképpen azok biztos „manipulálására” kívánták használni).⁵⁵⁷ A vizsgált években a *‘hatékony piac’* hipotézise uralkodott, s az uralkodó felfogás szerint a *pénzügyi piacok az egyensúly felé* tartanak. Nem vetettek viszont számot azzal – írja Soros –, hogy a bonyolult kockázatkezelési technikák és eszközök széleskörű elterjedése módosítja, befolyásolja a pénzpiacok működését. Majd hozzátesszi: „bár a bonyolult kockázatkezelési technikák is hatékonyan csökkentik a kockázatot, alkalmazásukkor *megfeleltek a számszerűsíthetetlen, knighti bizonytalanságról* (kiemelés tőlem: F. J.).”⁵⁵⁸ Mindennek az eredménye ismeretes: a pénzügyi-gazdasági világvál-

⁵⁵⁴ SOROS (2012) i. m. 93.

⁵⁵⁵ „Amikor a pénzügyi szakértők a fedezett kötelezvények (CDO-k: collateralized debt obligation) kibocsátása révén értékpapírokba fektették a jelzálogot, azt hitték, a földrajzi diverzifikáció által csökkentik a kockázatot. A valóságban azonban új kockázatot vezettek be azáltal, hogy különválasztották a szintetikus eszközöket létrehozó és zártosztó ügynökök érdekeit az értékpapírok tulajdonosainak érdekeitől. Az ügynökök érdekeltébbek voltak abban, hogy jutalékot kapjanak, mint abban, hogy megvédjék a megbízók érdekeit.” SOROS (2013) i. m. 93.

⁵⁵⁶ Soros György rámutat arra, hogy a (derivatívák által uralt) mostani spekulatív pénzpiacok *nem a piaci egyensúlyi helyzet felé tartanak*. SOROS (2013) i. m. 46. *A hatékony piac elmélete* szerinte *irreális*. SOROS (2012) i. m. 92.

⁵⁵⁷ Vö. MAURER i. m. 174–175.

⁵⁵⁸ SOROS (2012) i. m. 12.

ság mondott napnál világosabb ítéletet e naiv piaci egyensúlyi modellről.⁵⁵⁹ A piac omnipotens metafizikája, pontosabban a piaci fundamentalizmus⁵⁶⁰ ideológiája tehát megkérdőjeleződött, sőt megbukott e komplex derivatív termékek pénzügyi szférájában, pusztító hatást gyakorolva az egész pénzügyi és gazdasági rendszerre. Soros György arról ír, hogy ez a pénzügyi rendszer „buborékképződésre” hajlamos. A válságot megelőzően pedig „szuperbuborék” alakult ki.⁵⁶¹ Nézetünk szerint azonban nem a piaci egyensúly a legfőbb kérdés, hanem a klasszikus természetjogi elemek meglétére való törekvés hiánya. Az első lépés viszont kétségkívül az kell, hogy legyen, hogy a piaci fundamentalizmus ideológiájával és annak következményeivel vessünk számot a derivatív piacok esetében, amelyek termékek viszont megfertőzték majd az egész pénzügyi szférát.

12. A pénzügyi világválság után legitimitását veszítette a piaci fundamentalizmus

Nézetünk szerint éppen ezért a világgazdasági válság nyomán őszintén számot kellene vetni a neoliberais korban kialakult „pénzügyi luftballon” okaival. A kortárs piac- és a profitkonceptióval mindenekelőtt, de az említett *piaci fundamentalizmussal* is, ami a gyakorlatban látványosan csődöt mondott. Soros György megfogalmazásával élve a 2007-es „subprime-buborék” kidurránása a „szuperbuborék felrobbanását” indította el, s ez utóbbi legfőbb jellemzője – mutat rá Soros – „a hitel és a tőkeáttét egyre nagyobb volumenű alkalmazása volt”.⁵⁶² Az általános téveszme pedig az volt – írja Soros –, hogy a „pénzpiacok önmagukat korrigálják, ezért nem szabad beavatkozni a folyamatba”.⁵⁶³ Ezt követően Soros a neokonzervatív „piaci fundamentalizmust” bírálja, ami e (tév)

⁵⁵⁹ A piaci egyensúly, illetve egyensúlytalanság kérdésének neoklasszikus és az ausztriai iskola szempontjából való elemzéséhez, a pénzügyi válság tanúságai alapján ld. Philip BOOTH: Learning from the Crash, and Teaching after it. In: Samuel GREGG – James STONER (ed.): *Profit, Prudence and Virtue: Essays in Ethics, Business and Management*. Charlottesville, Imprint Academic, 2009. 232–236.

⁵⁶⁰ „A szuperbuborék vezető trendje a tőkeáttétel elterjedése – vagyis hogy a fogyasztás és a befektetések finanszírozását hitelből oldották meg –, ami azzal az általam piaci fundamentalizmusnak nevezett téveszmével kombinálódott, hogy a piacok ideális forráselosztást biztosítanak.” SOROS (2012) i. m. 55.

⁵⁶¹ SOROS (2013) i. m. 51., 53. A ‘szuperbuborék-elmélet’ kifejtését ld. SOROS (2008) i. m. 118–144.

⁵⁶² SOROS (2013) i. m. 51.

⁵⁶³ Uo.

hitet (pl. Reagan a „piac varázslatáról” beszélt) táplálta.⁵⁶⁴ Soros György egyenesen a piaci fundamentalizmust és a *piaci egyensúlyelméletet* teszi meg a jelen *pénzügyi világválság felelősének*, ami a jelen „káoszt” okozta:

„Az eddig uralkodó paradigmáról – az egyensúlyelméletről és annak politikai megfelelőjéről, a piaci fundamentalizmusról – nem pusztán az derült ki, hogy képtelen a jelenlegi helyzetet megmagyarázni, hanem egyenesen ez a modell okolható a körülöttünk lévő káoszért.”⁵⁶⁵

A korszak meghatározó gondolkodója, Hayek által kreált fogalom, a ‘katallaxia’ piac által létrehozott spontán „rendjében”,⁵⁶⁶ ha azt rávetítjük a kortárs globális pénzpiac működésmechanizmusára, akkor abban sem a tulajdonjog, sem a jogi felelősség, sem a közjó nincsen garantálva. A „spontán” globális pénzpiac meghatározó szereplői ugyanis olykor *összehangoltnak* tűnő módon *deformálták* a döntő pénzügyi információkat, mutatókat (LIBOR és az EURIBOR manipulációja) és ez kihatott a komplex pénzügyi termékek piaci értékére, árára is. A jelen tanulmányunkban is érintett kipróbálatlan és felelőtlen pénzügyi termékek óriási piaci túlburjánzása vajmi kevés *értékpapír-tulajdonosi felelősségre* utal, nem is beszélve a *közjó szempontjainak* eltűnéséről. A pénzügyi szabályozási policy tulajdonképpen szabadon hagyta, hogy zabolátlanul érvényesüljön a felelőtlen nyereségvágy. Következésképpen semmiféle olyan hayeki rendről nem volt szó a globális pénzügyi rendszer gyakorlatában, ahol *mindenkinek* a legjobban érvényesülnek saját céljai.⁵⁶⁷ A *katallaxia konkurencia-játékszabályai* helyett⁵⁶⁸ sokszor a meghatározó befolyást gyakorló, gátlástalan pénzpiaci szereplők egymással lepaktált szabályai érvényesültek az ő *partikuláris* hasznuk érdekében, ami nem találkozott sem a többiek, sem a közjával. A hayeki ‘Nagy Társadalom’ *önszabályozása* nem váltotta be a hozzá fűzött hiú reményeket, így természetesen a pénzügyi fogyasztóvédelmi közpolitika és az ilyen tárgyú jogalkotás távolról sem merülhet ki pusztán a spontán

⁵⁶⁴ Uo.

⁵⁶⁵ SOROS (2008) i. m. 198.

⁵⁶⁶ „A catallaxy is thus the special kind of spontaneous order produced by the market through people acting within the rules of the law of property, tort and contract.” F. A. HAYEK: *Law, Legislation and Liberty*. London, Routledge, 1993. Vol. 2. 109.

⁵⁶⁷ HAYEK i. m. Vol. 2. 114–115.

⁵⁶⁸ HAYEK i. m. Vol. 2. 115–120.

piaci rend minimális eljárási feltételeinek biztosításában.⁵⁶⁹ A probléma érzékel-
tetésére csak egyetlen, nagyon súlyos momentumot emelünk ki: a LIBOR⁵⁷⁰ és
az EURIBOR⁵⁷¹ néhány meghatározó bank által való *szisztematikus manipulá-*

⁵⁶⁹ HAYEK i. m. Vol. 2. 2.

⁵⁷⁰ A LIBOR definíciója a következőképpen adható meg: „A LIBOR (London Interbank Offered Rate – londoni bankközi kamatláb) az a kamat, amelyet a bankok az eurodeviza-piacon tevékenykedő bankok által elhelyezett betétek után fizetnek.” A jelentősége az, hogy alapvető referencia-kamatláb: „A változó (lebegő) kamatlábakat meghatározó referencia-kamatlábak különböző pénzpiaci instrumentumok hozamai lehetnek, például kincstárjegyeké, kereskedelmi kötvényeké, letéti jegyeké, de leggyakrabban a LIBOR szerepel referencia-kamatlábként.” *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról.* i. m. 73. A LIBOR azért központi jelentőségű, mert „London a világ valutakereskedelmének és az európai pénzügyi tranzakcióknak a központja.” BERNEK–FARKAS i. m. 187. Ld. még: Libor-manipuláció: hat amerikai bankot idéztek be. *HVG*, 2012. augusztus 16. (csütörtök). http://hvg.hu/gazdasag/20120816_libor_amerikai_bankok

– „Brüsszel, 2012. július 25. A LIBOR kamatlábat érintően nemrég kipattant botrány kapcsán komoly aggályok merültek fel a bankközi hitelezés kamatlábiaira vonatkozóan a bankok által közölt adatokkal kapcsolatban. Az ilyen meghatározó jelentőségű viszonyítási alapként használt kamatlábak bármilyen tényleges manipulációja vagy az arra irányuló kísérlet súlyos következményekkel járhat a piac stabilitására nézve, és jelentős veszteségeket okozhat a fogyasztók és a befektetők számára, illetve megzavarhatja a reálgazdaság működését is. Az Európai Bizottság ma intézkedést tett a piaci manipuláció ezen formájának kezelése érdekében: módosításokat fogadott el a bennfentes kereskedelemről és a piaci manipulációról szóló rendeletre és – a vonatkozó büntetőjogi szankciókat tartalmazó – irányelvre irányuló, eredetileg 2011. október 20-án előterjesztett javaslatokhoz (lásd: IP/11/1217 és IP/11/1218). A ma elfogadott módosítások egyértelműen tiltani fogják a LIBOR-hoz és az EURIBOR-hoz hasonló referenciakamatlábak manipulálását, és bűncselekménnyé minősítik az ilyen jellegű tevékenységet.” http://ec.europa.eu/magyarorszag/press_room/press_releases/20120725_libor_botranly_hu.htm

– „Libor-manipuláció: három embert vettek őrizetbe. Őrizetbe vettek három embert a nyáron kirobbant nagy-britanniai bankközi kamatmanipulációs botrányval kapcsolatban – közölte a súlyos csalások felderítésére szakosodott brit nyomozóhatóság (SFO) kedden Londonban. [...] Az ügy előzményeként a brit pénzügyi szolgáltatási felügyelet (FSA) a nyár elején feltárta, hogy az egyik legnagyobb londoni befektetési bankcsoport, a Barclays néhány kereskedője a 2008-2009-es pénzügyi válság előtt és alatt rendszeresen manipulálta a legfontosabb globális irányadó bankközi kamatlábat, a Libort.” http://gazdasag.ma.hu/tart/cikk/c/0/153594/1/gazdasag/Libormanipulacio_harom_embert_vettek_orizetbe

⁵⁷¹ „*Devizapiaci csalás: a banki dolgozók is gyanúsítottak.* A devizapiaci manipuláció ügyét vizsgáló brit hatóságok most korábban a Barclaysnál és a Deutsche Banknál dolgozó devizapiaci ügyletkötőket hallgatnak ki gyanúsítottként az Euribor manipulációja kapcsán. Egyes források szerint az ügy lezárására még jó pár évet várni kell –írja a Financial Times. Bár 2012 óta nem sok új fejlemény látott napvilágot az Euribor manipulálásával kapcsolatos vizsgálatokról, most mégis úgy tűnik, újabb szintre léptek a brit hatóságok, ugyanis egyes források szerint a hatóságok korábbi banki dolgozókat hallgatnak ki annak kapcsán, hogy valóban azért voltak-e manipulálva az Euribor számai a bankok kereskedési könyveiben, hogy ezáltal plusz profitra tegyenek szert a pénzintézetek. Egyelőre a hatóságok és a két érintett bank sem erősítette meg a hírt. A Súlyos Csalások Irodája (SFO) először 2012 júliusában indított vizsgálatot a Libor manipulációja miatt, akkor a Barclaysnak 290 millió fontos bírságot kellett megfizetnie az amerikai és brit hatóságoknak. Az Európai Bizottság mindeddig hét bankra szabott ki bírságot az Euribor manipulációja kapcsán. A Barclays is úgy úszta

lása mutatja azt, hogy a nemzetközi pénzpiacok torzítva működtek. Márpedig a globális pénzpiacok működése esszenciálisan mutatja, és egyben meg is határozza a planetáris dimenzióra tágult piacok működési mechanizmusát. Nem bizonyult tehát igaznak a konzervatív Roger Scruton megállapítása, miszerint a történelem tanúsága szerint a piac hayeki spontán rendjét a valóságban nem a nyereszkesedés és a „csirkefogók” határozzák meg, jellemzik.⁵⁷² Sajnos éppen ez igazolódott be az utóbbi években a globális nyugati piacgazdaság tekintetében, s nem a hayeki idilli kép, amire Scruton utal – még legújabb munkájában is⁵⁷³ –, tehát ahol a társadalom tagjait a „kölcsonös tisztelet és a viszonzott kötelezettségek fűzik egymáshoz”,⁵⁷⁴ s ahol a társadalom megköveteli és meg is valósítja a – tesszük hozzá: gazdasági – jogállamiságot. A Hayek elképzeléseit megvalósító kortárs (csaknem) *korlátozásmentes* globális pénzügyi-gazdasági piac válságokainak elemzése nem éppen azt mutatja, hogy Scrutonnak igaza lett volna, amikor Hayekre hivatkozva mondta, hogy „a spontán rend nem szűkölködik intézményekben, a pusztá haszonlesésen túl számtalan más ösztönző erő munkálkodik tagjaiban.”⁵⁷⁵

A globális pénzügyi válságot okozó pénzügyi *felelőtlenség* és kapzsiság végső eredménye, konklúziója az volt, hogy az *adófizetők pénzéből* az eddig ismert *legnagyobb bankmentő-csomagokat* hagyták jóvá:

„A Lehman Brothers összeomlásának hatása a bankközi hitelezésen keresztül hamar elérte el az összes többi szereplőt, nem kellett sokat várni, egy sor bank és pénzügyi intézmény is csődöt jelentett. Az USA és az EU központi bankja erre vála-

meg az eredetileg 690 millió eurót kitevő bírságot, hogy elmondta a hatóságoknak, mely bankok vettek még részt a devizapiaci csalásban. A Deutsche Banknak 725 millió eurót kellett megfizetnie a Libor és Euribor manipulálása miatt. A Barclays még múlt héten jelentette be, hogy 750 millió fontot különített el a negyedik negyedévben a devizapiaci manipuláció miatt várható bírságokra.” 2015. március 9. http://m.portfolio.hu/finanszirozas/bankok/devizapiaci_csalas_a_banki_dolgozok_is_gyanusitottak.211131.html

⁵⁷² Roger SCRUTON: Mi az, hogy jobboldal? In: Roger SCRUTON: *Mi a konzervativizmus?* Budapest, Osiris, 1995. 235. Scruton akkor, amikor a konzervativizmus főbb ismérveit veszi számba, a piac leírásakor Hayekre hivatkozik visszatérően. Ld. SCRUTON (1995) i. m. 14–15.

⁵⁷³ Roger SCRUTON: *A pesszimizmus haszna és a hamis remény veszélye.* Budapest, Noran Libro, 2011. 107–108.

⁵⁷⁴ SCRUTON (1995) i. m. 235.

⁵⁷⁵ Uo. A ‘piaci verseny’ koncepciója megérett arra, hogy valóban etikai alapon újragondoljuk. Számos értékes tanulmány és kötet született már ebben a témában. Lásd pl. Tihamér TÓTH: Is There a Vatican School for Competition Policy? *Loyola University Chicago Law Journal*, Vol. 46., No. 101. (2015) 583–616. <http://www.luc.edu/media/lucedu/law/students/publications/lj/pdfs/vol46/issue3/Toth.pdf>

szolva mentőcsomagokat nyújtottak a bankoknak (pl. Goldman Sachs és Morgan Stanley bankházaknak), összesen 2.500 milliárd dollár értékben. Ez volt a világtörténelemben a legnagyobb likviditási injekció, egyben a legnagyobb monetáris politikai közvetlen beavatkozás. Az európai országok és az USA a bankrendszerüknek további 1.500 milliárd dollár tőkeemelését biztosítottak.”⁵⁷⁶

Hogy kik viselték tehát e mérhetetlen kapzsiság és felelőtlenség végső terhét? A hétköznapi emberek, az adófizető polgárok. Hogy szolgálják-e ezen bankmentő csomagok, illetve e külső banki tőkeemelések az *osztó igazságosságot*? Azt hiszem, nyugodtan mondhatjuk, hogy semmiképpen sem. *Megérdemelték* a bankok és egyéb pénzügyi szolgáltatók a kapzsiságuk és felelőtlenségük után ezt a hihetetlen mértékű feltőkésítést az adófizetők pénzéből? Nyilvánvalóan nem. Az ‘égető szükség’ indokolta volna tehát a vétkes bankok megmentését és feltőkésítését? Ezt akkor lehetne egyáltalán megvizsgálni, ha a feltőkésítés révén egy *új mentalitású bankrendszer* jött volna létre, amire szinte semmi esély, hiszen a válságért felelős pénzügyi világ *régi vezetői maradtak pozíciókban* a válság után is, ha esetleg a pénzügyi szektorban más – magas – megbízást kaptak is.⁵⁷⁷

De lépünk egyet vissza: a döntő momentum az volt, hogy *áttekinthetlenné*, követhetlenné vált tehát a válságot megelőzően a fentebb leírt pénzügyi rendszer, amit a pénzügyi piac önmagában nem volt képes kezelni:

„A CRT piac a válság kezdeti óráit megelőzően már áttekinthetlenné vált, nem volt olyan befektető, aki egy adott pillanatban tudná, milyen kockázatot vállalt, és így mekkora résszel járult hozzá a rendszer veszélyeztetéséhez. A fő jelszó éveken át a »dereguláció« volt – merthogy »a piac mindent megold.«”⁵⁷⁸

A probléma nem az volt, hogy az innovatív pénzügyi termékek árképzése (árazása) meglehetősen bonyolult, hanem az, hogy azok *hosszú távú valós működése a pénzügyi piacon* nem ismert.

⁵⁷⁶ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról.* i. m. 109.

⁵⁷⁷ Ezt a folyamatot mutatja be a „Bennfentesek” (Inside Job) című, Magyarországon is többször vetített Oscar-díjas dokumentumfilm. (Amerikai dokumentumfilm, 120 perc, 2010. rendezte: Charles Ferguson, írta: Chad Beck, Adam Bolt)

⁵⁷⁸ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról.* i. m. 112.

A válság felelősei nem voltak továbbá híján a „csábítás művészetének” sem: a pénzügyi fogyasztóvédelem tekintetében érdemes ugyanis rámutatni arra, hogy a minél nagyobb profitszerzés végett a hitelintézetek *változó*, módosítható *kamatozású jelzáloghiteleket* (*adjustable rate mortgage loan*) adtak. Ezeknek első ránézésre is a *fogyasztókat rászedő*, azaz több mint csalogató jellege van:

„Ennek egy hírhedt változata a 2-28 hitel, amelynek esetében az első 2 évben az adós alacsony fix kamatot fizet, ezt követően 28 évig magasabb és módosítható kamatot. A módosítható kamatláb tipikusan valami referenciakamathoz kötődik, kamatfelár hozzáadásával (pl. 12m LIBOR + 5%).”⁵⁷⁹

Van olyan természetjogi gondolkodó, aki e gyakorlatok tekintetében a „bűnre csábító alkalom létrehozatala” morálteológiai eredetű fogalommal él, ami egyfajta *közvetett felelősséget* alapoz meg.⁵⁸⁰

13. A derivatív ügyletekben a pénz már nem a valós gazdasági folyamatokat indexálja

A derivatív pénzügyi tranzakciók esetében fel kellene adni azt a nézetet, hogy ezen ügyleteknek nem kell szilárdan visszacsatolódnuk a reálgazdaság dolgaihoz. Az érték ugyanis alapjaiban nem relatív. Ennek megértéséhez különbséget kell tenni ‘indexikalitás’ és ‘referencialitás’ között, amely distinkciót néhányan megtesznek a derivatívák kapcsán. A *referencialitás* magára a dologra utal, így a *referenciális* kifejezések olyan szavak, amelyek *magukra a dolgokra*, az egye-

⁵⁷⁹ *Tanulmány a kockázati transzfer technikákról.* i. m. 108. o., 48. jegyzet. Lásd még: GALLINO i. m. 51–52. A változó kamat rendkívül magas mértékéhez ld.: „Az ARM, amely mint »2/28« hitelként is ismert, ahol induláskor a kamatmérték két évig rögzített, majd ezt követően 28 évig változó kamatozású lesz, de a kezdeti és a változó kamat mérték különbsége azonban akár 300-tól, 600- bázispont növekedés is elérhet.” BAILY i. m. 32.

⁵⁸⁰ Samuel GREGG: Failure and Reform. Business Schools and the 2008 Financial Crisis. In: GREGG–STONER (ed.) i. m. 221. A pénzügyi fogyasztóvédelem gyakorlata tekintetében pedig elmondható, hogy szinte semelyik fogyasztóvédelmi alapelv nem érvényesült az utóbbi időben. A fogyasztóvédelmi alapelveket lásd: HÁMORI Antal: *Bevezetés a fogyasztóvédelmi jogba I. A fogyasztóvédelmi jog alapjai.* Budapest, 2007. 50–51. A pénzügyi fogyasztóvédelemre számos speciális (fogyasztóvédelmi) szabály vonatkozik. Lásd pl. VERES Zoltán: Ügyfélvédelem a pénzügyi szektorban: Gondolatok a pénzügyi fogyasztóvédelem egyes alapkérdéseiről. *Jogelméleti Szemle*, 2013/4. 194–205. <http://jesz.ajk.elte.hu/veres56.pdf>

di létezőkre utalnak.⁵⁸¹ Ezzel szemben az *indexikus* kifejezések a névmások, a mutatószók, illetve a határozószók. Ezen kifejezések tehát *más dolgokra utalnak* bizonyos aspektusból, így ezért *kontextusfüggők*:

„Indexikus kifejezéseknek általában a hagyományos grammatikai osztályok közül a névmásokat (én, te stb.), mutatószókat (ez, az stb.), hely- és időhatározókat (itt, most stb.) tekintjük. E kifejezésekkel minden további nélkül, a nevekhez hasonló egyszerűséggel tudunk egyedi tárgyakra, személyekre, de akár térbeli helyekre, illetve időpontokra is utalni, mely utóbbiakat Frege nyomán szintén egyedi objektumokként szokás kezelni. E csoport legfontosabb közös jellemzője, hogy referenciájuk egyes használataik kontextuális vonásaitól, vagyis attól függ, hogy ki, mikor, hol, esetleg kinek mond egy indexikus kifejezést tartalmazó állítást. Ebből és a referenciára értelmezett kompozicionalitás tételéből egyértelműen következik az is, hogy az indexikusokat tartalmazó állítások igazságértéke is kontextusfüggő lesz.”⁵⁸²

Mármost a derivatívákat kritizáló írások említik azok indexáló hatását, de nem teszik világossá azt, hogy a *referencialitás eltűnik* a derivatívák világában – mutat rá Bill Maurer.⁵⁸³ De mit is indexálnak a derivatívák? Az egyes szerzők a következőket szokták nevesíteni: a „politika és a gazdaság esetleges alakulását”, a „kockázatvállalás kultúrájának felértékelését”, a „kockázat fokozott ésszerűsítését és társadalmasítását, ami új monetáris képzetvilág megszületéséhez vezet”, „a csere és a termelés csaknem teljes szétválását a metafetiszálásra és a verseny ethoszára épülő »spekulatív viadalokon«” stb.⁵⁸⁴ A probléma abban áll, írja Maurer, hogy „a derivatívákról szóló kritikai szemlé-

⁵⁸¹ Egy nyelvfilozófiai megközelítésben a következőképpen fogalmazható ez meg: „Egy referencia-elmélet tehát a referáló típusú nyelvi kifejezések és a világ dolgai közötti viszonyt foglalkozik. »A világ dolgai« kifejezést itt a lehető legsemlegesebb értelemben használom, ki-ki ontológiai meggyőződése és ízlése szerint töltheti meg azt tartalommal, ide értve akár a gondolatokat vagy a mentális állapotokat is. A referencia kérdése tehát olyan nyelvi kifejezések esetében merül fel, amelyek egyedi létezőkre utalnak, vagy legalábbis képesek egyedi létezőkre utalni.” MÁRTON Miklós: A referencia problémái. *Kellék*, 27–28. szám, (2005) 141. <http://kellek.adatbank.transindex.ro/pdf/27-28/025marton.pdf>

⁵⁸² MÁRTON i. m. 159.

⁵⁸³ MAURER i. m. 161–162.

⁵⁸⁴ Uo.

letű írásokban gyakran éppen azért sikkad el a referencialitás és az indexikalitás közötti különbségtétel, mert maguk a derivatívák azok, amelyek megkérdőjelezzik a nyelv referenciális kategóriáit.⁵⁸⁵ Az indexálás tehát *nem magukra a dolgokra utal*, így ez utóbbiak nem is elsődlegesek az előbbivel szemben. Az is kérdéses – vethetjük fel –, hogy a bonyolultabb és többszörösen közvetített derivatívák esetében léteznek-e még az indexálás és a referencialitás végső valóságelemei, amire utalnának, azaz *érzékelhető-e még a reálgazdaság* a maga dolgaiban, folyamataiban és értékeiben?

Maurer másik példája a ‘nulla’ számegegyenesben betöltött szerepét illeti. A nulla szemiotikája ugyanis szintén a *derivatívák relatívává* válását példázhatja, amely immáron *nem él a valóságosan létező dolgok ontológiai elsőbbségének* módszertanával. Következő az okfejtése:

„Vegyük fontolóra Brian Rotman [...] derivatívákkal kapcsolatos okfejtését, amely a nulla szemiotikájáról írt munkája végén található. A nulla mint számjegy Rotman szerint megingatja azt a metafizikai állítást, miszerint a »dolgok« megelőzik a jelölésükre hivatott, ember alkotta »jeleket«. Ezt a referencialista logikát a számok területén megcáfolja a nulla nonreferencialitása. A nulla jel (a »semmi« jele). Ennyiben azonban olyan jel, amely más jelekre vonatkozik, a hiányát jelezve a jelrendszeréhez tartozó minden egyéb jelnek. Így tehát a nulla is metajel, amely a számbavételnek, a számok egész jelrendszerének, valamint a számoló szubjektumnak a lehetségességét indexálja. A metajel – nem pedig a megszámlálható »dolgok« jelenléte – az, ami a számbavételt lehetővé teszi.”⁵⁸⁶

Az indexálás, az *indexáló metajelek* tehát az *elsődlegesek*, amelyek *nem utalnak a ‘dolgokra’*. Ez utóbbiaknak nincsen metafizikai elsőbbségük a jelekhez, az indexáláshoz, a mércéhez képest. Az indexek tehát, egy ilyen optikában, nem a valós dolgokat jelölik, hanem maguk hordozzák jelölésükben, indexálásukban az *(ál-)valóságot*. Ezen koncepcióban maga az indexálás a „valóság”, ami – a derivatívák esetében – a befektetői cselekvéseket, a kockáztatást vagy annak redukciójának szándékát, illetve a spekulatív indexmozgatót mozgatják. Fel sem merül tehát ebben a koncepcióban a (hite)derivatívák bonyolult, több-

⁵⁸⁵ MAURER i. m. 162.

⁵⁸⁶ MAURER i. m. 162–163.

szőrösen átstrukturált termékeinek a reálgazdaságra gyakorolt hatása. Csak a *jelölő számok* léteznek, mint imaginárius valóságok, amelyeknek viszont nincsen valós, ha tetszik, erkölcsi értéke. Az így tekintett derivatívák a *relativizmus*, sőt, ahogy a jogfilozófus Bruno Romano fogalmaz a jelen pénzügyi rendszer tekintetében: a *pénzügyi nihilizmus* terepén mozognak.⁵⁸⁷ Luhmann e ki-tűnő olasz jogfilozófus ismerője, és egyben nagy kritikusa, rámutat arra, hogy a jelen pénzügyi rendszer *szimbólumokra vonatkozó szimbólumokból* építkezik, és azok keringése működteti, a materiális világ viszonyaitól körülvett személyek lelki aktusaitól elszakadva.⁵⁸⁸ Márpedig a szimbólumok strukturális jellemzője éppen az (lenne), hogy nem egy másik szimbólumra, hanem magára a *valóságra* utal, az utalások olyan láncolatában, amely sohasem szakad ki a materialitásból – írja Romano.⁵⁸⁹

A fent kifejtettek a *pénz megváltozott szerepén* alapulnak. A folyamat azzal kezdődött, hogy a pénz ‘imagináriussá’ változott, azaz már nem váltható be aranyra vagy ezüstre, hanem „csak önmaga egy másik példányára”.⁵⁹⁰ A derivatívák esetében a pénz már nem *valós értéket* mér a *dolgok világában*. Minderről már korábban szóltunk, így a Bretton Woods-i rendszer felbomlásának következményeiről is, ami új típusú derivatívák létrejöttének adott terepet. Maurer rámutat arra, hogy „Rotman szerint a derivatívákra támaszkodó mai devizakereskedelem újabb szintre emeli az imaginárius pénznek ezt az önreferenciális karakterét”. A határidős devizaügyletek ugyanis „cserére váró *javakká* varázsolják a csere *médiумát* – a pénzt.” Ezáltal pedig „megbontják a pénznek azt a feltételezett képességét, hogy egyszerűen csak indexálja a csere-folyamatban részt vevő javak és szolgáltatások »értékét«.”⁵⁹¹ A végső konklúzió az, hogy a pénz nem valós dolgok cseréjének médiuma, legalábbis bizonyos derivatívák esetében. Láthatjuk tehát, hogy valóban „nincsen különbség az előzetesen létező dolgok és a dolgokat reprezentáló jelek között”.⁵⁹² Ezen *referencia-deficit* vagy paradoxon még inkább szembeötlik, ha a pénz *jelölőképességének* a *spekulatív jövőre vetített* jellegét vesszük szemügyre:

⁵⁸⁷ Bruno ROMANO: *Nihilismo finanziario e nichilismo giuridico. Conoscenza e coscienza*. Torino, Giappichelli, 2012.

⁵⁸⁸ ROMANO i. m. 77.

⁵⁸⁹ Uo.

⁵⁹⁰ MAURER i. m. 163.

⁵⁹¹ Uo.

⁵⁹² Uo.

„A referencialista paradoxon még szembetűnőbbé válik, amikor a pénz forgalmi értékét, azaz jelölőképességét lehetséges jövőbeli állapotai határozzák meg; amikor a jövőre vonatkozó elvárásoktól és jövőbeli értékektől függő devizaderivatívák határozzák meg az érték, a kockázat és a haszon jelenbeli konfigurációit.”⁵⁹³

A jövőbeli várakozások indexálásával a *pénz maga hozza létre* (a spekulánsok maguk hozzák létre) *azt, amit mér*. A XIX. században még az számított „megemésztendő” botránynak, hogy az imaginárius pénz önmagát hozza létre a semmiből, minthogy a fedezet nélküli, azaz az *aranyra* vagy ezüstre *átváltathatatlan pénz mennyiségét rendeletileg lehetett növelni*. A késő XX. és a kora XXI. századi „derivatív eszközök által kreált pénznek” pedig az a botránya – írja Maurer Rotmanre hivatkozva –, hogy az voltaképpen egy olyan jel, amely „a jövőből hozza létre önmagát”.⁵⁹⁴ A *jövőből önmagát létrehozó önreferenciális imaginárius pénz* tehát az újabb derivatívák ál-valósága, amely immáron nem a reálkereskedelem leképződése, annak indexálása, így nem is az határozza meg, hanem a *spekulatív várakozások indexálása*, amely várakozások, *bizalmi indexek maguk teremtik meg az indexálandó „értéket*”. Így ír Rotman minderről:

„A pénz bármely sajátos jövőbeli állapota, mikor elérkezik, soha nem lesz valami »objektív«, egy olyan jelölt, amely vár ránk odakint, amelyet »valós« kereskedelmi erők határoznak meg, hanem pontosan azok a pénzügyi tevékenységek hívják majd életre, melyeket az értékének az előrejelzésére terveztek. A csereforgalom és a kamatlábak volatilitása által okozott pénzvesztés elleni spekuláció és biztosítás számára az opciós és határidős ügyletek által kínált stratégiák elválaszthatatlan részévé válnak annak, ami meghatározza ezeket a kamatlábakat.”⁵⁹⁵

A kortárs derivatívákat tekintve azt kell tehát, hogy mondjuk, a *gazdasági*, azaz a termelői és a kereskedelmi *valóság ontológiai elsőbbsége*, s a *pénz*, mint

⁵⁹³ Uo.

⁵⁹⁴ Uo.

⁵⁹⁵ Maurer hivatkozta Rotmant. Uo. Brian ROTMAN: *Signifying Nothing: The Semiotics of Zero*. Stanford University Press, 1987. 96.

erre utaló jel indexáló jellege végérvényesen elveszett, dekonstruálódott poszt-modern korunkra.⁵⁹⁶ Mégis a derivatíváknek van egy másfajta dimenzióban ható, valóságos társadalmi létezésük, olyan értelemben, hogy bár a reálgazdaságtól végérvényesen elszakadtak, *hatékonyá* lettek „*indexáló hatalmuknál*” fogva.⁵⁹⁷ De ez csak akkor áll fenn, ha működésük nem *lepleződik le*, azaz, ha a *matematikájuk* a „*fekete dobozban*” marad. A bonyolultságuk éppen ezt tette lehetővé a számukra, minthogy – mint írtuk – a hagyományos közgazdaságtanban nevelkedett bankvezetők sem értették az új pénzügyi termékek valós működését. A valós hatásmechanizmusukat nagyon kevesen látták át, s így csak néhányan voltak azok, akik előre látták az azokban rejlő nagy veszélyt és így a lehetséges következményeket. Volt tehát valami misztikus a derivatívák „*csodaképletében*”,⁵⁹⁸

⁵⁹⁶ „Az elsőbbség és a referencialitás mítoszai – hogy a dolgok előbb léteznek, mint az őket reprezentáló jelek – visszavonhatatlanul elvesznek, tökéletesen dekonstruálódnak.” MAURER i. m. 163.

⁵⁹⁷ Lásd Maurer tanulmányában a központi tézis kifejtését: „Tanulmányom központi állítása az, hogy a derivatívák csak abban az esetben rendelkezhetnek azzal az indexikus hatalommal, amelyet a kritikai szemléletű és neoliberais munkákban nekik tulajdonítanak, ha a működési, matematikai technikájuk a fekete dobozban marad – elzárva, zárójelbe téve vagy elfojtva. Ezzel nem azt a matematikai állítást fogalmazom meg, hogy a technika úgy működik, ahogy némelyek gondolják, hogy tudniillik meghatározza a derivatív szerződés árát. És még csak azt a szociológiai állítást sem teszem, hogy a derivatívakereskedők egyáltalán felhasználják a matematikai technikát a derivatívák árazásánál. Könnyen lehet, hogy nem teszik. Ehelyett azt állítom, hogy függetlenül attól, miként használják vagy mennyire hatékony, a matematikai technika »félretétele« kiváltságos helyzetet biztosít számára a mai derivatívákról szóló bármely munkában. Továbbá amellet érvelek, hogy ez az elfojtás, kizárás, zárójelbe tétel az analitikus és neoliberais vizsgálódásokban valamiképpen lehetővé teszi azt, hogy a derivatívák pénzügyi *entitásokként* teyenek szert feltételezett stabilitásukra, valamint hogy szert teyenek arra a sajátos *indexikus hatalomra* is, amellyel felruházták őket, különösen az 1980-as és 90-es évek óta, mióta fontosabbá és ezzel szembetünőbbé is váltak a világ pénzügyi piaci számára – a hatalomra, mellyel a készülöben levő nagy változásokra mutatnak, a tőlük különböző jelenségek jellegére, állapotára vagy igazságértékére. Ahogy Freudtól tudjuk, az, amit elfojtunk, minduntalan visszatér kísérteni bennünket. Amellet fogok érvelni, hogy a derivatívák indexikus hatalma a kritikai szemléletű és neoliberais munkákban egyaránt annak a traumának a tünete, amely a matematikai technika elfojtásához vezetett a derivatívákról szóló vitákban.” MAURER i. m. 165–166.

⁵⁹⁸ Lásd Mérő László legújabb kötetének lényeglátó – és megkapó stílusú – fejezetét az opciók „csodaképletéről”: MÉRŐ László: *A csodák logikája. A kiszámíthatatlan tudománya*. Tericum Kiadó, 2014. 141-től. Elemzi, a már általunk is korábban hivatkozott, az 1970-ben megalkotott híres Black–Scholes-képletet, amelyhez Robert Merton is nagymértékben hozzájárult. Ez az képlet, amelyet a pénzügyi befektetők talán a leggyakrabban használnak. Nyomatásban viszont csak 1973-ban jelent meg („The Pricing of Options and Corporate Liabilities” címmel a *Journal of Political Economy*-ben), mert korábban minden neves szakfolyóirat visszautasította közlését, mivel túl bonyolultnak találták benne a matematikai levezetéseket. Vö. Fischer BLACK: How We Came Up With The Option Formula. *Journal of Portfolio Management*, Winter, 1989. 7. http://webhost.hec.fr/rosu/teaching/fm13/Topic_08/Black_How_we_came_up_with_the_option_formula_1987.pdf

E képlet kidolgozásáért Myron Scholes és Robert Merton 1997-ben közgazdasági Nobel-díjat

ami a csoda „záloga” és egyben *lefegyverző erejű hatalmának biztosítéka* volt. Ezért megállíthatatlanul terjedtek a pénzügyi piacokon.⁵⁹⁹

14. Végezetül: mi a teendő a pénzügyi rendszer által vezérelt gazdasági rendszer válsága után?

Visszaigazolva látjuk tehát Niklas Luhmann téziséét, miszerint a mai gazdasági rendszer *öngerjesztő* és cirkuláris voltában az *egymásba kapcsolódó kifizetések zárt rendszerén* nyugszik, annyi jelentős korrekcióval, hogy ez a globális pénzügyi és gazdasági válság tanúsága szerint *fenntarthatatlannak, működés-képtelennek* bizonyult. Luhmann tehát, talán akarata ellenére, egy *patologikus rendszerműködést* írt le. De miért? Éppen azért, mert Luhmann abból indult ki, hogy a gazdasági rendszer kifizetései „fizetőképességet (tehát pénzszerzést) feltételeznek, és fizetőképességet teremtenek”.⁶⁰⁰ Éppen a *fizetőképesség tűnt el* a rendszerből, mert csak a *fizetőképesség látszata* tartotta fenn a pénzügyi buborékot, aminek kipukkanása után pénzügyi intézetek és egyéb pénzügyi szereplők

kapott. Ezt Fischer Black már nem élhette meg – írja MÉRŐ. Azért nem szerepel viszont Robert Merton neve a képlet széles körben elterjedt és így ismert nevében, „mert elaludt aznap, amikor Black és Scholes először mutatta be eredményeiket egy konferencia-előadáson.” MÉRŐ i. m. 143. Ezzel számolható ki bármely opció elméleti értéke. A matematikai képlet bonyolultságával ezután a befektetők nemigen foglalkoztak, hiszen nem baj, ha nem nagyon értik, a fontos az, hogy könnyű legyen alkalmazni, amit úgyis a számítógép csinál helyettük. Uo. Az interneten számos ingyenes Black–Scholes-kalkulátor létezik. Uo.

Vö. pl. <http://www.fintools.com/resources/online-calculators/options-calcs/options-calculator/>

<http://www.danielsoper.com/fincalc/calc.aspx?id=37>

http://www.soarcorp.com/black_scholes_calculator.jsp

A történethez tartozik a sors azon fintora, hogy a három nevezett tudós az összes befektetését elvesztette egy opciós ügyletben. MÉRŐ i. m. 144. A történet leírását ld. BLACK i. m. 7.

A képlet „fekete doboz” tehát meglehetősen bizonytalanul működött a spekulatív piac realitására még azok kezében is, akik azt megalkották. Hát még azokéiban, akik nem is igen értették a levezetések mikéntjét, miértjét.

Ezek után nézzük meg, hogy miben is áll a nevezett képlet lényege. „A Black–Scholes-modell lényege, hogy mivel a derivatív eszközök árának egyetlen kockázati forrása az alaptermék áralakulása [...], a derivatíva kifizetése lemásolható a kockázatos alaptermék és a kockázatmentes eszköz kombinációjával. Mindebből következik, hogy a kockázatos alaptermék és a derivatív termék megfelelő arányú tartásával kockázatmentes portfólió állítható elő, amely hozamának a kockázatmentes hozammal kell megegyeznie [...]” DÖMÖTÖR Barbara: A kockázat megjelenése a származtatott pénzügyi termékekben. *Hitelintézeti Szemle*, 2011/4. 361. http://www.bankszovetseg.hu/wp-content/uploads/2012/10/360_369_domotor.pdf

⁵⁹⁹ „A CDO-kkal közvetlenül nem lehetett ugyan kereskedni, ám az azokat képviselő indexekkel igen.” SOROS (2008) i. m. 24.

⁶⁰⁰ LUHMANN i. m. 66.

tömegei mentek csődbe a fizetőképtelenség miatt (az már más kérdés, hogy az adófizetők pénzéből újból feltőkésítették döntő részüket.) *A családok milliói*ról nem is beszélve, akik a *jelzáloghiteles és/vagy devizahiteles hibás pénzügyi termékrendszer áldozatai* lettek.⁶⁰¹ A kifizetésekre alapuló, a fent leírt módon működő pénzügyi rendszer tehát teljes egészében fenntarthatatlannak bizonyult. A *gazdaság rendszerének* a kifizetéseken (illetve nem fizetéseken) alapuló *pénzügyi rendszer* révén történő teljes *funkcionális elkülönülése* (Niklas Luhmann) történetileg együtt járt a „pénzügyi luftballon” kialakulásával és növekedésével, aminek „szétpukkadása” nem csak a pénzügyi piacok válságát eredményezte, hanem egyre inkább *diszfunkcionálissá* tette az egész pénzügyi rendszert a gazdaság és a társadalom vonatkozásában. Ezért nézetünk szerint vissza szükséges térni a *reálgazdaságot* követő, *munkahelyet* és *valós értéket* teremtő, *gazdaságot szolgáló* pénzügyi rendszerhez, amelyben újra kell értékelni a pénz és a pénzügyi konstrukciók (termékek, s különösen a derivatívák), valamint a pénzügyi aktorok szerepét.

A derivatívák eredetileg az üzleti kockázat csökkentésére jöttek létre, de kétélű fegyverként szolgálnak, és bizonyos komplex strukturált – fentebb már tárgyalt – formáikban nem volt mögöttük valós fedezet, ezért túlburjánzásukban⁶⁰² destabilizálták az egész pénzügyi szférát és vele a reálgazdaság nagy részét. Ezért végig lenne szükséges követni az egyes derivatív pénzügyi termékeket és jogviszonytípusokat, megnézvén, hogy megvan-e a mögöttes (végrehajtható) fedezet, gazdasági érték, s ahol az a fokozott kockázat miatt csökkent módon van meg, akkor annak árazásának is követnie kell azt.⁶⁰³ Ahol pedig nincsen

⁶⁰¹ Álságos dolog a hitelt felvevő családokat megtenni bűnbakokká, hiszen, ha a pénzügyi szereplők nem látták át a pénzügyi konstrukciók valós működését, akkor hogyan láthatták azt át az egyszerű polgárok? Nem is beszélve arról, hogy számos eszközzel ösztönözték a legkülönbözőbb szereplők a családokat a hitelfelvételre, valamint arról, hogy nagyon sok hitelintézet kifejezetten tisztességtelenül járt el, vagy esetleg bűncselekményeket is követett el, olyanokat, mint a mérleghamisítás, a LIBOR és az EURIBOR szisztematikus manipulálása stb.

⁶⁰² Soros György 2008-ban így írt a CDO/CDS piac volumenéről, hatalmas pénzügyi méreteiről és a dolgozatunkban tárgyalt pénzügyi biztosítás-konstrukciók vitatható, kétes jellegéről: „A 2000-es évek elején a fedezeti alapok is megjelentek ezen a piacon, és engedély nélküli biztosítótársaságként eljárva díjakat szedtek be az általuk biztosított CDO-k és egyéb értékpapírok után. Sok esetben azonban igencsak vitatható volt a biztosítások értéke, hiszen az átruházáshoz nem volt szükség az érintett felek értesítésére. A piac mindenestre exponenciálisan nőtt, egészen addig, míg nominális értelemben véve már beárnyékolta az összes többi piacot. A jelenleg kint levő CDS-ek nominálértéke mintegy 42,6 billió dollárt tesz ki, ami gyakorlatilag az Egyesült Államok háztartásainak teljes vagyonával egyenlő. Az Egyesült Államok tőzsdéjének tőkeértéke 18,5 billió dollár, míg a U.S. Treasuries (államkötvény) piaca is mindössze 4,5 billió dollár.” SOROS (2008) i. m. 20–21.

⁶⁰³ „Több AAA-besorolású CDO-t alakítottak ki, mint amennyi AAA-eszköz azok mögött létezett.” SOROS (2012) i. m. 116. A CDO-k kockázati besorolásában is óriási hibákat vétettek a

igazolható gazdasági érdek a fedezeti műveletekre, ott azt nem lenne szabad engedélyezni.⁶⁰⁴ A derivatíváknak is végül is a likviditást, és a legalább közvetve a reálgazdaságot is kell szolgálniuk, így nem okozhatják végig nem gondolt konstrukciókként ezek romlását, és különösen nem lehetnének arra engedélyezettek, hogy azokkal spekulációs fegyverként cégek és nemzetgazdaságok csődjére fogadjanak mintegy „önbeteljesítő jóslatként”.⁶⁰⁵ Megfontolandó Soros György azon javaslata, hogy a különféle piacok között „tűzfalakat” kellene húzni, ahogy a „tankhajókat is kamrákra osztják a stabilitás érdekében”.⁶⁰⁶ Mindezek megvalósításában a közgazdászok mellett a (pénzügyi) jogászoknak elsőrendű szerepe kell, hogy legyen.

Addig is mit kellene tenni? A környezetjogban bevált és így onnan kölcsönözhető *‘elővigyázatosság’* elvét⁶⁰⁷ kellene alkalmazni minden olyan derivatív pénzügyi termék, konstrukció esetében, amelynek végső értékalapja, és/vagy hosszabb távú hatásmechanizmusa nem ismert.⁶⁰⁸ A jelen pénzügyi és a gazdasági világválságból ugyanis láthattuk, hogy a veszély nem kisebb, hanem inkább más jellegű, mint a környezeti, természeti tömegkárosodások esetében.

Bruno Romano rámutat arra, hogy a pénzügy a *reálgazdaság szimbóluma*. Ha viszont nem azt védi, hanem azt kiüresíti vagy szétrombolja, a *nihilizmus*

hitelminősítők: „A *hitelminősítő cégek*, amelyek a kibocsátott értékpapírok minőségét voltak hivatva szavatolni, súlyos hibákat követtek el a CDO-k értékelése során. Az volt a probléma, hogy a *vállalati kötvényekhez hasonlóan értékelték a CDO-k hitelkockázatát*. Egy vállalati kötvény minősítésének alapja a vállalat pénzügyi mutatóira alapozott fundamentális elemzés. Ezt követően széles körű adatbázisra (múltbeli megfigyelésekre támaszkodva), statisztikailag becsülik meg a mulasztás (»default«, fizetéseképtelenség) valószínűségét. A strukturált értékpapírok esetében nem támaszkodhattak a fundamentumokra, kizárólag múltbeli adatokon nyugvó statisztikai elemzésre.” BUGAR i. m. 35.

⁶⁰⁴ Vö. „[...] a CDS-ek toxikus instrumentumok, és használatukat szigorúan kell szabályozni, hogy csak azok vásárolhassanak ilyen eszközöket, akik a mögöttes kötvények tulajdonosai is.” SOROS (2012) i. m. 87.

⁶⁰⁵ „Manapság az a legelterjedtebb nézet, hogy a CDS-ek helye a szabályozott tőzsdéken van. Én viszont úgy gondolom, hogy mivel mérgező instrumentumokról van szó, használatukat a kötvények tulajdonosaira kell korlátozni, kizárva azokat, akik országok vagy vállalatok ellen kívánnak spekulálni.” SOROS (2012) i. m. 90. Soros György azt is megjegyzi, hogy „az egyedi derivatívák adóelkerülésre és a bevételi számok manipulálására adnak lehetőséget.” Utána hozzáteszi: „Nem engedhetjük viszont, hogy a jogszabályalkotást ezek a megfontolások befolyásolják.” SOROS (2012) i. m. 118.

⁶⁰⁶ SOROS (2013) i. m. 57.

⁶⁰⁷ Ez a gondolat Bándi Gyula professzor PPKE JÁK-on 2015 április 16-án tartott professzori szemináriumi előadásán támadt bennem, amelyen a környezetjogi elvek és intézmények többi jogágban való alkalmazhatóságáról tartott előadást.

⁶⁰⁸ „A szabályozóknak kell tehát felmérni a derivatív és szintetikus eszközöket, és létrehozásukat megtiltani, ha azok rendszerkockázata nem értékelhető teljes biztonsággal.” SOROS (2012) i. m. 117.

egyik fajtájává válik.⁶⁰⁹ A *jogi nihilizmus* szerinte jelenleg a *pénzügyi nihilizmus* eszközeként működik.⁶¹⁰ Mindkettőben egymást erősítve a kognitív *rendszerműveletek* sikeres, *hatékony kapcsolódása* az elsődleges szempont, a *lelkiismeret* aktusaitól, ítéletétől eloldva.⁶¹¹ Az emberiség kiszolgáltatott, döntő többsége pedig csak tehetetlen „nézője” lehet a kártékony spekulatív pénzügyi műveletek „színházának”.⁶¹²

Nos, úgy véljük, hogy mindez talán elkerülhető lehet a fentiek figyelembevételével.

⁶⁰⁹ ROMANO i. m. 77.

⁶¹⁰ ROMANO i. m. 70.

⁶¹¹ ROMANO i. m. 59., 96., 90–91.

⁶¹² ROMANO i. m. 38.

